

Совет

Литературные

Совет әдәбияты

АЙЛЫК ӘДӘБИ ҺӘМ ИҖТИМАГИЙ-ПОЛИТИК ЖУРНАЛ
ТАТАРСТАН ЯЗУЧЫЛАРЫ СОЮЗЫ ОРГАНЫ

XXXVII ЕЛ ЧЫГА

МАРТ

3

ТАТАРСТАН КИТАП НӘШРИЯТЫ
КАЗАН

1959

Редакциянең адресы: Казань, ул. Баумана, 19, Дом печати, 3-этаж, комн. 31.
Телефоннар: җаваплы редактор—68-21, бүлекләр—2-39-52.
Хатлар өчен: Казань, почтамт, почтовый ящик 52. Редакция „Совет әдәбияты“.

К П С С ы ң Х Х І С Ъ Е З Д Ы

МАТУР КИЛӘЧӘК ӨЧЕН

Мин партиябезнең ХХІ съездына катнашу бәхетенә ирешкән гади төзүче, комплекслы ташчылар бригадасы житәкчесе. Һәм шуңа күрә дә илебездәге торак һәм коммунал хужалык төзелешенә жидееллык программасын мин бик ачык күз алдыма китерәм.

Торак төзелешенә, төзү эшләрен индустриалаштыруга съезд зур игътибар бирде. Торак һәм коммунал хужалык төзелешенә соңгы жиде елда 214 миллиард сум тотылган. Алдагы жидееллыкта 375—380 миллиард сум билгеләнә. Искиткеч зур бу программаны тормышка ашыру төзелеш производствосын яхшы оештыруга бик нык бәйләнгән.

Хәзерге торак төзелеше — ул заводта ясалган детальләр һәм конструкцияләрдән механизмнар ярдәмендә яна йортлар жыюдан гыйбарәт. Сүз уңаеннан шуны да әйтеп китәргә кирәк: безнең төзүчеләр бу детальләргә тимер-бетон заводларынан үз вакытында алырга теләләр. Яшәрен-батырын түгел, тимер-бетон заводлары житәкчеләре, номенклатура белән исәпләшмичә, еш кына башта кирәк булган детальләргә ахырдан, ахырда кирәкле детальләргә башта биреп куйгалыйлар. Алар план тудай үтәлсә генә дип уйлыйлар, ә шуның нәтижәсендә төзелеш объектлары тирәсе кирәкмәгән конструкцияләр, детальләр белән була.

Цемент промшленностеның житештерү көче киләчәк жидееллыкта шактый үсә: 1965 елда цемент житештерү 75—81 миллион тоннага, ягъни, 1958 елдагы белән чагыштырганда, 2,2—2,4 тапкыр арта. Димәк, төзү эшләрен тизрәк алып барырга зур мөмкинлек туа.

Түбә ябу өчен бетон яки асбошифер куллану күп арзанрак тора. Шәһәрләрдәге торак йортларның түбәләрен калай белән ябу туктатылырга, калай урынына жылы тота торган тимер-бетон яки асбошифер кулланылырга тиеш. Торак йортларны тизрәк салып өлгертүдә бу мөһим чараларның берсе.

Жирле төзү материалларын житештерү эше тагын да кинрәк жәелдерелергә тиеш. Бу материалларның экономик эффекты аеруча зур. Әлмәт шәһәрендәге төзелешләрдә жирле материалларның уңышлы файдаланылуы һәркемгә билгеле. Әмма без, Казан төзүчеләре, бу өлкәдә бик ялкау кыймылдыйбыз әле. Әгәр Татарстан Совнархозы безне извести ташы белән тәмин итсә, бу материалны өлешчә файдаланганда гына да (мәсәлән, йортларның аскы өлешенә генә салганда да), штукатура эшләре шактый кимер иде, төзелешкә цемент азрак кирәк булыр иде.

Безнең Казандагы төзү материаллары эзерләү тресты күптән түгел фибролит житештерү цехы ачып жиберде. Фибролит — стена өчен бик яхшы материал. Моңарчы ул Казандагы төзү эшләрендә файдаланылмый иде. Фибролит ясап чыгара башлагач бездә стена материаллары шактый артачак.

Безнең 14 нче төзү трестында соңгы елларга чаклы зарарлы бер практика яшәп килде: төзү эшләре бик күп участкаларга бүленеп эшләнә иде. Шунның аркасында материалъ средстволар озак вакытлар тик ята, төзү сроклары озакка сузыла, торак мәйданының бер квадрат метры уртача 1 300 сумнан артып китә иде. Хәзерге вакытта төзү-монтаж эшләре бер-ике объектка тупланып, кварталлап алып барыла. Материаль-техник көчләр дә бергә туплана. Болай эшләү бик файдалы: 80 квартирлык йорты трест элек бер елдан артык салган булса, хәзер 8 айда салып бетерә.

Үзебезнең бригада турында — комплекслы ташчылар бригадасы турында бер-ике сүз әйтми булмый. Безнең бригада 1953 елда, унсигез кешедән оешты. Ул чакта торак йортлар салу эшендә тимер-бетон конструкцияләр бик аз кулланыла иде әле. Без барыбыз да бер сменада гына эшли идек. Төзелештә башнялы кран булса да, ул әллә ни файдаланылмый иде. Соңгы өч елда без жыелма тимер-бетоннан бик күп файдалана башладык. Шунның белән бергә башнялы краннар белән эшләү дә кинәйде. Краннардан нәтижелерәк файдалану хакында бик күп уйландык без. Ниһаять, трест житәкчеләре ярдәмендә яңа метод белән эшләүгә күчтек. Бригадага 38 кеше тупланды. Алар инде хәзер өч сменага бүленеп эшләп үзләре бер йорт салалар. Шулай итеп, төзү срокларын кыскарту өчен яңа зур мөмкинлекләр туды, йортларны тизрәк сала башладык.

Жидееллык план дәүләт средстволарын мөмкин кадәр экономия белән тотуга бәйләнгән. Безнең бригада членнары, үзара киңәшкәннән соң, быел март аеннан башлап хужалык исәбенә күчәргә булдылар. Бу яңа нәрсә. Төзү материалларын бригада үзе кабул итеп алачак, һәм бригадада һәр эшче зур җаваплылык тоеп эшләргә тиеш булачак. Һәрбер кирпич исәптә булачак. Экономия үскән саен, бригада эш хакын да күбрәк алачак.

1957 елда безнең трест төзегән торак мәйданының һәр квадрат метры 1345 сумга төшә иде, ә 1958 елда ул 1180 сум булды. Моңа без механизмнарны киң куллану, комплекслы бригадалар оештыру, өч сменага бүленеп эшләү нәтижәсендә ирештек. Бездә жир эшләре тулысынча диярлек механизацияләнде инде. Тимер-бетон конструкцияләр, стена блоклары һ. б. лар башнялы кран ярдәмендә урнаштырыла.

Безнең алда тагы да җаваплырак бурычлар тора. КПССның XXI съездында һәр квадрат метр торак мәйданының үзкыйммәтен кимендә 14 процентка киметергә дигән бурыч куелды. Моңа ирешү өчен төзү эшләрен зур экономия белән башкару таләп ителә.

Узган елда төзелеш өчен агач материаллары житештерү эше өзелеп торган иде. Шул вакытта, эштә тоткарлык чыкмасын өчен, трест идән жәю өчен агач һәм бетон катнаш плитәләрне сынап карады. Беренче тәҗрибә уңышлы чыкты. Димәк, төзү эшендә туктаусыз эзләнәргә, эчке резервларны табарга кирәк.

Бер караганда күзгә әллә ни күренми дә торган мондый производство яңалыклары бик файдалы икән: безнең трест үткән елда планнан тыш 1.000.000 сум экономия бирде.

Совет кешеләре өчен торак йортлар, яшь гражданныбыз өчен ясләләр һәм мәктәпләр салуның никадәр күнелле эш икәнен әйтеп тору кирәк микән? Моңы һәркем аңлыйдыр. Партиянең XXI съездында кабул ителгән коммунизм төзү программасы безне тырыш хезмәткә рухландыра. Коммунизмның бөек бинасы безнең куллар белән төзелә икән, бу безнең өчен, һичшиксез, зур шатлык, зур горурлык. Съезд делегаты буларак, Мәскәүгә барганда һәм Кремль залында чыгышлар тыңлаганда мин шул шатлыкны кичердем.

А. ХАБАРОВ,

Социалистик хезмәт герое, төзүче,
КПССның XXI съезды делегаты.

ТАГЫН ДА ТЫРЫШЫБРАК ЭШЛИК!

Партиябезнең XXI съезды илебезнең яңа үсеш чорына — киң рәвештә коммунизм төзү чорына кергән вакытта жыелды. Халык хужалыгын үстерү буенча билгеләнгән һәм халкыбызның фидакарь хезмәтен, матур киләчәккә ышанычын чагылдырган зур программаны делегатлар бердәм рәвештә яхшы дип таптылар. Шуны да әйтергә кирәк: барлык халыкларның тыныч яшәвен теләүче совет дәүләте капиталистик илләргә тыныч экономик ярыш тәкъдим итә, халыкара киеренкелекне йомшартуға юнәлдерелгән политиканы эзлекле рәвештә үткәрә.

Киләсе жидееллыкта илебез тагын да матуррак булып үзгәрәчәк. Промышленность продукциясе үткән 20 ел дәвамында үскән кадәр артчак. Жидееллыкның темплары энә шундый!

Съезд көннәрендә, жидееллыкның гүзәл программасын тикшергәндә, Мәскәү каласы миңа ерак балачагымны хәтерләтте. Кремльнең Зур сараеннан, әйтерсең, мин бөтен тормышыма күз салдым.

Мин Татарстанда туганмын. Эти-энием революциягә кадәр Сүнчәләй авылында (хәзерге Норлат районы) гади крестьян булганнар, революциядән соң колхозда эшләгәннәр. Туку станында эниемнең паласлар, эскәтерләр, сөлгеләр сугуы әле дә исемдә. Энием ул вакытта, кызым тукучы булып, зур туку комбинатында эшләр дип, уена да китермәгәндер. Энием мин беренче класста укыган елны ук үлдә. Шуннан соң без Мәскәүгә күчеп киттек; мин башкала мәктәбендә укыдым, эти төзелештә эшләде. Ватан сугышы башланды. Этием илебезне фашистлардан сакларга китте. Минә Мәскәү янындагы балалар йортына тәрбиягә алдылар. Соңыннан ул балалар йорты Буа районына күчеп килде. 1942 елны балалар йортыннан Ленин исемендәге Казан житен комбинатының ФЗО мәктәбенә укырга кердем. Чын туку станогын беренче тапкыр шунда күрдем мин. Фабрика һәм авыл туку станоклары арасында аерма, билгеле, искиткеч зур. Эни сусаны үзе этеп йөртә иде, ә монда суса үзе ялт-йолт йөри. 1943 елда ФЗО мәктәбен бик яхшыга тәмамлап, Житен комбинатында эшли башладым. Норманы үтәү башта бик авыр булды. Мин Н. И. Лаврентьева, Е. В. Соколова кебек тукучыларның дүрт станокта эшләүләренә сокланып карый идем. Тәжрибәле тукучылардан күп өйрәндем. Ниһаять, 1944 елда үзем дә дүрт станокта эшли башладым. Комсомолга кергән чагым гына иде әле. Яшь тукучының дүрт станокта эшләвен карарга кешеләр жыелды. Беренче көнне үк норманы 101,5 процентка үтәдем. Сынатмадым, йөрәгем шатлык белән тулды...

Шулай итеп производствога кереп киттем. Мин Житен комбинатында үстем, аның соңгы 18 елга якын тарихы минем күз алдымда. Эшли башлаган вакытымда цехта әле трансмиссия каешлары, тәрәзәләрендә суса очып чыгып китмәсен дип куелган тимер челтәрләр бар иде. Соңгы елларда хезмәт шартлары бик нык үзгәрде, күп эшләр автоматлаштырылды, цехта эшләве күңеллерәк булып китте. Безнең комбинатта социалистик ярыш көннән-көн үсә бара. Хәзер 20 бригада, шул исәптән безнеке дә, коммунистик хезмәт бригадасы исемен яулап алу өчен көрәшәләр.

Мин быелгы еллык йөкләмәне Октябрының 42 нче еллыгы бәйрәменә үтәргә һәм ел ахырына кадәр алтмыш ике метр буй метр тукума эшләп чыгарырга, жидееллык планын алты елда үтәп чыгарга тырышам.

РАУЗА СӘГЪДИЕВА,

тукучы, КПССның XXI съезды делегаты.

КОММУНИЗМ ИДЕЯСЕ ПРОПАГАНДИСТЛАРЫ БУЛЫЙК

1959 елның 27 январь көне.

Бу көн илебез елъязмасына керә барган тарихи вакыйга көне булып, хәтта — без әйтер идек — аеруча бер тарихи көн булып хәтеребездә сакланыр...

27 январь көне турында без генә түгел, ә дөньяның иң ерак почмакларында яшәүче таныш булмаган дусларыбыз да ишетеп беләләр.

Зур, бик зур тарихи көн бу!

Менә, минем кулымда шул көннәрнең «Правда» газетасы. Кремль сарае ХХІ съезд делегатлары белән тулы. Биредә илебезнең иң алдынгы кешеләре, заманыбызның иң данлы эшлеклеләре, Ленин партиясенен көрәштә дә, хезмәттә дә сыналган батыр уллары. Алар бу тарихи съездга бер бик зур һәм гаять җитди бурычны хәл итәргә — коммунизм төзүне җәелдереп җибәрүнең җидееллык планын расларга дип җыелганнар. Шуна күрә дә бу съездны халык үз телендә «Коммунизм төзүчеләр съезды» дип атады һәм ул шундый исем белән бөтен дөньяга танылды да. Дөньяның җитмештән артык һәртөрле илләреннән кунак булып килгән дусларыбыз да үз илләренә бу хәбәрне алып кайттылар.

Әкиятләрдә ишетелмәгән гажәп гүзәл эшләр эшләнә илебездә. Әле кайчан гына бөтен дөнья совет кешеләре очырып җибәргән ясалма иярченнәрнең радиосигналларын тыңлап хәйран калса, менә тагы, бөтен дөньяны таңга калдырган хәбәр: кояш тирәсендә унынчы яңа планета — шул ук безнең илебез кешеләре тарафыннан җибәрелгән планетаның әйләнәп йөрү юлы башлануы хәбәре... 25 көн дә үтми, дөньяны яңа хәбәр — партиябезнең ХХІ съезды ачылу хәбәре чолгап ала.

Бу тарихи съездда җидееллык план турындагы докладында Никита Сергеевич Хрущев гажәп зур эшләр, бөек төзелешләр, булачак тарихи вакыйгалар турында сөйләде. Мәсәлән, съезд кабул иткән җидееллык план һәм халык демократиясе илләренең планнары үтәлгәндә, социалистик илләр бөтен дөньяда эшләнәп чыгарыла торган продукциянең яртысыннан күбен җитештерәчәкләр. Ә бу инде тынычлык сөюче илләрнең көчен шул кадәр арттырачак, империалистларның яңа сугыш утын кабызрга кыюлыклары да җитмәс.

Җидееллык планы үтәү елларында тотылачак акча, Советлар хөкүмәтенең кырык бер елында тотылган кадәр булачак — өч триллион сум чамасы!

Бу зур эшләрне башкару өчен заводларга, фабрикаларга, учреждениеләргә яңадан 12 миллион эшче һәм хезмәткәр киләчәк. Эшләр бик күбәеп зурайса да, ә менә эш атнасы кыскартылачак, шуның өстенә тагы хезмәт хакы да 40 процентка артчак. Бер сүз белән әйткәндә, җидееллык ахырына 500—600 сумнан да ким хезмәт хакы алучы кеше булмаячак.

Әлбәттә, мондый зур казанышларга ирешү өчен югары хезмәт күрсәткечләре кирәк. Без хәзер коммунистик хезмәт бригадалары турында ишетәбез, аларның коммунистларча эшләү үрнәкләре турында газеталарда мәкаләләргә укыйбыз, радиодан тапшырулар тыңлыйбыз. Коммунизм — югары һәм анлы хезмәт җәмгыяте ул!

Менә, мәсәлән, һәрбер эшче үзе эшләгән предприятиесенең планын бер процентка гына арттырып үтәргә булышса да, җидееллыкта шул бер процентлар хисабына гына да 440 миллиард сумнан күбрәккә өстәмә продукция чыгарып булачак. Бу бит бик зур сан. Аның зурлыгын аңлау өчен тигләштереп карау да җитә. Мәсәлән, хөкүмәтебез җидееллыкта торак йортлары төзелешенә 380 миллиард сум акча тотачак. Әгәр дә сез җидееллык пландагы торак төзелеше турындагы саннарга күз салсагыз, күрерсез — бу 380 миллиардка 15 миллион квартир салыначак.

Безнең илдә коммунистлар партиясенең XX һәм XXI съездлары тарафыннан куелган бурыч — жан башына продукция житештерүдә Американы куып житү бурычы да үтәләчәк. Бу инде зур жиңүләрнең берсе булчак.

Хәзер бөтен Советлар Союзы буенча сигез еллык мәжбүри уку кертелә. Сигез классны тәмамлаган яшьләр предприятиеләргә, колхозларга эшкә барачаклар. Бу, әлбәттә, уку шуның белән тәмамлана дигән сүз түгел. Яшьләр, хезмәт итү белән бергә, эшче һәм авыл яшьләре мәктәпләрендә, техникумнарда, урта политехник мәктәпләрдә белемнәрен дә арттырачаклар.

Бу исә мәктәпләребезне тормыш белән бәйләү, балаларыбызда яшътән үк хезмәткә мэхәббәт тәрбияләүдә хәлиткеч урын тотачак.

Кыскасы, партиябезнең XXI съезды билгеләгән тарихи бурычлар ул халкыбызның кырык бер ел социализм төзүдә алган бай тәжрибәсенә, халкыбызның үз партиясенә бирелгәнлегенә һәм каһарманнарча хезмәткә сәләтенә таянып билгеләнәләр.

Бу үзе генә дә инде безнең алда — совет язучылары алдында — гажәеп киң ижәт мөмкинлекләрен ача. Язучыларны үзенең якын ярдәмчеләре итеп хисаплаган Ленин партиясенә коммунизм төзүдә актив булышудан да данлы эш булырмы икән?! Ә моның өчен без, язучылар, үзебезне язучылар итеп кенә түгел, ә жиңеп килүче коммунизм идеясенең ялкынлы пропагандистлары итеп тә санарга тиешбез!..

Г. МИНСКИЙ

ЗӘКИ НУРИ

ДУНАЙ ДӘФТӘРЕ КУНАКТА

Зәңгәр юл буйлап килдек без
Зәңгәр Дунайлы илгә.
Саргая иде инде көз
Яфрагын коеп җилдә.

Йөзендә ләкин дусларның
Яз күрү рәхәт иде.
Күрдәк без сүнмәс төсләрне —
Һәр якта чәчәк иде.

Җирдә зур закон бар күптән:
Дус булсаң — дусны ярат!
Кылыч кысып, бала тоткан
Мөрмөр солдатка карап,
Елмайдылар йөзләр йөзгә,
Кыстылар куллар кулны:
«Кырык дүртенче елда безгә
Шул салды тәүге юлны.
Азатлык килде бу якка
Бөөк Иделле илдән.
Түр урын — сезгә, кунаклар!
Сез бит Иделдән килгән».

Елмаеп кырыс ак таш та
Чакырды кебек түргә:
— Утырыйк түрдә, якташлар,
Җан дуслар белән бергә!

Бу — кайнар йөрәк авазы,
Бу — якты хисләр теле,
Бу — күкнең чиксез аязы,
Бу — румын дуслар иле.

Әйе, без моннан ул чакта
Фашистны кудык кыйнап.
Эйтәбез тыйнак булсак та:
Без монда — кәткән кунак.

КОЯШ БЕЛӘН ОЧРАШУ

Кояш карый биек зәңгәр күктән,
Кояш яна илнең гербында.
Һәр карышы нурлар белән чиккән
Келәм төсле бөтен җир монда.

Кояш уйный румын кызларының
Кара тутлы якты битендә.
Явын алып синең күзләреңнең,
Калка монда кояш кичен дә —

Мартен өсләрендә җем-җем уйнап,
Яме балкый таңнар төсенең,
Нәни кояшлары мең-миллионлап
Кабыналар Биказ ГЭСының.

Һәм бер сүзне күңел күкләренә
Нурлар белән язып куясың:
— Күтәрелә, ирек, күтәрелә
Һәр урында синең кояшың!

МОТОР ӘЙТӘ...

Бакчасыннан зур бер карбыз өзеп
Кидергән дә чалгы сабына,
Митря абзый озын буен сузып
Китеп бара басу ягына.

Бераз бодай, бераз тары чәчкән
Иманасы чагыла күзенә.
Тир түккән ул шунда кече яшьтән
Һәм уңышын җыйган үзенә.

Зур бер кырда нәни ямаулыкка
Охшап торган җире күренә.
— Колхозга кер! — диләр аңар юкка...
Кызыгалар ахры җиренә...

Митря абзый шуны уйлап атлый,
Бер ялгызы атлый уйланып.
Арттан җитеп, кинәт нидер таптый
Язды төсле... Китте уянып.

Колхозчылар эшкә бара иде,
Килә иде гүләп трактор.
«Ут-арбабыз сыйдыра ала сине,
Утыр әйдә, юлың ерактыр!»

Митря утыра. «Болай шәп атлыйлар,
Тавышлар көр, тәртип юк түгел...
Үзләре дә ләкин: бу ат, диләр,
Күп түгел шул әле, күп түгел...»

Йөрәк кинәт тибә батыраеп,
Күңел кинәт никтер йомшара:
«Алыгыз дип әллә әйтергәме,
Ясаргамы әллә ишарә?!»

...Мотор җырлый яңа җырлар монда.
Ә кыр әле, ә кыр — ямаулы.
Мотор әйтә: румын кырларында
Ямауларның көне санаулы.

БЕЗНЕҢ ЖЫР

Тезелгәннәр су ярында
Түп-түгәрәк естәлләр.
Армый-талмый сыйланырга
Җитсен генә көч-хәлләр!

Бокаллар ташып тулган чак,
Ширбәт мул чак йөземдә¹,
Алсу ямь балкып торган чак
Алтын көзнәң йөзендә.

Нурлырак итеп табынны,
Йөзеп елга төбенлә,
Йолдызлар дәррәү кабынды
Тыргу-Муреш күгендә.

Бу төннең кайнар эзләре
Калды күңел ярында.
Чит телнен шунда сүзләрен
Ачык әйтеп барын да

Безнең җырны сузды венгр,
Безнең җырны җырлады:
«Туган илем минем киңдер,
Күптер урман-кырлары...»

Әй таныш җыр, илләр буйлап
Ничек болай сибелдең?!
Безнең янда, гүя, уйнап
Суы акты Иделнең.

Шул җырда торды яңгырап
Урал да һәм Себер дә.
Булырмы моннан ямьлерәк
Һәм тәмлерәк сый җирдә!

Безнең хак сүз яңгырап үтә
Җирдә бөтен юлларны,
Дуслар кыю канат итә
Юлда безнең җырларны.

Шундый бер мәгънә бар монда:
Чын җырга — чын кадер бар!
Бөтен зур дөнья алдында
Җаваплы без — шагыйрьләр.

¹ Виноградта.

ДАФТАН ДАСТАНЫ

Карадык без Дафтан төрмөсөн,
Караңгылык өнөн карадык.
Төшлөреңе андый кермөсөн,
Таш өөмө булып, каралып.

Ник юеш бу салкын таш? Беләм:
Көн юк монда — таңнар атмаган,
Юылган ул кан һәм яшь белән,
Яңгыравыннан үчнең чатнаган.

Ирек килер! — дигән кем жиргә,
Шул кояшны даулап кем йөргән, —
Антонеску керткән шул гүргә,
Тереләтә шунда күмдергән.

Тәрәзәләр — калын тимерле,
Ә ишекләр — бар да таш ишек.
Һәлакәттән саклап гомерне,
Ничек ач та ничек кач ишеп?!

Йозаклары бүрек хәтлеләр,
Ә богаулар — бар да бер потлы.
Язып алган җырны саклыйлар —
Өшетә җыр, ала җыр котны.

«Кыйнамагыз, җитәр, туктагыз...» —
Җырлаганнар моны тоткыннар.
«Яндырыбыз сезне утта без!...»
Җырны ничек биктә тотсыннар!

Җырлаганнар меңнәр бер булып,
Георге Деж башлап көйләгән.
Набат булып, үлмәс җыр булып,
Зур хакыйкәт үзе сөйләгән.

Йөгә зурга авыр газапның,
Хәтта җир дә монда тетрәгән...
Җиңел юлдан килми азатлык,
Эзер Бәхет төшми күкләрдән.

Шул сүзләрен ачы тарихның
Саклай ташлар — шундый Дафтан бу.
Бу музей зур — озак карыйсың.
Йөрәкләргә язган дастан бу.

ТАУ ЕЛГАСЫ

Тау башында таш астыннан
Саркып чыккан елга син.
Дәрт аласың башлап шуннан,
Җыр аласың юлга син.

Озатып сине сәфәргә,
Ак болытлар үбәләр.
Көч бирә сиңа яшәргә
Кар бүрекле түбәләр.

Дулкының канатын җилпеп
Уйнау шәптер Карпатта?
Ашкынмый түзәрме бөркет
Пар канаты бар чакта!

Кай урында шактый озын
Борма ясап алган син,
Кай урында — ташның үзен
Ярып юллар салган син.

Юк, ярамый ашыкмыйча —
Анда көтә үзәнлек:
Таудан муллык ташып төшә,
Агып төшә гүзәллек.

Йөртә румын җире сине:
Баһадир! — дип. Дөрөс ул.
Күрдем сиңең тырышуны,
Тау елгасы Мурешул!

Кайнап тора суың өсте,
Юл салган син таш ярып...
Булсын иде кыен эшне
Сиңең төсле башкарып!

САГЫНДЫРДЫ

Мин Карпатта булдым атна буге,
Бухарестта ике көн йөрдем.
Һәм юлларын туган якларымның
Сагынып та инде өлгердем.

Бу дус илдә мин бәхетле кунак —
Түгел дәрвиш, түгел ят кеше.
Күз алдымда ләкин тора уйнап
Казан утларының яктысы.

Манаралар монда йорт саен бар,
Сөембикә ләкин күренми...
Бакчаларда безнең аккаеннар
Очрамасмы диеп йөрмә мин.

Сагындырды Аккош күлләрендә
Битләремнән сөеп искән җил.
Төштә күрәм сине төннәремдә,
Сине күрәм, туып үскән җир!

Күзем йомсам — күрәм таң атканын
Ярларында ерак Иделнең...
Кагынмаса, йөрәк, канатларың,
Болай сагына белмәс идем мин.

ФАН ЦЗЫ-СИН
Пекиндөгө «Цзиньсин» автокалөмнөр
заводы эшчесе

АЙ КЫЗЫ КАРШЫЛЫЙ...

Кичке сменадан кайтып,
ялга дип яткан дем,
шундый тавыш ишетелде
кинөт колакка минем:

— Тор, иптәш, эзерлән тизрәк, —
юл капчыкларың кайда? —
галәм иркенлекләренә
сәфәр кылабыз — Айга!

Өнемме бу, әллә төшмө?
Күзләр ачылып китә.
Ишетәм — шул ук сүзләрне
радио дәвам итә!

Жирне узып хәбәр килә;
елмаеп алам каршы,
саташу да, төш тә түгел,
дөрөс икән бит барсы!

— Совет илләрендә фәннәр
хәзер шундый югары;
ракета чөйгәннәр анда
күккә, Айдан да ары!

Бара балкып ракетаның
тажындагы асыл таш...
Биеп каршылай егетне
Айдагы Чан Э¹ туташ!

Салих Баттал тәржемәсе.

¹ Кытай халык әдәбиятындагы Ай кызы.

ФАТИХ ХӨСНИ

А К П Е Р Ч А Т К А

Х и к а я

Иң элек карарга тиешлесен без иң соңга калдырганбыз. Кукуруз комбайннары янында булып, эчке янулы двигательне карап һәм аның көче белән эшли торган тегермәндә онга буялып, сорашкалап, блокнотка саннар-цифрлар төяп йөргән арада көн шактый кичкә авышкан булып чыкты. Житмәсә тагын, колхозның урманнар һәм элекке межалар артындагы ул Ерак басуы, барлык урап-әйләнеп йөрүләргә исәпкә алганда, нәкъ егерме километр читтә икән. Моңы без бер дә арттырмыйча-киметмичә әйтәбез, монда фантазиягә урын калмады, чөнки «Газ-69» машинасының күз бәбәгенә терәлеп торган счетчигы барысын да төп-төгәл санап барды. Кыскасы, без кыр станына барып житкәндә кояш яртылаш баткан иде инде. Аның урылган жирләргә, салам кибәннәргә назлап кына төрөп, ерактан укжәлеп килүче кызгылт юрганы астына барып керүгә безне ялкын урап алгандай булды. Тагын нәрсә булды соң әле? Кичке шәфәккә яктысында Мисыр пирамидаларын хәтерләткән биек-биек бодай көшелләре, катлаулы сугу машинасы, тузанга күмелгән кешеләр, яшь-жилкенчәкнең нәрсәдәндер пырхылдашып көлеп жибәрүе хәтердә калган. Колхозның бу Ерак басуында эшләүчеләрнең күбесе яшьләр, алар арасынан кайберләре инде ике атнага якин шушында кунып-төнөп эшләп киләләр икән. Йокы житәрлек булмаса да, эше бик тә житәрлек, тузаны-балчыгы да аллага шөкер, аның каравы яшьләр күп жирдә жыры күп, уен-көлкесе дә чишмәдәй бәрәп тора иде. Тагын нәрсә? Тагын шул: бер кыз күрдәк без анда. Үзе болай бик үк яшь булмаса кирәк. Озын чалбарлы, чалбар балагын аяк йөзәннән резинка белән бөрдереп куйган, аягында жинел генә тапочкалар, өстендә тәнәһә сыланып торган трикотаж кофта, аның итәген, чалбарының резинкалы бөрмәсе астына яшереп, буып куйган, шунлыктан булса кирәк, биле аеруча нечкә һәм сыгылып торгандай күренде ул кызның. Аннары тагын косынкасы астына сыймыйча яртылаш жылкәсенә ташып чыккан чәче, кара да түгел, сары да түгел, әллә нинди үзәнә бертөрле, ялкын белән аралашып чуалган кызыл гөнжәләне күз алдына китерә иде. Хәер, анысы инде шәфәккә нурыныкы шулай күренгәндер...

Кичке ашны ашап, янадан колхоз идарәсенә жыелгач, без күргән-нәребез турында иркенләбрәк сөйләшәргә тотындык. Элбәттә, кешеләр турында да сораштык. Колхоз рәисе иптәш Суфиев безгә әлегә Ерак басу станында эшләүче алдынгы кешеләргә исемнәре белән атап-атап әйтеп бирде.

— «Ак перчатка»ны да читтә калдырырга ярамый, урып-жыю башланганнак бирле кайтмыйча эшли,— дип кыстырып куйды шунда колхоз рәисенәң уң ягында утыручы парторг. Минем шундук колактарым торды.

— Нәрсә дигән сүз бу «Ак перчатка» дигәнәгез?

Иптәшләр үзара мәгънәле генә елмаештылар һәм, ниһаять, иптәш Суфиев быел яз шәһәрдән колхозга кайтып төшкән һәм икенче көнне кулына ак перчаткалар киеп, биек үкчәле туфлидән идарәгә эш сорап килгән Исрафилова Сажидә атлы бер кыз турында шактый этрафлы итеп, арага юмор бизәкләре дә кыстыра-кыстыра сөйләп бирде. Без моны алар кебек үк оста итеп сөйләп бирә алмабыз, алдан ук әйтеп керешик, онытылып, юлда төшөп калган детальләр урынына үзәбездән фантазия чөйләре дә суккаларбыз, хикәя булгач — хикәя инде, әмма ничек кенә булмасын, аны кешеләргә сөйләп бирү — безнең бурыч.

I

Монда безнең хикәягә, дүртенче тизлек белән диярлек чаптырып, шофер Мостафа килеп керә. Әлегә шул югарыда телгә алынган язны, колхозның ниндидер йомышлары белән Минзәләгә барган жиреннән, шофер Мостафа үзе янына кабинага чибәр генә бер кала кызы утыртып алып кайта. Башта болар берни турында да сөйләшмиләр, үзегез беләсез, шоферның үз эше: кул — рульдә, күз — алда сузылып яткан юлда. Шулай да, яшь кеше бит, янәшәсендә орынып утырган кызга да әллә нидә бер караштыргалап ала. Житмәсә кыз да бик хәтәр: үзе сүз катмаган була, кабарган күркә үзенчә. Янәсе, шәһәр кызы. Ә үзе шоферга шундый орынып утырган, шундый эссе, әллә тагын исле май исе дә килә инде... Ничек кенә кабарган күркә булмасын, шулай да сүз башламый булдыра алмады бу.

— Әйтергә кыймыйча киләм, син соң түбән очның Жиганша абый малае түгелме?

Бу юлы инде шофер Мостафа кабарган күркәгә әйләнде. Кызга иң башы аркылы гына карый. «Булсам соң, янәсе... Анда синең ни катнашың бар? Була бирсен».

Минзәлә белән «Кызыл нур» колхозы арасы шактый ерак, кайта-кайта болар шулай да аңлашалар. Бактың исә, сырт кабартып торырга сәбәп бер дә юк, юри генә танымаган булып маташтырганнар икән, икесе бер авылныкы икән. Дөрәс, Сажидә Казанга киткәндә, Мостафа әле тугызынчы класста укучы үсмер бер егет кенә булган. Аның каравы хәзер әнә кем: колхозның мактаулы шоферы, рульне борганда беләк мускуллары чыбыркы сабы кебек калкып чыга. Изү жилбәгәй, муены — тиз генә борылырга яратмый торган тәкәббер муен. Әмма шулай да, ничаклы гына тәкәббер муен булса да, янында шушындый ак перчаткалы, йомшак кына сүзле, үзеннән бертуктаусыз исле май исе килеп торган чибәр кыз утырып кайтканда, муен дигәнәң борылмыйча да булдыра алмый икән. Бигрәк тә Мостафага кызның колхозда эшләргә дип кайтып килүе ошады. Әмма берьюлы сыгылып төшмәде ул, читләтеп-читләтеп кенә булса да, кызны чәметкәләп алырга уйлады:

— Ничек соң... калага сыеп булмадымыни?

Хәер, кыз да төшөп калганнардан түгел икән. Егетнең чәнечкеле саравына бер дә ачуланмыйча, шул вакытта куырылып та калмыйча, шундый якын итеп томырылып бер карап алды, болай итеп бары тик күршеләргә яхшылык теләүче саф күңелле кешеләр генә карый ала торгандыр.

— Калага да сыярга булыр иде, бүтәннәр сыйганны нигә безнең Минзәлә кызлары гына сыймасын икән...

Кыз шофер егеткә елмаеп бер карап куйды һәм шуннан соң бик житди рәвештә сүзен дәвам итте:

— Ничек кенә булса да үз ягың тарта, колхозда эшлисем килеп кайтам.

Шушылар янына, шушыларның барысы янына да өстәп, кыз авылга кайтып житкәч, машинадан төшкәндә, Мостафага матур гына итеп рәхмәт әйтте һәм бу рәхмәттән соң янә бер томырылып карап алды. Бу соңгысы шофер Мостафа өчен иң элеккесе булып калды бугай. Әнә шуннан бирле, капка төбөндә, машина кабинасы алдында бүләк ителгән энә шул ягымлы караштан бирле, бичара шоферның тәкәббер муены бөтенләй сыгылып төштә һәм ул, бу турыда хәтта үз-үзенә дә икъяр итәргә теләмәгән горур бер кыяфәт белән, ләкин күңеленнән көннән-көн ныграк жеби барып, әлегә шул шәһәрдән кайткан кызны күзәтергә, аның белән кызыксынырга тотынды.

II

Егетнең кызыксынуына барысы да керә: үпкәләшеп, берничә көн буена сөйләшми йөрүләр дә, төнгә йокыга яткач уйланулар да, узып барышлый очрашып күз кысышу һәм шул арада тагын берәр чәңчкеле сүз әйтешеп китүләр дә. Әгәр нечкәртә китсәң, Сажидәгә тагылган «Ак перчатка» кушаматының сәбәпчесе дә шул тиктормас шофер булды бит.

Авылга кайтып, икеме-өчме көн кунак булгач, бер кичне безнең Сажидәбез колхоз идарәсенә эш сорарга килә. Анысы аның бик яхшы, колхоз эшен сагынып кайткан икән, идарәгә бармыйча кая барсын. Эмма мәсьәләнең икенче ягы бар: хәтәр киенеп килгән. Аякта ялтыравык туфли, өстендә фуф та пуф, кулда бөтенесеннән дә шәбрәк ялтырый торган ридикюль, анысы булгач, үзеннән-үзе аңлашыла, кершән-иннексез дә түгел инде. Иң ачу китергече тагын шул — кулда ак перчатка. Ә үзе, мин сиңа әйтим, идарәгә эш сорый килгән. Тегендәгеләр бу кап-рон сыйраклы нечкә билне күргәч мыек асларыннан гына елмаешалар, эмма кызның үзенә берни дә сиздермиләр. Кызга сиздергәне тотанаклы: кайтып бик яхшы эшлэгәнсең, Сажидә. Колхозыбызда болай да эшче кулы житми иде, менә бик әйбәтләп жиңне сызганырбыз да... Алай дисәң, сызганырлык жиңе дә күренми бит кызның. Тегеннән сырған, моннан бөргән, житмәсә тагын бөтенесе тәнәнә сыланып тора. Шундый кызны кайсы бригадир үз ягына каермас икән. Шулай да бик үк исләре китми бригадирларның. Каравын карыйлар, эмма берсе дә: «Әйдә, миндә шундый-шундый эш бар, кил дә кушыл» дип әйтергә ашыкмый. Ник дисәң, кызы артык чибәр, шайтан алгырысы! Андый чибәр кыз белән, хагы бар, нахагы бар, соңыннан бәлагә батып бетәрсен...

Бригадирлар авызларына су кабып торгач, колхоз рәисе ферма мөдире Хисамиевка борыла:

— Ал, Гыймади абый, үзең. Синен анда тирес тә бик өелгән, кешем житми дип сукранып та йөрисең, хәзергә тирес төяргә булыша торыр, соңга таба күз күрер тагын.

Менә шунда инде кешеләрнең көлүләре мыек астына гына сыеп кала алмый, кайбер яшьрәкләр пырхылдашып ук жибәрәләр. Сажидә кызара-бүртенә, ләкин сер бирми, уйный-көлә әйткән булып, рәискә каршы төшә:

— Тирес бик сасыдыр бит ул, Суфиев абый. Юкмы соң шунда берәр жирдә кысылып калган берәр аграк эш?

Хәер, «аграк эш» тә табыла. Сажидәне башта пекарняга куялар. Мич яны, жылы, ак халат киеп кенә йөрисе. Анысы шулаен шулай да, кадалып киткересе, артта әлегә теге Минзәләдән утыртып алып кайткан шофер Мостафа басып торган булган икән. Күрәсең, кызның сатулашу-

ларын барысын да ишетеп торган. Элбэттэ, ул мыек астыннан пырхылдап көлөп кенэ калмады. Дөрөсөн айткэндэ, аның эле андый хэйлэлэрне яшерерлек мыеги да юк иде.

Идарэ йортының баскычына, кызның идарэдэн чыгу юлына алдан ук чыгып, Саждидэне сагалап торды ул. Кыз өйалды бусагасында күренүгэ, зур һәм ачулы булып аның каршысына килеп басты.

— Шулаймыни, кунак кыз? Тирес бик сасымыни бездэ? Белмэгәнбез аны, синең кайтасыңны белсэк, ферма тиреслэренэ алдан ук одеколон сибеп куйган булыр идек.

Күренеп тора, егет кызга шаярып кына ачуланмаган иде.

— Ак перчатка! Менэ кем син! — диде Мостафа, үзе дә сизмэстэн тавышын күтөрөп. Өйалдында югыйсэ бүтэн берэү дә юк кебек иде, кайдан колакларына кереп калгандыр, энэ шул көннэн башлап китте: «Ак перчатка!» да «Ак перчатка!»

Бер кызып алгач, Мостафа хэтта кушамат тагу белэн генэ дә калмады, Саждидэне эшкэ пекарняга бармаска, кайда булса да шунда бер жиргэ — яшелчэ бакчасынамы, тавык фермасынамы — куюларын сорарга кушты. (Монда аның үз исэбе бар: узганда-барганда сугылгалап, кызны күреп китү мөмкинлеген күздэ тота, бигрэк тэ энэ шуның өчен ул шул якны каера иде. Э пекарня нэрсэ? Ут һәм камыр оясы. Тик эллэнидэ бер машина белэн он илтергэ туры килгэлэсэ генэ инде!)

Эмма бер сөйлэшкәннэн соң Саждидэ дә шаяртырга ярата торган кеше түгел икэн.

— Булмый, Мостафа. Алай минем көйне генэ көйли алмаслар. Кушылган эшкэ барырга кирэк, — диде ул, кыска һәм ачык итеп. Ак перчаткалы кулын Мостафадан көч белэн тартып алды. Э иртэгесен ак перчатканы да, шәһэрдэн киеп кайткан бүтэн ялтыравыкларны да салып, жыйнак һәм гади генэ киенде дә, элэге теге шофер Мостафа «ут һәм камыр оясы» дип мыскыллап айтэ торган жиргэ — пекарняга барып, жиң сызганып эшкэ тотынды.

Кызык хэл: кызның бу үзсүзлелеге өчен Мостафа аңа ачуланырга тиеш иде кебек. Э ул ачуланмады гына түгел, нэкэ энэ шул минуттан башлап кыз белэн чынлап торып мавыгып китте. Юк, кояшлы көнне, күзнең явын алып, очып йөри торган күбэлэк кенэ булмаса кирэк бу кыз. Нинди каты итеп айтте пекарня турында! Э эшлэгэндэ тагын да катырак, имеш.

III

Никадэр каты булсан да гел мич каршында, он, камыр, жылы бодай эпэе тирэсендэ йөри башлагач, йомшарып та куйгалыйсың икэн. Энэ шундый йомшарып калган минутларының берсендэ Саждидэ-пекарь Мостафа-шофер айткэн сүзлэрне искэ төшерде һәм, гомумэн, шофер егетне искэ төшергэли иде ул. Бу — урак өсте башланган көннэр иде, кырда һәм ындырда эшлэргэ кеше житми, кыскасы, бер кешене икегэ ярырдай чаклар иде. Саждидэ бичараның шофер егетне юксынуы бигрэк тэ энэ шул чакларда көчэеп китте, житмэсэ тагын, гел камыр, жылы бодай эпэе тирэсендэ йөрүдэн безнең ул кызыбыз яхшы ук калыная да башлаган иде. Менэ шунда инде ул, бу юлы, элбэттэ, ак перчаткасын киеп тормыйча, идарэгэ килде.

— Карагыз эле, Суфиев абый, ул пекарняда көннэн-көн юанаям бит мин, — дип башлады ул, гадэттэгечэ уенын-чынын бергэ кушып.

Хэйлэкэр кыз, тегелэрнең үзлэреннэн берэр тэкьдим көтте булса кирэк. Энэ ничек хэтэр басып тора: куллары билэндэ, башын чак кына артка чөйгән, күзлэре чаялык уты белэн тулы, үз көченэ үзе жен кебек

ышанып, кая куйсагыз шунда булдырам, дигэндэй, көлемсерәпме көлемсери.

Чамалап түгел, эмма кызның нәкъ үзе көткәнне әйтте рәис:

— Нәрсә? Эзрәк май коярга дисәң, алайса без сине ындыр табагына — машинага ашлык төяргә куйыйк, Саждидә туган.

Һәм энә шуннан бирле Саждидә ындырда — дәүләт амбарларына ашлык илтүче машиналарга ашлык төйи. Машиналар китеп торган арада молотилкада. «Кая, мин дә кулымны сынап карыйм эле, булдыра алырмынмы икән?» дип кенә тотына да битеннән кара тир бәреп чыкканчы туктый белми. Мондагы тир-тузан, аның күңелендәге чаялык һәм әйтелмәгәк хисләр белән кушылып, әйтерсең лә, күзләренә бәреп чыга. Ындырда эшли башлаганнан бирле күзләре бигрәк тә каралып калды кызның. Шул янып торган кара күзләре белән шофер Мостафага шундый томырылып карап ала, теге бичара шуннан соң машинаны элеваторга ничек алып барып житкергәннән дә сизми.

Эмма шофер Мостафаның да үз башында үз исәбе булган икән. Бер рейс арасында ул, машина тирәсендә ничектер Саждидәнең үзен генә туры китереп, әйтте кызга:

— Мин сине үзем табып алып кайттым, мин синнән сорыйм: кайчанга кадәр син мине күз карашың белән исертеп йөртөрсөң икән, кызый?

— Минем бит сиңа арагы эчөргәнәм юк, — дип, шаярып җавап кайтарды Саждидә. Эмма Мостафа шаяртып торырлык чамаларны узган иде инде. Ул, нәрсә булганын һәм нәрсә булачагын уйлап тормыйча, көчле кулы белән кызны үзенә табарак тартып китерде һәм, кабина ышыгына яшереп, аның тузанлы иреннәрен үбеп алды. Бу минутта ул бик тәвәккәл иде, шофер Мостафа. Бер җенләнгәч, көйгән иреннәрен тыеп кала алмады, тагын үпте, тагын үпте. Аннары үз-үзенә бик ышанган бер тон белән, каршы килеп торырга һич тә урын калдырырга теләмәгэндэй, кискен итеп пышылдады:

— Мин быел сиңа өйләнәм, шуны белеп тор, яме, — диде. Һәм кабинасына йомылып керде дә, тиз генә газ биреп, китеп тә барды.

Шуннан соң... Һәм иң соңыннан...

Иң соңыннан сөйләргә тиешлесен без иң башта сөйләп ташлаганбыз. Бу басуда һәм бу ындырда эшләр беткәч, Саждидәләрене Ерак басуга куна-төнә эшләргә җибәргәннәр. Колхоз җитәкчеләренең безгә әйтүләренә караганда, «Ак перчатка» анда да сынатмый икән.

Ә туй мәсьәләсенә килгәндә, мин үзем туйны сездән дә бигрәк яратам, иптәшләр. Туйда төрле шәраплардан авыз иткәләп, җыр җырлашып, кәлә-мәлә сөйләшеп утыруга ни җиткән. Дөрөс, чакырабыз дип үк әйтмәделәр, ләкин мин уйлыйм: чакырырлар, чакырмыйча буламы соң!

БАСЫЙР РЭФИКОВ

ОСТА КИЛГӘН

Яргаланып беткән
Йөзе
Яңгыр-жилдән.
Үзе салган йортка
Оста килгән.

Оста өйдә йөри,
Тотып карый юри.
Гажәпләнгән була
Тел шартлатып куя.

Ярты гасыр үткән,
Изучеләр беткән,—
Оста салган бина
Тора һаман менә!

Яргаланып беткән
Йөзе
Яңгыр-жилдән.
Сокланырга үз әшенә
Оста килгән.

КАМИЛ МОСТАФИН

МӘХӘББӘТ ҺӘМ НӘФРӘТ

Атсын таңнар,
Вакыт чапсын алга —
Без тормышның
Шанлы юлы буйлап киләбез.
Ракетабыз очты
Айга таба
Һәм тагы да
Биек менәрбез.
Без сөябез!
Безгә кеше булса —
Матур булсын,
Кояш булса — булсын эссерәк.
Безгә
Туган яклар,
Көләч күзләр,
Такташ томы,
Шаян җил кирәк,
Без сөябез!
Безнең мәхәббәтне
Истә тота
Гренадалар, Мадрид ташлары.
Ал каныбыз,
Язгы яңгыр кебек,
Хорват бакчаларын ашлады.
Ләкин җирдә
Кара көчләр дә бар.
Алар безне
Әйләндерер иде күмергә!
Һәм
Мәхәббәт хисе белән бергә
Тагын бер хис яна күңелдә.

Нәфрәт!
Бу хис
Чал башларны аска иде
Кошевойны,
Фатих Кәримнәрне күмгәндә.
Кемне генә бу хис тетрәтмәде,
Җимерек шәһәрләрне күргәндә!
Безне канлы сугыш кырларында

Ул өйрөттө
Жан кертергө көйгөн гөллөргө.
Эйе!
Мәхәббәт тә көчлө бездә,
Чиксез нәфрәт хисен белгәнгә!
Нәфрәт һәм мәхәббәт...
Менә бүгөн
Чит линкорлар
Камап алган Тайвань суларын,
Крит якларында башкисәрләр
Үтерәләр халык улларын.
Һәм Жәмилә белән Анри Аллег
Яшерелгән
Таш эченә — төрмә эченә,
Ачы нәфрәт белән йөрәк ярсый
Һәм
Мәхәббәт белән көрсенә...
Берсе күптән дөрли йөрәкләрдә,
Аның уты
Данко йөрәгеннән кабынган,
Икенчесе дары белән бергә
Безнең патроннарга салынган...
Ләкин
Килер бер көн —
Кара көчләр
Жирдә бетәр,
Барлык халык шат һәм хөр булыр.
Нәфрәт мәхәббәтнең ялкынына
Чыдый алмас, —
Янып, көл булыр.
Шул вакытта барып җитсә иде
Минем теләк
Һәр бәхетле, көләч кешегә:
Онытмагыз —
Сезнең бәхетегезне
Төзде безнең нәфрәт көче дә!

КЛАРА БУЛАТОВА

МИНЕМ ТЕЛӘК

Юк, теләмим эч пошыра торган
Экрен тамчы кебек тамарга.
Яшьлек тели ярларына тулган
Язгы ташкын кебек агарга.

Юк, ошамый миңа йомшак җилләр,
Мин яратам шаулы буранны.
Күпме давил уйнап торган җирләр?!
Тынгысыз җан эзли шуларны.

Юк, теләмим җылы куышымда
Гомер бие посып калырга.
Каршылыклар җиңеп тормышымда
Мин яратам алга барырга.

Теләкләрнең әле көчле чагы —
Таулар ярып, ташлар ватарлык.
Тик кирәкми миңа сугыш шавы,
Күңел тели дуслык, татулык.

Җидееллык яңа план белән
Күтәрелсен илем җыр булып.
Тынычлыкны яклап тавыш бирәм,
Бөтен халкым белән бер булып.

ВУЗГА КИТКӘН ДУСТЫМА

Кул эзләрең сакланган
Станогың карарга
Кердем эштән кайтканда
Син эшләгән гаражга.

Таныш гөжләү якында,
Шул ук дуслар тирәдә,
Тик станок артында
Башка берәү өйрәнә.

Ә станок, ничектер,
Язгы кошлар җырына
Үзен кушкан хужасын
Көтә кебек тоела.

Көтө кебек сиреньнәр,
Тәрәзәңә сарылып,
«Кайтса икән тизрәк», — дип,
Әнкәң көтә зарыгып.

Жырлар белән кайтыр дип,
Көтәләр иптәшләрең,
Үз яшьлеге тартыр дип,
Көтә туган шәһәрең.

Бил-буының чыныкты
Яңа үскән Әлмәттә,
Укып чыккач, нефть ягын
Онытмассың, әлбәттә.

Безнең өчен бит инде
Хыялларың сер түгел.
Синең өчен, билгеле,
Һәркайда да бер түгел.

БАЗЫМСЫЗ ЕГЕТ

Хикәя

1

Рабига түтәй балалары яшырәк чакта: «Менә үсеп җитәрләр, менә эшли башларлар. Берсе кияүгә чыгар, икенчесе өйләнер — оныкларым булыр!» — дип күңел юатып, куанып йөргән иде. Үсеп җитүен җиттеләр, балакайлар, әмма ләкин әлегә куанычыннан битәр, борчуы. Кызы Фәһимәне ай күрдә, кояш алды. Рабига түтәй: «Кияве җайлы кеше туры килсә ярар иде, кызым үсеп җитте, кияүгә бирергә вакыт үзен», — дип җилпенеп йөргәндә, китеп тә барды. Инде үзе ике бала үстерә. Тиз тотты Фәһимә эшне. Аның каравы энесе Борһан бик ашыкмый. Сөлек кебек егет, кулыннан эш килә, үзен тота белә, ә менә өйләнү дигәндә — юк та юк. Әллә кызлар янында авызы белән торна тота, әллә инде кызларның аңа бик исләре китми, белмәсен.

Көн туа, көн саен могҗиза, дигәндәй, иртәгә ни уйлап чыгарасын бүген үзе дә белми бала. Бервакыт, эшен онытып, көннәр буге өйдә утыра башлады. Икенче бервакыт, командировкага барам дигән булып, ике атна чамасы район үзәгендә югалып ятты. Эше ун көнлек иде, ә ул ике атнадан соң гына өйләнеп кайтты. Мөгаен, тагын берәр кызыл иренгә күз салгандыр да, киңәшләре таралгандыр — кайтып кергәндә, каш-күз җимерелгән иде. Үзе: «Машинам ватылды», — дигән булды. Егет кеше... Кая инде егет! Өйләнә алмый калган мужик. Күңелендә ни барын уртага салып сөйләме соң? Әйтми генә бит уй-фикерен.

Инде агроном Газиз белән ачуланышып йөри. Тинтәк башта бала бар, ди. Кеше арасында сүз йөри: Борһан хат ташучы кыз Зәйтүнәне ярата икән, диләр. Яратса бик шәп, өйләнеп җибәрсен шул кызга. Тик шунысы: ул кыз тирәсендә йөрүчеләр булгалады бугай. Йөрөп-йөрөп йокы калдырулары гына булды, күрәсен. Югыйсә, әллә кайчан туйлатырлар иде. Төлкә сыймас ярыктан пар ат җигеп узарлык егетләрне борып җибәргән кыз Борһан ише базымсызга күтәрелеп багар микән? Ай-һай...

Кулыннан килер булса, утызга җиткәндә үз сынына сокланып кына йөрмәс, сүзен өзеп сөйләшер иде. Былтыр ук инде көзгә өйләнергә булган иде; киләсе язга калдырды. Яз җитте, җәйгә кердек. «Инде көзгә чамаларбыз», — дип сөйләнгән булды. Әлегә хәтле, бер булмаса, бер булыр, дип күңел юата иден. Инде Зәйтүнәгә сүз салуы дәрәскә чыкса, өметенә чыптага төр дә чормага елдыр. Мәгънә булмасы көн кебек ачык. Әле күптән түгел генә, узган якшәмбедә бугай, Борһан өйдә югында, Рабига түтәй Газиз белән дә сөйләшеп карады. Үз балаң телен тешенә кысып йөри икән, ичмасам, бусыннан рәтле сүз ишетмәмме, дип өмет иткән иде. Газиз — нәкъ әтисе Җамалый абзый инде: мут та, шук та. Беренче шәпкә ул:

— Өйләнергә йөри, Рабига түти, өйләнергә! Озакламый туйлары булыр, — дип борчак куырды. Соңыннан, Рабига түтәй аның кемгә өйләнергә уйлавын сораша башлагач, әйтер сүзен житмешкә әвәләп:

— Үзе беләдер инде... Зәйтүнә белән йөри бугай. Белмим тагын... Ул — бик таләпчән кыз... безнең ише гарип сунарчылар жәтмәсенә кереп буталырлык асыл кош түгел, — дип мыгырдана башлады. Аннары, сау-буллашмады да, койрыгын эт тешләгән мәче баласыдай, өтәләнәп: «Эшем күп», — дигән булды; чыгып та китте. Эшем күп диюе, әлегә шул саңгырауга сылтау сыңары, бу карчык аны-моны аңламас әле, дип кенә әйтүе инде. Саңгырау, имеш! Булыр саңгырау! Аңламас ул синең ни уйлавыңны! Сизелеп тора, бу егет битен юмаган: «Безнең ишене санламас» дигән булып, Зәйтүнәне үзе алмакка төби, мөгаен. Сүз чыкмасын дип сиздерәсе, вакытыннан элек чаң сугасы гына килми. Борһан белән ачуланышуы да шуның аркасындадыр әле. Идел кичми — ил булмас, куркак егет — ир булмас, дигәндәй, бусына да, әдәп тоткан булып, тегенең каршында мескенләнәп торасы юк иде. Элек, дөньясын ташка үлчим, алайга киткәч пычакка-пычак киләләр иде егетләр. Ә моның, ачуым да бер килмәгәе, жылкәсенә жыл өрә.

Рабига түтәй энә шундый уйлар белән тәшвишләнәп йөрдә...

Әйе, бу хакта Газиз белән Борһан арасында сүз дә булган иде шул. Газиз — әле узган ел институт тәмамлап кайткан егет — өйләнү мәсьәләсен аерым гына алып хәл итәргә теләмәде.

— Өйләнү — яңа тормыш башлап жибәрү ул. Өйләнгәндә кеше аягына таза басып торырлык булырга тиеш. Өйләнгәч, эти булгач, ары сугылып, бире кагылып йөрергә соң була инде ул, — дигән булды. Кәкре атып, туры тидерергә маташуының чын мәгънәсе шул: Борһанны институтка укырга керергә кодалый. Газиз үзе дә читтән торып укыды. Укый башлаган елны:

— Кулыма диплом алмый торып өйләнергә исәп юк, — дигән иде. Сүзендә торды, хәтта уздырып та жибәрде. Диплом алганына ел тулды, әле һаман да өйләнми йөри — кыз сайлавы, күрәсен.

Билгеле инде, институтта укып кына кеше булмыйлар. Тормышта академикка да, тирес ташучы мужикка да урын бар, хөрмәт тигез. Борһан да шулайрак фикер йөртә. Шуңа күрә дә Газизгә ул:

— Алтмыш галим арасында бер наданга да эш табылыр әле, — дип кенә жавап бирде.

Дөрөс сүзгә жавап юк. Шулай да мәсьәләне алай кырт кисеп кенә хәл итәргә маташу хәзерге көндә бик акыллы эшкә саналмый. Тулаем алганда, бүгенге тормышның таләпләре зуррак. Шуңа күрә дә энә бер Газиз генә түгел, колхоз рәисе дә күргән саен:

— Ничек соң, иптәш Гыйлажев, укырга китәргә исәп юкмы? — дип колакка тукуп кына тора.

... Бер көнне шулай клубта мондый хәл булды: репетициядән соң, өйгә кайтырга жыенып торганда гына, Газиз Зәйтүнә янына барып утырды. Күзенә чүп кергәнмени — керфекләрен туктаусыз сирпеп:

— Туйларыгыз кайчаннарга билгеләнә? — дип сорау бирде.

Зәйтүнә аңа шаяртып:

— Ашыгып ни файда? Борһан энә язган гаризасын институтка жибәрергә дә ашыкмый әле, — диде.

Борһан Газизнең сүз аралаш мазәк әйтүенә моңарчы бик игътибар итми торган иде. Бу юлы ваемсыз калмады. Дусты ничектер сәеррәк кылана. Ул Зәйтүнә белән сөйләшәп утыручы Гафиягә баш какты, тегесе торып киткәч, кашларын сикерткәләп:

— Бер сүз әйтәм, Зәйтүнә, тыңлыйсызмы? — диде.

— Сөйләп карагыз, — дип көлемсерәп ягымлы тавыш белән генә жавап бирде Зәйтүнә.

— Менә шушы жырны бер концертта парлап жырлыйк әле, яме?

Газиз кыңгыраулы тальянын кулына алды. Үзе уйнаганга үзе кушылып жырлап жибәрде:

Пыяла ишек, жиз тупса —
Ачыладыр жил сукса.
Сиңа карыйм син барында,
Кемгә карыйм син юкта?

Аннары:

— Кузгалыйк, — диде дә, Зәйтүнәне култыклап, клубтан чыгып китте.

Менә сиңа мәзәк! Үзең янәшә басып торганда, икенче берәү шундый жыр жырласын да кызыңны култыклап китсен әле! Хурлыкның да хурлыгы бит!

Борһан әле шушы көннәрдә генә Газизнең Зәйтүнәләр тыкрыгында рәшәткә санап йөргәнән дә күргән иде.

— Нишләп йөрисең? — дип сорагач, тегесе, күзләрен очкынлатып:

— Бу тыкрыкта төннәрен караңгы була, Борһан дус, абынып егылуың бар! — дип кинаяләгән иде.

Тел төбен аңлады Борһан, ләкин каршы дәшмәде. Күрәсең, бәхәсләшергә туры килер, сизелеп тора. «Ярар, балык кылчыксыз булмас. Мәхәббәт хакына үз дустаның белән дә ачуланышырсың», — диде ул үзенә.

Зәйтүнәнең назлы карашы, шаян елмаюына да сөенеп яшәгән көннәрдә мондый хәлнең килеп чыгуы Борһанның йөрәген телгәләде. Бу хәл дәрәскә чыкса, жан азыгына, чорсыз теләккә әверелгән өмет, хыял, татлы уйларың челпәрәмә жимерелде дигән сүз бит. Борһан бу хакта Зәйтүнәнең үзеннән сорарга исәп иткән иде, кыюлыгы житмәде. Ләкин сорауның кирәге дә булмады. Зәйтүнә күбрәк Газиз белән була башлады. Егет кызның башын-күзен әйләндерде ахры. Гажәп тә түгел. Кызлар кыю, тәвәккәл егетләргә яраталар бит.

2

Борһан белән Газиз — бер-берсенә читән аркылы гына йөрешкән, бала чакта Шәке елгасында күлмәк белән балык сөзеп йөргән дуслар. Газиз Шәкедә генә түгел, тирә-якка билгеле егет — мәйдан тотучы. Көч бар — бер сукса, жиргә сенәрсен. Тракторчы булып эшләгән елларында ЧТЗ тракторын, мәзәк өчен, ал тәгәрмәчләреннән тотып кыйшайта иде. Хәер, үзе дә инде килеш-кыяфәте белән әлегә шул трактор кебек дәү, калку гәүдәле, ком гарәбедәй кара тутлы, география дәрәслегеннән төшкән йөнтәс папуастай кара, тузгак чәчле егет. Борһан аның янында бала гына булып күренә. Ул чандыр йөзле, бие белән Газизгә тиң булса да, икеләтә нечкә. Кыскасы, дустаны шикелле: «Типсәм тимер өзәм!» — дип мактаныр жире юк.

Бик якын дуслар иде алар. Соңгы берничә ай арасында әнә көйсезләнделәр. Тимер юл станциясенә минераль ашлама алып кайтырга бару турында сүз чыккач та агроном Жамалиев Борһанны хур итеп:

— Нишләптер жан тартмый, Салават абый. Юл өзелер чак... Гыйлажев бик нәзберек... — дип сүз йөртте. «Ни булган боларга?» дип апырып калды колхоз рәисе Салават, ләкин жавап таба алмады. Бактын исә, сере бик гади икән. Үзенәң якын дустаның каршында күңелгә сыймаган сөйкемсез сөяккә әйләнүен Борһан бер-ике сүз белән генә аңлатып бирде.

— Көнләшә башлады, — диде. Ә инде аның кемнән көнләшүен колхоз рәисе яхшы белә.

— Кем малы кемгә калмас та, кем яры кемгә булмас, Борһан. Исен китмәсен бик, — диде ул Гыйлажевка һәм юлга әзерләнәргә кушты.

Гажәп шулай да, кеше дигәнең кай ара арттырыбрак та жибәрә. Узган атнада гомуми жыелышта да салпы яктан салам кыстырып азапланган иде Газиз. Язгы чәчүгә хәзерлек турында акыллы гына сөйләп тә, соңыннан күңелгә ятышсыз сүзләр әйткәләгән иде. Бу күңелсезлек менә нәрсәдән килеп чыкты бит әле. Колхоз рәисе, жыелышны түгәрәкләп куйдым дигәндә генә:

— Жәмәгаты! Авылыбыз үсә... — дип яңадан сүзгә кереште.

Колхозчылар, бу хәлгә сәерсенеп, үзара гөрләшеп алдылар. Ә рәис елмая төшебрәк сөйли бирде:

— Кешеләребез дә үсә. Безнең Шәкедә хәзер үз агрономыбыз да, укытучыларыбыз да бар. Озакламый Наилә кайтыр... врач булып. Тагын бер сөенеч артты, — диде ул һәм кесәсеннән бер китап алып сүзен түгәрәкләде: — Үзебезнең язучыбыз да булды.

Ул китабын ачты һәм бер уңайдан бер-ике шигырь укып чыкты. Әлегә китап яшә авторлар жыентыгы икән. Шәке шагыйре... хат ташучы кыз Зәйтүнә икән.

Шигырьләрен халык яратып тыңлады, шигырьләреннән дә битәр шагыйрь кызга куандылар — куанмаса, үз авылларыныкы ич ул. Гажәпләндем, аптырадылар, базымсыз гына йөргән кызның шундый кыю булуына, — талант кыюлык дигән сүз ич ул, — бик сөенделәр. «Үзеннән дә чибәр жырлар язган», — диделәр. Менә ничек булды.

Ә соңыннан, уйламаганда гына, Зәйтүнәнең Әдәбият институтына читтән торып укырга керүен искә алдылар.

Борһан, бу хәлгә аптырап, ышанасы килмәгәндәй, югалып калды. Ә Әдһәм бабай, теленә бетчә чыккыры, «акыллы баш»ланып:

— Үсүен үсәләр дә, кем, Салават, барысы да түгел менә. Якын арада электр булыр, машиналарыбыз арта тора, ә хужа итеп куяры бармы? Юк. Булырлык егетләребез юк түгел кана да... укымышлар бит, — дип сүз куертып жибәрде. Бу сүзләргә әйткәндә ул Борһанга да карап куйды.

Менә шуннан башланды инде. Газиз сикереп торды да, Әдһәм бабай белән бәхәсләшкән булып, болай дип сүз йөртте:

— Артта калучылар була инде ул, Әдһәм бабай. Чөнки... артта калучылар булмаса, алдынгылар да булмас иде. Берәүләр белгәннән эшли, белмәгәннән белергә тырыша. Икенче берәүләр инде, барына ризамын, артыгын сорамаймын дип, тыныч кына яши бирә. Ул бит, ихтыярың булмаса, акыл бәйдә тора...

Сиздә Борһан аның кем бакчасына таш ыргытуын. Әдһәм бабай да, башкалар да аңладылар. Шуңа күрә, Газиз шикелле чит-читләтеп кенә түгел, ачыктан-ачык, һәрнәрсәнең үз исемен атап сүз йөртә башладылар.

— Гыйлаж малае артта кала дип сиңа кем әйтте? Ул — районда алдынгы шофер. Ул кем, Газизжан, синнән юләррәк түгел, — диде Әдһәм бабай.

Газиз аңа каршы:

— Бәхәсләшмим, Әдһәм бабай, — диде һәм уң кулын күтәрде. — Ләкин... тәнкыйтьләргә кирәк аны. Юкса, акыллы кеше дә, әгәр аңа каршы дәшүче булмаса, тинтәкләнә башлый — менә нәрсәдә эш. Аннары ул колхозга инженер-механик кирәген кайгыртмый... өйләнү турында гына уйлана, — дип өзеп салды. Бу сүзләр колагына кергәч, Борһан клубтан чыгып китте.

... Бу жыелыштан соң ул берничә көн ипкә килә алмый йөрдә. Дөрестән дә хурлык бит. Аның белән бергә укучылар берәм-берәм күтәреләләр: Зәйтүнә укый, Газиз, томана баш, — агроном, Наилә — врач, Сәкинә белән Гомәр — укытучылар. Ә ул, Борһан, юкны бушка авыштырып йөри. Кемнән ким ул? Нигә кыюсызланып йөри? Кызлар белән сөйләшәргә базмый, эшендә үзен яклап бер сүз әйтергә курка, инде

институтка гариза язып жиберергә дигәч, тагын... Дөрөстән дә, ихтыяры булмаса, акыл бәйдә тора шул. Газиз әйтмешли, барына риза булып, артыгын сорамай гына яшәү эшмени ул бүгенге көндә? Ни өчен алай мескенләнергә ди? Ни өчен?.. Кемнең кемдә ни эше бар?..

* * *

...Улының соңгы көннәрдә бик уйчанланып йөрүен үзенчә аңлап, Рабига түтәй үтә борчылды. Билгеле инде, ана кешегә көн дә саен төннәр буге, төн сакчысы урынына, капка шыгырдаган тавыш көтеп, урынга сиксән ятып, сиксән тору үзе бер газап булса, улының күз алдында кибә башлавын күрү тагын да яманрак борчу иде. Әле бер ай элек кенә алсуланып янган йөзөндә гыйшык утының тәүге балкышы булып, аратирә генә сүрән елмаю чагыла икән, эш зурга киткән инде, күрәсен.

Улын кызганып та куйды Рабига түтәй, ачуы да килде аңа. Жан көеге! Башкалар бер дә югалып калмыйлар бит, әй. Әнә, Чуман Жамали Газизе... Ичәме ел тракторчы булып йөрде-йөрде дә, шып! — агроном булды да куйды. Ул егет өйләнүен дә шулай тиз тотар эле. Ә бу, хәсрәт, укуын да карамый, эшендә дә... адәм хуры... узган атнада жылышта да сөйләгәннәр инде үзе турында.

...Рабига түтәй капка ачылып ябылган тавышка сиксәнәп китте Тәрәзәдән таң шәүләсенәң зәгыйфь нуры керә. Борһан, ишек ачканны көтеп, болдыр баскычында тәмәке көйрәтә.

Рабига түтәй, ишек ачып аны керткәч:

— Көн саен төннәр буге урам сөрүенәң бер чиге булырмы? Машинаң да күп ватыла башлады... кешечә түгел! — дип шелтәләп алды.

Борһан, гадәтенчә, әнисенә ни дип тә җавап бирмәде. «Ни генә булган бу малайга, — дип куйды эченнән генә Рабига түтәй. — Тагын теге Зәйтүнә аркасында Газиз белән сүзгә кергәнме әллә? Аны да әйтмә инде... Бусы да... Хәер, Борһан Зәйтүнәгә кулай егет түгел шул. Узганында Зәйтүнә белән Равия бик куырганнар ди эле үзен.

— Читтән торып укырга кирәк. Нәрсә син трай тибеп йөрисең? Гариза яз, сынауларга хәзерлән, — дигән Зәйтүнә.

— Күп аумакайланып йөрсәң, кызың да ташлап китәр эле үзеңне, — дигән Равия. Аның шулай диюе бер дә юктан гына булмас. Зәйтүнә белән дус кыз — бер-берсенәң серләрен беләләр булып.

Борһан әнә, бер кичне китаплар актаргалап утырган иде, инде тагын укуына кул селтәде».

Икенче көнне Рабига түтәй әнә шушы хакта сүз кузгатты:

— Әнә өстәл, әнә китапларың, — утыр да укы! Иртә таңнан чыгып качарга торма! — диде ул.

Борһан:

— Ун класс белемем, кулымда эшем бар, миңа шул җиткән, — дип сырт йонын кабарткан иде дә, Рабига түтәй:

— Күзең юкмы әллә, заманалар кая барганын күрмисеңме? Шофер гына димәгән, инженеры да кирәк хәзер колхозга, — дип авызына чәпедә. Улы, аның саен киреләнәп:

— Өйләним эле, аннан күз күрер, — дип котылмакчы булган иде дә, алай итеп кенә әнисен кирегә дүндерә алмады.

— Бөдрә чәчен, зифа буеңа төкермиләр дә хәзер кызлар, аймыл булма, балакай! — диде Рабига түти, аны кулыннан алып өстәл янына утыртты. — Әнә конверт, әнә язган гаризаң. Газиз әйтә, алдан хәбәрләшеп куярга кирәк, ди.

— Газиз?!

— Нәрсә турсайдың? Дөрөс әйтә ул. Утыр, утыр.

Борһан уйга калды. Чыннан да бик четерек мәсьәлә бу тормыш. Зәй-

түнә: «Син институтта укымыйсың, сиңа бармыйм!» — дип тәртә каермас, ярата икән ташламас, билгеле. Андый хәлләр булмый ул тормышта... Ләкин ... эшнең башы шуңа гына терәлгәнмени? Колхоз рәисе дәрәс әйтә: яшә кеше укуын онытмаска тиеш.

Теләге ургып тормаса да, өстәл яныннан торып китмәде Борһан. Кичен клубка да бармады, дәрәсләкләрен караштырып утырды.

Атна шулай узды, икенчәсе шулай башланды. Эшкә барганда да китапларын калдырмый, култык астына кыстырып китә иде ул. Рабига түтәй, бу хәлгә куанып, беренчә көннәрдә: «Башыңа төшсә, башмакчы булырсың, чәбәлән менә. Әйтә килдем мин сиңа, шунсыз эшенә пешмәсен беләп йөрдәм!» — дип уйлаган иде. Улы, укырга биреләп, атналар буе өйдән чыкмый башлагач, тагын шиккә калды. Зәйтүнәсен дә онытты, Газизне дә искә алмый. Бусы уку белән мавыгып йөргән арада, теге чегән эшен пешереп куйса, ни әйтерсең? Һай, дөнъя! Берсе җайланды дисең, икенчәсе бутала, бер мәшәкәттән котылсаң, икенчә борчу күңелне айкый башлый...

3

Яз айлары...

Төннәрен бүрәнә чатнарлык суыклар була, буран чыкса, юлларга трактор белән ерып чыга алмаслык сыртлар ясап китә.

Ләкин... табигать ничек кенә усалланмасын, чырае көннән-көн ачыла, нурлана бара — жир буйлап яз килә, кояш көлә. Кара каргалар тирәсләкләрдә актарына, чыпчыклар чыркылдашалар.

Тимер юл станциясенә, — Шәкедән алтмыш километр жир, — минераль ашлама алып кайтырга С-80 тракторы һәм ике ЗИЛ-150 машинасы җибәрергә булдылар. Агроном Җамалиевны бригадир итеп билгеләделәр.

— Үзең карап алырсың — бозык ашлама төяп җибәрмәсеннәр, — дип кисәтте аны колхоз рәисе.

С-80 тракторы, киң табанлы озын чана сөйрәп, авылдан чыгып китте. Трактор салган юлдан машиналар кузгалды. Алдан — Локман, аның артыннан — Борһан.

Авылдан биш-алты километр арада, Тирән елга күперен чыккач та, юл болынга керә. Кыш буе печән ташып ныгыган, көннәр җылына башлагач та бозланып каткан болын юлы сикәлтәле-салулы. Кичкә каршы суыта башлагач, юл әйбәтләнә төшәр дип соң гына чыкканнар иде. Болын юлына кергәндә төн җитте. Төн эчендә станциягә барып җитәргә булып ашыктылар.

— Алтмыш километр жир — туктап тормыйбыз, — диде Газиз.

Локман да, Борһан да карышмадылар.

Айсыз, караңгы төн. Әйләнә-тирәнә шаулатып тракторның көчле гөрелтесе яңгырый. Алда Локман машинасының стоп-сигнал уты кызыл чикерткә булып сикергәли. Машина әле уңга, әле сулга шуа. Кабинанын ян тәрәзәсе яртылай ачык. Борһан, тәрәзәдән баш тыгып, юлга күз сала. Йөзгә салкын җил кар бөртекләре сибә. Болын буйлап җәяүле буран атлый.

Бераздан җил көчәйде, кар ява башлады. «Дворник»ны эшкә кушарга туры килде.

Борһан, инде котылдык, олы юлга чыгабыз, дип кенә торганда бәләгә тарды: машина шуып тирән казылмага төште...

Борһан зур фараларны кабызды. Күз камаштыргыч яктылык көлтәсе алдагы машинага барып төртелде, төнге караңгылыктан анда-санда серәеп торган вак куакларны сөйрәп чыгарды, куак төбендә ялга туктаган озын колакны куып җибәрде.

Газиз белән Локман килеп җиттеләр:

— Зыян юк, арт күпер жиргә тимәгән, — диде Локман.

Газиз:

— Йөри белмәгәнгә юл сикәлтәле! Йөк төяп кайтканда ниләр булмас, әле бушлай да күтәрәмгә калдың, туган, — дия-дия машина артына чыкты.

— Локман, әйдә тотын. Борһан, газны жәлләмә!

Кайвакыт, алты потлы капчыкны уч төбенә генә утыртып күтәрерлек көчөң булуның файдасы зур икән. Газиз, кузов артына янбашы белән терәлде дә, Локман белән бергәләп биш-алты тапкыр алга-артка чайкап, машинаны казылмадан төртеп чыгарды. Аннары:

— Ашлык ташыганда үзеңне мактап язган идем, туган, сынаттын. Шома юлдан гына куаларга оста икәнсең. Әйе... Сай жирдә шыртыла да йөзә... — дип Борһанны мәсхәрәләп көлә-көлә китеп барды.

Борһан эченнән тынды. Әйдә, хурласын. Гаебе бар — дәрәс. Берәз уңгарак тотарга кирәк иде, ә ул соңыннан гына чамалады. Газиз мыскыллы. Әйдә көлә бирсен — үлгән аюны бозау да сөзә...

* * *

Өч көннән соң, кире кайтырга чыкканда гына, һава үзгәрде. Төнен кар катыш яңгыр явып киткән иде, көндезен кояш жылытты. Кар күзгә күренеп эри башлады. Басуларда, тирән ерганаклар ясап, болганчык су ага, уйсу жирләрдә күлләнәп су жыела, ә баш очында жылы, кояшлы көннәр хәбәрчәсе — яз кошы тургай сайрый. Трактор булмаса, машиналар ярты юлда бүленеп калачаклар икән. Берәра, болын юлына кергәндә, илле-алтмыш метр жир машиналарны тракторга сөйрәтеп алып чыгарга туры килде. Тирән елга күперен сүтеп ташламагайлары дип ашыкканнар иде — барыбер өлгөрмәделәр. Күпер сүтелгән булып чыкты. Машиналар йөрергә дип боз өстенә калын такталар жәеп юл ясаганнар, яр өстенә, озын баганага кисәтү язып кадаклаганнар: буш машиналарга гына Тирән елга аркылы чыгарга рөхсәт ителә. Язгы бозга ястык калынлыгы булса да ышанма, диләр бит.

Жамалиев яр буена житеп тракторын туктатты һәм кабинадан башын тыгып артка каерылды:

— Локман! Соңга калдык бит...

— Нишлибез соң? — дип сорау бирде аңа Локман.

— Қайтабыз! — диде Газиз һәм тракторын кузгатты.

Ул такта юл өстенә өченче тизлек белән барып керде һәм пыр туздырып каршы як ярга барып чыкты. Яр өстенә чыгып житәм дигәндә генә трактор берәз артка шуып, чана, арты белән, такта юлның кырыена килеп төртелде һәм яр буендагы боз шатырдап ярылды да айкалып су чыга башлады.

Газиз, тракторын яр өстенә менгезеп куйгач:

— Уңгарак алыгыз! — дип кычкырды. Ләкин Локман уңгарак алса да бәладән котылмады. Машина алгы көпчәкләре белән ярга чыкканда, — трактор жимергән боз бу турыда да чатнаган булган, күрәсен, — арт көпчәкләре суга чумды.

Борһан күпернең икенче ягынан, атлы юлынан китеп, ярга күтәрелде һәм, машинасын куеп, иптәшләре янына ашыкты.

Ул килгәндә Газиз:

— Инде нишләргә? — дип сөйләнә-сөйләнә, яр өстендә өтәләнәп йөри иде. Локман үзе кабинасынан чыкмаган, машинасы эшли — моторны сүндөрмәгән әле. Ә машина һаман аска шуыша, боз жимерелә, су тирәнәя бара.

— Сикер тизрәк! Боз астына китәсең бит! — дип кычырып жибәрде Газиз бу хәлне күрәп һәм, нишләргә икәнән уйлап табуыннан берәз тынычлангандай, папирос кабызды.

— Нишләп боз астына китсен ул? Тракторны китер, сөйрәтик, — диде Борһан.

Газиз папиросын чәйнәкләп төкерде дә:

— Синнән сорамаганнар! Машина белән бергә тракторны да боз астына озатыргамы? — дип ачулы сөйләнде. Аннары аска, машина янына төште һәм боерган тавыш белән: — Чык тизрәк! Машина өчен дә, синең өчен дә җавап бирергә исәп юк! — дип, китәргә җыенып борылды.

— Машинаны ташламыйм. Колхоз машинасы ул, — диде Локман тыныч кына. — Трактор булмаса, машина белән булса да сөйрәтербез.

Ул арада Борһан тракторны алып килгән иде инде. Аны күреп, Газиз сүзне кыска тотты:

— Кая барырга җыендың? — дип аны кабинадан сөйрәп төшерде.

— Машина сөйрәтергә исәп, — диде Борһан һәм Газизнең йодрыгына күз салып өстәде: — Гиреңне кесәңә салып тор, туган...

— Машинаңны кайгырт! — дип кырт кисте Газиз. — Бу ярдан, бозлы җирдән трактор белән төшәргә минем башка тай типмәгән...

Борһан кызарынды, бүртенде. Ул кабинага сикереп менде дә, сиңа урын юк, дигәндәй, үз артынан кабина ишеген ябып куйды. Газизнең базымсыз дуслыгың бу кыюлыгыңнан фикере чуалды. Борһанның болай зәхмәте кузгалган чагын күргәне юк иде әле аның.

С-80, чылбырлары белән тавышсыз гына шуышып, акрын-акрын аска хәрәкәт итте һәм сөзәгрәк урынга җитеп туктады. Аста, су эчендә, ашлама төягән машина, арт аяклары сынган ат кебек, башын чөеп тора. Трос җитенкерәми иде. Борһан, кабина ишеген ачып, агрономга эш кушты:

— Ник кукрайдың? Көрәк ал да энә шул турыны чокып кара әле — комлы җир түгелме икән?

Агроном нишләсен — ни кушсалар, шуны башкара, каршы дәмми, киреләнми. Аннары өметсезлек белән кыюсыз гына:

— Куркыныч. Бирегә төшсәк, сөйрәлеп чыга алмабыз, — дип әйтеп куйды.

Ә машина һаман тирәнрәк чума бара. Су инде ал тәгәрмәчләргә якынлаша иде.

Трактор тагын аска шуыша, чылбырлар акрын, бик акрын хәрәкәтләнәләр. Уңдарак тәбәнәк кенә төп — имән төбе бар иде. Борһан тракторны, алай-болай ычкынып китсә, бер чылбыры белән шул төпкә элгеп калырлык итеп куйды. Көч-хәлгә юан тросны машина ыргагына салдылар. Борһан беренче тизлекне ялгады һәм трос акрынлап тартылды. Ике мотор котырынып гүли башладылар. Читтән карап торучыга трактор аска шуа башлагандай тоелса да, ул өскә үрмәли, һәм Локман, көч биреп, әледән-әле:

— Китте! Кузгалдык! Сөйрәт, сөйрәт! — дип кычкырып тора.

Трактор яр кырыена җитеп алдын чөйде. Менә-менә әйләнәп капланыр шикелле калтырана иде ул. Ләкин трактор әйләнәп капланмады. Борһан, трос берәз бушанган, машина күп дисәң ярты метр чамасы үз йөреше белән өскә үрмәлэгән арада тракторны яр өстенә, тигез җиргә чыгарып өлгерде. Бер минуттан соң машинаны яр өстенә сөйрәп чыгардылар.

Газиз, булган хәлгә ышанасы килмәгәндәй, күзләрен угалап басып тора иде.

— Тракторың да исән калды, машинаны да сөйрәп чыгардык, иптәш агроном. Бабайлар әйтмешли, бүрәнә аркылы бүре күреп, юкка котың алынды, — диде Борһан аңа һәм кабинадан сикереп төште дә, берни булмагандай, үз машинасы янына атлады. Газиз агарынды. Биш ел трактор йөртеп мондый хурлыкта калганы юк иде әле аның...

Тымызык төн. Авыл өстендә зәңгәрсу жәймә, зәңгәрсу жәймәгә энҗе бөртекләре сибелгән. Энҗе бөртекләре уртасында көмеш тәлинкә — ком белән чистартканнармыни, чип-чиста — ялт итеп нурланып тора. Талгын

жил каен яфраклары белән шаяра. Кыр ягыннан яз жыры — тракторлар гүлэгән тавыш ишетелә. Аңа яшьлек жыры кушыла — клуб ягында гармонь моңая:

... Төнге тынлыкка чумган авыл урамнарын көтмәгәндә генә тонык пытырдау шаулатып узды. Ояларыннан башларын чыгарып йокымсырап яткан акбайлар, дәррәү күтәрелеп, шаулашырга тотындылар. Авылның бер башыннан икенче башына мотоцикл куучы, әле көндезен генә район үзәгенә йомыш белән китеп, төн уртасында әйләнеп кайтып житкән Борһан иде. Ни булган? Нинди ашыгыч эше бар егетнең? Тын урамнары шау итеп кемне эзләп йөри?

Борһан үз өйләре яныннан тырылдатып узып китте. Мәктәп тыкрыгыннан килеп чыккан кара, йөнтәс койрыклы эт аңа атылды һәм, тузанга булыгып, юл уртасында утырып калды.

Калай түбәле алты почмаклы йортның бакча як тәрәзәсе ачык. Өстәл өстендә зәңгәр каплавычлы лампа яна, берничә китап, янәшә бер өем дәфтәрләр ята. Ә өстәл янында беркем дә күренми.

Борһанның башы әйләнеп китте. Ул ике куллап рәшәткәгә ябышты.

Өченче кич Газиз: «... Тәрәзәдән тартып ал», — дип Хәлил жырын жырлаган идеме? Кем кемне тартып алды икән? Газиз Зәйтүнәнеме, Зәйтүнә анымы?.. Борһан: «Дөрәс икән! Утын сүндерергә дә оныткан...» — дип үз язмышыннан зарланып алды. Күңеле нәүмизләнеп калды, йөрәге нәфрәт белән тулды.

Ул мотоциклын кай якка борырга да белмичә, хурлыгыннан башын ташка орырдай булып торганда гына, тәрәзә каршындагы чия куаклары арасында кыштырдаган тавыш ишетеп, тынсыз калды. Кемдер капкадан чыкты. Бу — Зәйтүнә иде.

— Ни булды? Нишләп төн уртасында тузан туздырып йөрисең? — дип гажәпләнеп сорау бирде ул. Һәм аңа текәлебрәк карады. — Тукта әле, сине кем рәнжетте?

— Син рәнжетәсең, син!..

— Менә яңалык!

— Миңа хат бар дигәннәр иде.

— Хат? Бар, бар...

Зәйтүнә тиз генә барып тәрәзәгә үрелде һәм өстәл өстеннән кечкенә генә конверт алып Борһанга сузды.

— Сер булмаса, укып күрсәт әле.

— Институттан... кабул иткәннәр.

— Институт?.. Алайса... борчылуым юкка булган икән. Мин аны башка берәр жирдәндер дип уйлаган идем...

.... Алар бик озак утырдылар. Борһан Зәйтүнәдән күзен алмады. Аның ут яктысында антрацит кебек елкылдап торган кие, кара чәчләрен, алсу бәбәкләр арасыннан зелпе орлыкларыдай булып күренгән кара күзләрен, аксыл саф йөзен, — беренче күрүемени, — сокланып карады. Аннары... тиз генә иелде, күзләренә карады һәм аның — кем уйлаган шуңа кыюлыгы житәр дип! — чигәсеннән үбеп алды. Зәйтүнәгә бу хәл бик тә гажәп тоелды, күрәсен. Ул бер мизгел, ни әйтергә белми, хәрәкәтсез утырды. Ахырында ни булганын аңлап, ачулы гына:

— Бу ни дигән сүз? — дип сорады.

Борһан югалып калмады:

— Яратам дигән сүз, — диде дә тагын бер үпте. Ә үзенең йөрәге очына, чөнки ул бу хәлдән соң Зәйтүнә торып китәр дип курыкты. Ә Зәйтүнә китмәде, юк. Беравык утыргач:

— Әдәпсез! Кеше күрсә... — диде.

Күрсә соң? Кеше күргәннән ни булган? Мәхәббәтне кешедән яшерәләрмени?

ӘХМӘТ ИСХАК

ҺӘЙКӘЛ ЯНЫНДА

Танымаган кеше юктыр жирдә
Бер күрүдә Ленин рәсемен.
Шулай булгач, язып тору нигә
Һәйкәлләргә аның исемен?

Караучылар аның һәйкәленә
Бөөк эшен кичерә уеннан.
Ә исемен — уку кирәк түгел:
Ул — йөрәккә язып куелган!

ИЛДАР ӘХСӘНОВ

КАЙТУ

Әй, ул өйдән читтә саргаюлар!
Син бит — бер бөтеннең яртысы...
Хыял кебек озын кайтыр юллар —
Кыскартырга юк шул кайчысы.

Киткән чакта таллар шушы кадәр
Нечкә бөгелмәгән иде лә.
Таллар, күрешергә теләгәндәй,
Үрелеп-үрелеп каршы килделәр.

Төтеннәре белән аралашты
Урман буйлап зәңгәр сагышым.
Парлар атты поезд Уртакушта, —
Бер сулышта, димәк, кавышу!

Әлмәт,
Кояш баешларың гел икенче,
Үзеңчә гел иркен, ягымлы.
Зәйнең асылмалы күперен кичеп,
Тауларыңа менгән чагымны
Сагындырдың, мәңге кайтмас кебек,
Сагындырдың әшкә йөрүем,
Скважина ритмнарын тоеп,
Йөрәгемдә жырлар тибүен...

Германияд) Заксенхаузен шәһәрндә урнашкан үлем лагере хәрабәләрен-
дә билгесез совет солдатны язган шигырьләр табылды. Бу билгесез солдатны
хегендор герой шагыйребез Муса Жәлилнең рухи туганы дип аторга була.
Түбәндә табылган шигырьләрнең берсен татар теленә тәржемә итеп бас-
тырабыз (русчасы «Комсомольская Правда» газетасының быелгы 11 нче
санында урнаштырылган).

ЯЗ ҺӘМ ДАР АГАЧЫ ТУРЫНДА

Бигрәк матур була май айлары
Минем туган-үскән илемдә:
Сирень чәчәк ата, йолдызлары
Жем-жем итә төнгә күгендә,
Дустын көткән кызның күз яшәдәй
Чык ялтырый салкын чирәмдә...
Хәтеремнән чыкмас бу төннәр дә,
Туган якта үскән гөлләр дә.

Язлар
 жилкендерә йөрәкләрне,
Хисләндерә, өзә бәгырьне.
Ерак илдә калган мәхәббәтем
Бүген миңа бигрәк кадерле.
Яз бик матур,
 чүп-чар һәм пычрак
Капласа да барак яннарын,
Язның чын бәясен тулысынча
Бүген генә чынлап аңладым.

Монда, чит илдә дә, яз исертә,
Ләкин гөлләр үсми бу жирдә,
Монда крематорий исе килә,
Үлем карый кеше күзенә.
Менә шыксыз плац. Тар элмәкле
Дар агачы тора уртада.
Гестапochы куа бер меккенне
«Ял табарга теге дөнъяда».

Ышанасы килми һич кенә дә
Менә шушы язгы бер төндә
Мәрхәмәтсез палач кулы белән
Кеше гомерен буган үлемгә.
Күктә җемелдәшә ак йолдызлар,
Ә ай кача болыт астына.
Кичке «апель»¹ бетә. Һәм яңадан
Дар агачы баса постына...

К а м и л М о с т а ф и н тәрҗемәсе.

¹ А п п е л ь (перекличка)—исемлек буенча кешеләрне дәшеп барлау.

ШОЛОМ АЛЕЙХЕМ

Бу елның 2 мартында атаклы еврей язучысы Шолом Алейхемның тууына 100 ел тулды.

Шолом Алейхем (Шолом Рабинович) 1859 елны Украинада Переяславль шәһәрәндә күң балалы, ярлы семьяда туа. 1876 елны Переяславльдәге өлз училищесын тәмамлаганнан соң укытучы булып эшли.

Шолом Алейхемның әсәрләре 80 нче елларда басыла башлый. Ижатының беренче елларында ул күбрәк авыр тормыш шартларында һәлак булган халык талантлары турында яза.

Шолом Алейхем ижатында ул замандагы еврей халкының барлык катлаулары чагылган. Тормыштагы явызлык, ялган, әшәкелек күренешләрен язучы ачу белән, усал көлү белән фиш итә, тормыш авырлыгыннан интеккән намуслы, гади кешеләрне яратып, ягымлы бер юмор белән сурәтли.

Беренче бөтен дөнья сугышы башлангач, Шолом Алейхем, үпкә авыруы белән авырганы хәлендә, Америкага китә һәм шунда 1916 елның 13 маенда вафат була. Үзенең васыятендә ул болай дип язган: «Кайда гына үлсәм дә, мине аристократлар, байлар, югары катлау кешеләре арасына күммәсеннәр. Минә гади еврейләр зиратына, эшчеләр, чын халык арасына җирләсеннәр. Каберем өстенә куеласы һәйкәл үз тирәмдәге гади каберләргә матурлап торсын һәм, намуслы гади халык үзенең язучысы исән чагында аны бизәп торган кебек, гади каберләргә дә минем һәйкәлемне бизәсен».

КОШ БУЛГАН КЕШЕ

Хикәя

Бу хәл бик күптән, минем бабам, — авыр туфрагы җиңел булсын, — Гамарник заманында ук булган. Аны ни өчен Гамарник дип атаганнар дисезме? Чөнки аның арендага тегермән алып гомер иткән авылы Гамарник дип аталган. Шул авылда Ноях исемле тагын бер еврей дә булган. Бу еврей трактир тоткан, үзе бик динле, гади бер кеше булган, көн-төн холайга табынган, дини китаплар укыган, кеше күзенә күренмичә генә гыйбадәт кылучы бер дәрвиш булган, күрәсең. Бөтен эшен хатыны алып барган. Нояхның бердәнбер кайгысы — ул да булса панга аренда хакы түләп, трактирны ел саен арендага алу турында пан белән сөйләшү икән. Көнгә чыккан саен ул трактирны кулдан ычкындырмагам дип куркып яши, чөнки, трактирның файдасы бик аз булса да, аны үз кулына алырга йөрүчеләр күп икән. Нояхның бала-чагасы да бик күп, тормышын көч-хәл белән алып бара икән.

Көинәрдән бер көнне Ноях панга аренда хакында сөйләшәргә бара. Килеп керсә, панның йортына бик күп кунаклар җыелган. Мәжлес икән. Мәжлестән соң кунаклар, гадәтләренчә, ауга чыгарга җыеналар. Иярлисе атларын иярләп, кареталарга, җиңел арбаларга җигәсе атларын җигеп куйганнар; нинди генә төрдәге ау этләре юк; бүрекләренә каурый

кадаган, кулларына быргы тоткан егеръләр, — кыскасы, һәммәсә дә эзер икән, һәммәсә дә байларча икән. «Вақытсыз килдем ахры, пан аренда хакында сөйләшмәс» дип уйлый Ноях. Ләкин ялгыша ул. Пан, кунаклар белән бергә табын яныннан кузгалып, атка атланырга жыенганда гына бер читтә бөрешеп басып торган сәләмә киёмле еврейне күрә һәм кәефле генә төс белән:

— А як се маш, пан арендарши? (Еврей арендаторның хәлләре ничек?) — дип сорый.

— Шулай, шулай яшим, пан галижәнапләре, трактир хакында сөйләшергә килгән идем, — ди Ноях.

Пан бик кәефе килеп көлә. «Падишаның күңеленә шәраб хуш килгәнгә», ягъни пан нык кына эчкән булганга, шулай кәефле көлә ул һәм шуннан соң еврейдән:

— Трактирны ничә елга алмакчы буласың соң? — дип сорый.

Еврей:

— Мин берничә елга да алыр идем дә, тик синең гадәт буенча, пан граф галижәнапләре... — дип әйтә башлый да, пан аның сүзен бүлдәрә:

— Хуш, шулай булсын. Трактирны сиңа шул ук бәя белән берничә елга бирәм, әмма бер шарт белән: син миңа кош булып күрсәтергә тиешсең.

Еврей моңа аптырап карый:

— Ничек инде ул кош булып? — ди.

Пан җавап бирә:

— Шулай, әнә күрәсеңме теге сарайны? Син шуның түбәсенә менеп, кош булып күрсәтәсең, ә мин туп-туры синең башыңа төзәп атам. Аңладыңмы? — ди.

Паннар эчләре катып көләр, еврей дә аларга кушылып көлгән була, ә үзе эчтән: «Пан шаярта, артыграк эчкән...» дип уйлый.

— Я, ризамы? — дип сорый пан.

Ноях: «Моңа ничек җавап бирим икән?» дип уйга кала. Аннары паннан сорый:

— Уйларга күпме вакыт бирәсең соң?

— Бер минут, — ди пан, бик җитди төс белән.

Димәк, бер генә минут.

— Ихтыярың, — ди пан, — я сарай түбәсенә менеп кош булып күрсәтәсең, я сине иртәгә үк трактирдан куып чыгаралар, — ди.

Еврейнең коты ботына төшә. Нишләргә? Пан белән шаярырга ярамый. Ул инде баскыч та китертергә кушты, шаяртып кына әйтми, күрәсең.

Ноях паннан тагын сорый:

— Әгәр син чыннан да минем башка тидерсәң, ни булыр? — ди.

Паннар тагын эчләре катып көлә башлыйлар. Ноях бөтенләй аптырап кала. Ул панны, шаяртамы, чынлап сөйлиме? дип тә уйларга белми. Чынлап сөйлидер кебек, чөнки аңар шушы минутта ук сарай түбәсенә менәргә, яисә өенә кайтып китеп, хәзер үк трактирны бушатырга кушалар. Ноях инде өенә кайтып китмәкче дә була, әмма шул вакыт өендәге бала-чагалары күз алдына килә һәм ул паннан үләр алдыннан гыйбадәт кылып өчен берничә минут кына вакыт бирүен сорый.

— Хуш, шулай булсын. Үләр алдыннан гыйбадәт кылып өчен сиңа бер минут вакыт бирәм, — ди пан.

Бер генә минут! Шул бер минут эчендә еврей «Ишет, Исрафил» дип әйтүдән башка нәрсә әйтеп өлгәрә алсын. Җитмәсә тагын, аны баскычка таба төрткәли дә башлыйлар инде. Ноях: «Ишет, Исрафил», «И, тәңрем...» дип, баскычтан менеп китә, ә күзләреннән яшь тама. Ни эш кылсын, бичара? Язмыштан узмыш юк... Аның бит өендә ничаклы бала-чагасы бар!.. Хода хакына үләргә язгандыр, күрәсең, ә бәлки алланы

тəгалə аны кызганып, коткарып калыр. Аның кодрəте киң бит!.. Ул əнə шулай дип ходайга ялвара.

Сарай түбəсенə менгəч тə, Ноях һаман тəңрегə ялвара, елый, күзлəреннəн яшь ага. «Ходаем бəлки мине кызганыр, коткарып калыр. Кодрəте киң бит аның!» дип əмет итə. Ə пан ашыга. Еврейгə туп-туры басарга куша. Ноях туп-туры баса. Шуннан соң пан аңар: «Алга таба бəгел», ди. Тегесə бəгелə. Кулларын жəяргə куша. Еврей кулларын жəя. «Нəкъ кош шикелле бул», — ди пан. Ноях нəкъ кош шикелле була... Пан чыннан да атарга ниятлəгəн яки шаяртырга гына булгандырмы, əмма тəңре бу эшне чын булсын дигəн, — пан мылтыктан атып, Нояхның маңгаена үк тидерə. Ноях, атылган кош кебек, сарай түбəсеннəн егылып төшə, һəм Исрафил кануны буенча, аны шул көнне үк жирлилəр.

Ə пан үзенəң əйткəн сүзəндə тора. Аренда хакын күпмє арттырсалар да, трактир ун ел буена Нояхның тол хатыны кулында кала.

Əнə шундый паннар булган элек!

Я хъя Халитов тəржемəсє.

ГАЛИМЖАН ЛАТЫП

БАЗЫ СУЫ

Базы буенда үстем мин,
Базы суын эчтем мин.

(Халык жырыннан.)

Тонып ага Базы суы
Чияле тау буеннан шул,
Чияле тау буеннан.
Камышларының шаулавы
Бер дә чыкмый уемнан шул,
Бер дә чыкмый уемнан.

Тал төбендә көмеш чабак
Чиртеп уйный кич-иртә шул,
Чиртеп уйный кич-иртә.
Болынында чук-чук чәчәк
Хуш ис белән исертә шул,
Хуш ис белән исертә.

Тугаенда кыр үрдәге
Йорт үрдәкләре белән шул,
Йорт үрдәкләре белән.
Чапаев солдатларына
Базы ширбәт эчергән шул,
Базы ширбәт эчергән.

Базы суы буйларыннан
Кара алтын табыла шул,
Кара алтын табыла.
Бик сагындым Базкай буен,
Кайтам туган ягыма шул,
Кайтам туган ягыма.

Базы буенда үстем мин,
Эчтем аның суларын шул,
Эчтем аның суларын.
Базы суы баса диләр
Йөрәкнең ярсуларын шул,
Йөрәкнең ярсуларын.

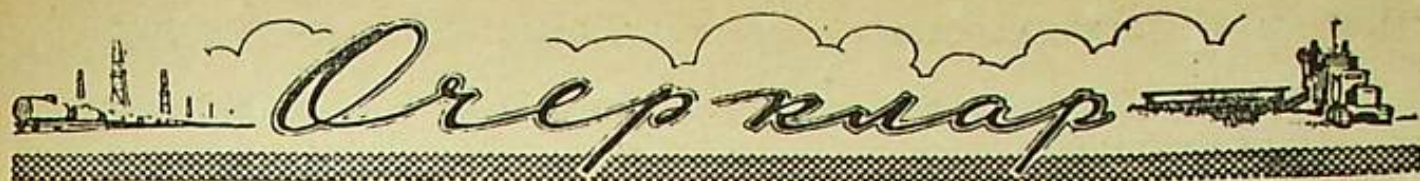
ГАЛИМЖАН НАСЫЙРОВ

БӘХЕТ

Шигырьләр китабын шагыйрьнең
Казаннан апкайттым бер данә;
Укыды дусларым, ишләрем,
Күршем дә үтенә: «Бирсәнә!»

Актарып карыйм да — һәр биткә
Я яфрак, я чәчәк куелган.
Уйладым: гади эш тугел бу,
Бу бүләк — укучы кулыннан.

Чәчәкләп каршылый укучы
Чын шагыйрь йөрәге мирасын.
Никадәр жыела букет дип,
Карыймын китапның тиражын.

РӘКЫЙП ШӘЙХЕТДИНОВ

КАНДИДАТ

Төш вакытларында фермага бер малай килде. Ул сыер савучы хатын-кызлар янында туктап тормады, йөгәрә-сикерә абзарның аргы башына үтте дә, шуңда мичкәдән су бушатып азапланган Кәшбетдингә мөрәжәгать итеп:

— Кәшби абый, менә сиңа... Хәлиуллин абый бирергә кушты, — дип, аңа бер кәгазь кисәге сузды.

Кәшбетдин бияләен салып билбавына кыстырды. Тирлэгән кулларын сөртеп, малай сузган кәгазьне алды да тәрәзә каршысына килде. «Бүген кич сәгать 7 дә клубта очрашу жыелышы үткәреләчәк, сезгә бу жыелышка әзерләнеп килергә кирәк булачак», — партөешма секретаре жибәргән кәгазьдән Кәшбетдин энә шуларны укып чыкты. Аннары кәгазьне гимнастерка кесәсенә салып куйды да, малайның аркасыннан кагып:

— Ярар, үскәнем, әзерләнермен. Хәлиуллин абыеңа шулай дип әйтерсең, — диде. Үз-үзенә нык ышанып әйтте, чөнки әле ул чакта ничек очрашу турында бөтенләй уйламады. Әмма мичкәдәге суны бушатып бетергәч, күңеленең борчыла башлавын сизде. Чыннан да, ничек әзерләнергә, нәрсә сөйләргә соң? Бу сорауларга секретарь жибәргән кәгазьдә җавап бардыр төсле тоелды. Шуңа күрә ул янадан тәрәзә каршысына килде. Юк, секретарь бу турыда бер сүз дә язмаган иде. Кәшбетдин аптырап як-ягына карап алды. Абзардагы барлык хатын-кызларның үзенә таба карап торуларын күргәч, йөзенең, колак яфракларының кызаруын сизеп, бүреген басыбрак киде дә янадан аты янына китте.

— Кәшби абый, нәрсә бар? Ни язган? — дип сорады кызлар арасынан берсе.

Кәшбетдин атын мичкәле чанадан туарып үрәчәле чанага жиккәнче бер сүз дә эндәшмәде. Бәлки шулай бер сүз әйтмәгән килеш, чанасына тирес төяп, басуга да киткән булып иде, хатын-кызларның һаман да булса үз эшләре белән шөгыльләнәргә уйламауларын, бергә жыелып, нәрсә турындадыр үзара чыш-пыш сөйләшүләрен күреп алды да, яннарына килеп, юрамалый тавышын күтәрәп:

— Нишләп дөньягызны оныттыгыз, әллә эш беткәнме? — дип сорады. Бераздан иң кырыда торган Зифа исемле кызны сыерлары янына алып килде.

— Бу нәрсә? Әллә сыерларның аякларын өшетергә телисеңме? — диде, бер сыерның боз каткан тоягын күрсәтеп.

Кәшбетдин фермада күптән эшли иде инде. Аның үз иптәшләре белән бер чакта да болай тавыш күтәрәп сөйләшкәне булмады. Шуңа күрә аның бу сүзләре кызларга бик тиз тәэсир итте, алар тавыш-тынсыз гына үз урыннарына таралдылар.

Кәшбетдин башта сыерларның тоякларына каткан бозны ватып йөрде. Аннан соң тәрәзә астындагы, түшәмдәге тишекләргә салам, чүпрәк

кыстырды. Ниһаять, чанасына тирес төяп, атын кузгатыр өчен дилбегәсен күтәргәч:

— Кызлар, бүген клубта очрашу жыелышы була. Килергә онытмагыз, — дип кычкырды.

* * *

Фермада башка эшләр күп булганлыктан, соңгы көннәрдә басудан саламны Рафак кына ташыды. Егет беренче көннәрдә бу эшкә бик шатланып йөрсә дә, кичә басудан борынын салындырып кайтты.

— Ич төяр әмәл юк: сала торасың, жил очыра бара, — дип зарланды ул.

Егетнең тырышлыгын, юк-барга зарланып йөрергә яратмавын белгәнгә күрә, Кәшбетдин аңа каты орынмады. Яшьләрнең тәҗрибәсезлеген, күп чакта гади генә нәрсә алдында да аптырап калулары турында уйлап:

— Яхшы, иртәгә үзем барырман. Ә син мондагы эшләрне карарсың, — диде. Шундук күңеленә бер шик килде дә: — Ничек, көрәк алыргамы, юкмы? — дип сорады.

Рафак эндәшмәде...

Кәшбетдиннең эскертне жил ягыннан башлаганнар дип шикләнүе дәрес булып чыкты. Ул, саламга баргач, ике-өч сәгать кар көрәп азапланды. Шуңа күрә бүген төшке ашка гадәттәгедән соңгарып кайтты.

— Кандидат булгач та кылануың житте, ашарга да онытасың, — дип каршылады аны Мосаллия апа. Әмма кандидат хатыны булу аның үзгәч дәрәҗә иде ахры, ачулы булып күренергә теләп тә, барыбер усал була алмады, тигез ак теләрен күрсәтеп, бик матур итеп елмаеп куйды.

— Юкны сөйләсәң, анасы. Әнә бүген очрашу жыелышы була. Анда сөйләргә кирәк. Тик менә нәрсә сөйләргә, ич тә башыма сыйдыра алмыйм, — диде Кәшбетдин өстәл янына утырып.

— Ай-һаең, нишләп сөйләр нәрсә булмасын! — дип кычкырып жибәрде Мосаллия. — Сөйләрлеген бар. Ятим үскәнсең. Бәләкәйдән үк колхозда эшләгәнсең. Сугышта булгансың, медальләр дә алгансың. Сугыш беткән тә, уникал ел инде көтү көткән бит. Кем соң әле колхозда синең кебек тырышып эшли? Тырышмагач 970 хезмәт көне эшләп буламыни? Жүләркәем, күпме икмәк, күпме акча алдык. Әнә бура бураттык, өй җиткерәбез...

— Житте, анасы, житте. Ялгышканбыз, сине генә кандидат итәсе калган икән. Менә ул чакта сөйләр идең, — дип бүлдерде аны Кәшбетдин.

— Әллә, булдыра алмас дисеңме! Хәзер кандидат булуы авыр түгел. Тырышып эшләрмен дә мине дә сайларлар, — диде Мосаллия ханым.

— Шулай булсын, — дип килеште Кәшбетдин. Ә аннары үзәлдинә елмаеп куйды да: — Я, хәзергә син кандидат түгел әле, шулай булгач, ашарга китер, — дип өстәде.

Мосаллия ханым өстәл эзерләде. Монда сөйләшеп торып, кандидат булып булмас дип уйлады ахры, ашыгып эшкә чыгып китте.

Кәшбетдингә очрашу жыелышында сөйләү өчен хатыны тәкъдим иткән план бик кулай тоелды. Шуңа күрә беренче класста укый торган улы Ахунжаннан бер бит кәгазь сорап алды да аның урта бер жиренә: «Иптәшләр, сез үзегез дә яхшы беләсез инде, мин 1925 елда шушы авылда туганмын», — дип язып куйды. Ә аннан соң, ни өчендер, күршеләре Фәйзи картны исенә төшерде.

Фәйзетдин карт гомер-гомергә Аю авылында көтүчә булды. Бик шаян һәм сүзчән кеше иде ул. Кәшбетдиннең әле хәзер дә хәтерендә, шушы карт караңгы төшкәндә генә өйләренә кайтып керер иде дә, баскычларына утырып:

— Ну, карчык, бүген сыйладылар. Менә рәхмәт төшкерләре, иртән коймак пешергәннәр иде, кичкә тагын тавык шулпасы эзерлэгәннәр бит. Шулкадәр ашадым, күрәсәңме, жылкәләрем күтәрелеп калды, — дип шаяртып мактанып утырыр иде.

Кәшбетдиннең этисе герман сугышыннан гарипләнеп кайткан. Колхозда рәтле-башлы эшли алмагач, аның балалары яхшы киём, тәмле аш ашап үсмәделәр. Шуңа күрә Кәшбетдин беркатланып көтүче картның бу сөйләгәннәрен бик чынга алып һәрвакыт авызын ачып тыңлый, кайчан мин дә үсеп житәрмен, көтүче булырмын дип уйлый торган иде.

Кызыклы вакыйга иде бу, әлбәттә. Ләкин Кәшбетдин аны кәгазьгә язып куя алмады. Чөнки очрашу жыелышына көтүчеләр генә килмиләр, аны барыбер аңламаслар, дип уйлады.

Аннан соң күп еллар үтте, ил төзекләнгәннән-төзекләнгән барды. Безнең Кәшбетдин дә үсә, үзгәрә барды. Кәшбетдин армиядән кайткан көннәрен хәтерләде. Авыр чак иде. Ашау ягы кысан, уңыш булмый, басуларны үлән баскан, терлекләргә каравы кызганыч, коры сөяккә калганнар иде. Кайбер йортларның тәрәзәләренә аркылы такталар кадакланган, кешеләр авылны ташлыйлар, шәһәрләргә, заводларга китәләр иде. Менә шул чакта Кәшбетдин дә, авылдашлары Фәрхетдин белән Шамилгә ияреп, Себергә, Кемерово күмер шахталарына барып чыкты. Дөрөс, ул мондагы тормыштан зарланмады. Тирләп эшләде, эшлэгәннән күрә акчасын да алды. Кыскасы, әйбәт кенә яшәде. Ләкин аның күнеле барыбер китек булды. Ул, әллә яшәтән үк инде авыл табигате кочагында үскәнгә, үзенң авылын, аның урманнарын, аның көтүлекләрен сагынды. Шуңа күрә ул шахтада бер генә ел эшли алды. Яңадан авылына кайтты, яңадан көтүче булды.

Үзең турында сөйләсәң икән, бу да игътибарсыз калдырырлык вакыйга түгел, әлбәттә. Ләкин Кәшбетдин моны да кәгазьгә язып куя алмады. Чөнки очрашу жыелышына кайчандыр туган авылын ташлап китеп тә, соңыннан шул ук авылга әйләнеп кайткан кешеләр генә килмиләр. Алар барыбер моны аңламаслар.

Кәшбетдин шахтадан 1948 елда кайтты. Ул кайткач колхозда, бигрәк тә терлекчеләктә, бик күп үзгәрешләр булды. Элек кайбер чакта сыерларны, егылмасыннар өчен, бау белән күтәртеп куя торганнар иде. Хәзер алар икешәр мең литр сөт бирәләр. Сарыклар, жыл-яңгыр булдымы, тиреләрендә йон калмаганлыктан, кая сыеныр урын тапмыйча, бөрешеп йөри торганнар иде. Хәзер алардан 3 эр килограмм йон кыркып алына. Элек тавыклары да йомырканы бик аз сала торганнар иде. Хәзер алар да юмартланып киттеләр, елга 70—80 йомырка салалар. Әллә шулар турында сөйләргәме соң? Бу үзгәрешләрдә Кәшбетдиннең дә өлеше бар бит. Ләкин болар аның ялгыз хезмәте белән генә булмадылар. Үзгәрешләр колхоздагы барлык кешеләрнең тырышлыклары белән генә мөмкин булды. Димәк, бу турыда да кәгазьгә язып булмый.

Әйе, йөзләренң, меңләренң омтылышларын бергә кушканда гына алга барырга мөмкин. Кәшбетдин эшли торган «Рассвет» колхозы да энә шул йөзләренң, меңләренң омтылышлары, хезмәтләре бәрабәрәнә үсте һәм ныгыды. Яна жидееллыкта ул тагын да алга атлаячак. Ул да илебездә продуктлар муллыгы булсын өчен үзеннән лаеклы өлеш кертәчәк. Балки бу жыелышта энә шул үсешне ничек тәмин итү турында сөйләшергә кирәк булыр? Чыннан да, энә Кәшбетдинне халык район Советына депутатлыкка кандидат итеп күрсәтте. Ул жидееллык планын тормышка ашыру, билгеләнгәннән элек үтәү өчен үзеннән нинди өлеш кертә алыр?..

— Әх, анасы, синең план белән доклад чыкмады, — дип куйды Кәшбетдин һәм шундук алдында яткан кәгазьдәге сүзләрен сызып ташлады да «Минем йөкләмәләр һәм кайбер тәкъдимнәр» дип язып куйды...

ФАТИХ ШӘРӘФИЕВ

ХАЛЫК АРТИСТЫ

РСФСРның атказанган, Татарстанның халык артисты Нәжип Гайнуллин яшүсмер вакытыннан ук сәхнә турында хыяллана. Туган апасы, аның бу теләген искә алып, Нәжипне музыка мәктәбенә укырга бирә.

Бер үк вакытта ул Омск шәһәрәндә Ибраһим Кумильский житәкчелегендәге үзешчән драма түгәрәгенә яратып йөри һәм башта кечерәк, ә берәздән житдирәк рольләр башкара. Берәздән ул Мирхәйдәр Фәйзинен «Галиябану» драмасында Исмагыйль ролен үтәп зур уңыш казана.

— Зур сәхнә остасы булу өчен, Нәжип энем, укырга кирәк, — ди Ибраһим Кумильский һәм аңа Казандагы театр сәнгате мәктәбенә барып укырга киңәш бирә. Нәжип — зур өметләр, канатлы хыяллар белән янган яшь егет — 1933 елның көзендә Омск белән сабуллаша.

Нәжип Гайнуллинның профессиональ театр сәхнәсендәге ижат юлы 1936 елда Г. Камал исемендәге Татар дәүләт академия театрында, Тажи Гыйззәтнең «Чаткылар» драмасында шат күңелле, тынгысыз йөрәкле гармоньчы егет Шәриф роле белән башлана. Шул вакыттан бирле ул менә инде егерме елдан артык өзлексез шушы театрда эшли.

Татар, рус һәм Көнбатыш Европа классик драматургларының әсәрләрендә тамашачыларга төрле характердагы һәм төрле яшәткә 200 гә якын роль башкарган, тирән фикер йөртә белүче, үз ижатына зур таләпчәнлек белән караучы Нәжип Гайнуллин — реаль пландагы киң әтрафлы актер. Ул ижат иткән образлар тышкы кыяфәтләре белән генә түгел, эчке кичерешләренең үзгәлекләре белән дә бер-берсеннән нык аерылалар. Аларның һәркайсысы тулы канлы, индивидуаль үзенчәлекле тере кеше булып күз алдына баса. Нәжип Гайнуллин тирән психологик кичерешләрен сурәтләгән драматик һәм, нинәйт, зур комедия осталыгы таләп ителгән рольләрдә дә үзен яхшы күрсәтә.

Тажи Гыйззәтнең «Шомлы көннәр» драмасы бара... Менә Мирвәли әтисе Биктимер картның скрипкада уйнавын тәэсирләнеп озак кына тыңлап тора. Ярлы халыкның азатлыгы өчен көрәш юлына баскан профессиональ революционер Мирвәлигә бу озын, йөрәк өзгеч монлы көй халыкның түзә алмаслык тормышы турында сөйли, аңарда авыр уйлар уята.

— Рәхмәт, әти, өздәрәсен генә икән, — ди ул, йомшак тавыш белән әтисенә. Никадәр жылылык һәм никадәр ихтирамлылык аның бу эндәшүендә. Ул әтисен чын күңеленнән ярата. Аңа ярдәм итә алмавы өчен йөрәгеннән сызлана, үзенә акыллы киңәшләре белән әтисенә кайгысын уртаклаша, аның күңелендә киләчәк матур тормыш турында өмет чаткыларын уятырга тели.

— Әйе, тормыш авыр,— ди Мирвәли. Салмак табигатьле Гайнуллин-Мирвәлинең бу сүзләре тормыш авырлыгына буйсынып яшәүче, көрәштән качучы кешенең сүзләре түгел, ул бу тормышның тәртипләренә күнелендә зур нәфрәт саклай, дөньяны революцион юл белән үзгәртеп кору турындагы ялкынлы фикерләр белән яна, әтисенә бу читен, газәп-лы тормыштан чыгу юллары, Петербург, Баку кебек зур шәһәрләрдә патшага һәм аның тәртипләренә каршы ачыктан-ачык көрәшүчеләрнең барлыгы турында сөйли.

Мирвәли-Гайнуллинның старшина малае Мирзахан белән сөйләшүендә ирония, авылның Гайнавал кебек изелгән ярлы кешеләре белән мәгамәләсендә зур жылылык, кайгыртучанлык сизелә. Кызганычка каршы, Мирвәли образы драматург тарафыннан тулысынча ачылып бетмәгән. Ләкин, шулай булуга карамастан, артист үзен революцион эшкә багышлаган кешенең образын тулы һәм ышандырырлык итеп күрсәтә. Шушы ук спектакльнең декада вариантында Нәжип Гайнуллин комсыз табигатьле Касыймхан образын башкарды. Касыймхан-Гайнуллин спектакль барышында хамелион кебек төрле кыяфәткә керә. Урыны белән ул бик гади, йомшак, урыны белән кырыс, усал, хәтта мәкерле. Яки менә Нәкый Исәнбәтнең бу образларга капма-каршы характерда булган «Хужа Насретдин» комедиясендәге юлбасар Жиһангирын алыгыз.

...Тирә-якларга куркынычлы кисәтү белән, ханның тиздән чыгуын белдереп, марш яңгырый. Баш вәзирнең: «Боерыгыз, тәкъсир», — диюе белән сәхнәдәгеләрнең барысының да башлары иелә һәм түр ишектән Жиһангир-Гайнуллинның мәһабәт гәүдәсе күренә. Аның йөзе караңгы. Менә ул берничә секунд очлы күзләре белән сүзсез генә карап торганыннан соң, салмак кына адым белән, аксаклый-аксаклый, вәзирләренә таба юнәлә... Вәзирләренең куркаклыгын күрү аның ачуын тагын да кабарта: кәефсез хан аларның барысын да куып чыгара...

Күренештән күренешкә, пәрдәдән пәрдәгә Гайнуллин Жиһангирның эчке дөньясын зур осталык, үзенә генә хас үзенчәлекле алымнар белән ача башлай... Гайнуллинның ил талап йөрәп мал жыючы, тупас табигатьле, кансыз Жиһангир бер хәлдән икенче хәлгә бик тиз күчә. Әле ул шаркылдап көлә, әле читлектәге арслан кебек үкерә, әле, Хужа Насретдинның акыллы, тапкыр сүзләренә җавап бирә алмыйча, аптырап кала. Вакыйгаларның барышында аның тавышы әле күтәрелә, әле төшә, әле ярым пышылдау хәленә күчә.

Гайнуллин-Жиһангир хәрәкәтләргә бик саран. Артист тарафыннан оста табылган һәр хәрәкәт, үзенчәлекле интонация образның йөзен, кансызлыгын, кыргыйлыгын һәм тупаслыгын тулыландыра гына.

Бер-бер артлы иҗат ителгән: татарның классик драматургы Галиәсгар Камал, күренекле галим Каюм Насыри һәм, ниһаять, пролетариатның даһи юлбашчысы Владимир Ильич Ленин образлары Нәжип Гайнуллинның сәхнә осталыгын тагын да баеталар, аның иҗади сәләтенә яңадан-яңа гүзәл якларын ачалар.

Татар язучысы Гадел Кутуй «Кызыл Татарстан» газетасының битләрендә «Тукай» спектакленә карата язган рецензиясендә, Галиәсгар Камал образында күренгән Гайнуллин турында, «...яшь артист Гайнуллин иптәш Галиәсгар Камал образын гәүдәләндерүдә гаять зур осталык күрсәтте. Уйга калып, түбән карап, салмак йөрүе белән дә, сүзләрен тыныч табигать белән мыек астыннан гына әйтүе белән дә ул Галиәсгар Камалны бик нык хәтерләтә һәм тамашачыларда жылы тойгы уята...» дип язды.

Мөхәммәт Гали һәм Хөсәен Уразиковның «Каюм Насыри» әсәрендә Нәжип Гайнуллинга баш рольне — энциклопедист галим Каюм Насыри ролен башкаруны тапшыралар. Роль өстендә эшләргә тотыныр алдынан Гайнуллин Каюм Насыриниң әсәрләрен, шул чорны чагылдырган тарихи китапларны укый, галимнең тормышы һәм иҗади эшчәнлегенә турындагы хезмәтләргә өйрәнә. Шулай ук вакытта ул зур түземлек белән

аның тышкы портретын тулы һәм ышандырырлык итеп ижат итәргә тырыша. Үзенек бу образ өстендәге эш процессы турында Нәжип Гайнуллин менә нәрсә сөйли: «...Каюм Насыйриның яңалыкларына, аның фәнни ачышларына ачулары килгән дини фанатиклар галимне «Сукур Каюм» дип атап йөрткәннәр. Чөнки аның бер күзе зәгыйфь булган. Образның бу ягына бик үк житди эһәмият бирмәсәм дә, ләкин бөтенләй үк аны игътибарсыз калдыра алмадым. Гадәттә бер күзле кешеләр тирә-яктагыларга йөрәкләренә үтеп керерлек итеп төбәп карыйлар. Бу сау кешеләр ике күз белән күрә алганны бер күз белән күргә омтылудан килә кебек. Минем бер генә күз белән карарга омтылуым йөземә ирония катыш шаян хәйләкәрлек чаткыларын бирде. Һәм мин образым өчен табылган бу үзенчәлекне сакларга булдым».

Чыннан да, артист эш сөючән, олы жанлы, үткен сүзле, матур идеяләр белән янып йөрүче, шуграк табигатьле Каюм Насыйриның эчке дөньясын эмоциональ нечкәлекләре белән гәүдәләндерә. Тәнкыйтьче Гази Кашшаф «Совет әдәбияты» журналында Н. Гайнуллинның бу эше турында болай дип яза: «...Сөйкемле галимнең күркәм сыйфатларын тулысынча чагылдыра торган талантлы артист Каюм-Гайнуллин фаш итүче буларак көчле күренә, Каюм — спектакльдә иң сөеп карала торган образ; ул һәркемнең йөрәгендә кала, һәркем аңа мөһәббәт белән карый».

Сәхнәдә Владимир Ильич Ленин образын ижат итү Нәжип Гайнуллинны бик күптәннән инде кызыксындыра һәм ул бу образ өстендә 1938 елда ук эшли башлый. 1946 елны театр Н. Погодинның «Мылтыклы кеше» пьесасын куярга алыну белән, ул театр житәкчелегенә үзенек Ленин образы өстендә эшләргә теләге барлыгын белдерә. Һәм менә, ниһаять, кешелек дөньясының иң бөек даһие В. И. Ленин роле аның кулында. Гайнуллин бу образны үз юлы белән, үзенчә хәзерли. Ул В. И. Ленин образы өстендә эшләгән башка бик күп һәм бик зур артистларның традицион хәрәкәтләрен кабатлаудан баш тарта. Шулай ук Ленинның сөйләмдә бирелгән үзенчәлекләрен дә («Р» авазына басым ясап сөйләүне) кабатламый. Бөек юлбашчының эчке дөньясын, тирән фикерләрен, ялкынлы энергиясен тамашачыларга житкерү турында күбрәк уйлый ул. Образ өчен кирәк булган парик һәм сакал-мыекны хәзерләүдә Н. Гайнуллин театрының парикмахерына зур ярдәм итә. Алар бергә парик-сакалларның чертежын сызалар, бергәләп аңа төзәтмәләр, үзгәрешләр кертәләр. Йокусыз үткән төннәр, зур хезмәт нәтижәсез калмый.

Артист бөек юлбашчыга хас булган төп характерлы якларны: аның илне үзгәртеп коруга юнәлдерелгән зур планнарын, аның тормышны, кешеләренә искиткеч соклану белән сөюен, сыйнфый дошманга көчле нәфрәтен һәм коммунизм турындагы бөек хыялларын сәхнәдән тамашачыларга житкерү турында көне-төне уйлана һәм нәтижәдә тамашачы аны яратып кабул итә.

А. Н. Островскийның «Гаепсездән гаеплеләр» драмасында Н. Гайнуллин бозык буржуаз жәмгыять шартларында эчкечелеккә бирелгән бәхетсез актерның фажигалы тормышын зур осталык белән башкара. Гайнуллин-Шмага сәхнәдә генә түгел, тормышта та актер.

— Актер халкы — горур халык, — ди ул Кручининага, үзенек дустанез Намовны яклап. Ләкин аның һәр хәрәкәте, сүзе, хәтта ачуы да тирә-яктагыларда көлке генә тудыра. Шулай ук вакытта Гайнуллинның бу Шмагасы Дудукин кебек ялганчы меценатларга, Коринкина һәм Миловоров кебек вак жанлы, сәләтләре чамалы артистларга нәфрәтләнеп тирән фикерле сүзләр ташлый.

Гайнуллинның Шмагасы тамашачыларда көлке түгел, бәлки үзенә карата кызгану һәм теләктәшлек уята. Менә Н. Гайнуллин шушы ук Островскийның «Яшенле яңгыр» драмасында комсыз, тупас холыклы кара сәүдәгәр — Дикой ролендә. Күе кашлары астынан мәкерле ачу белән ялтыраган күзле, көрәк сакаллы, жирдә имәндәй нык басып тор-

ган бу бәндәнен үз семьясы эчендәгеләрне генә түгел, бөтен шәһәр халкын тезләндереп тора алуына ышанасың. Дикойның бөтен тормышы тирә-яктагыларны каргау, кимсетү һәм алдауга корылган. Бары Кабаниха белән генә ул үзен йомшаграк тота. Ә калган кешеләр өчен ул — яшен белән бер. Гайнуллинның бу образы иске тормышка, аның Дикой, Кабаниха кебек бәндәләренә карата нәфрәт һәм чиркану уята.

Н. Гайнуллин — тулы мәгънәсә белән реалист актер. Уйнаган образларының тормышын ул бик яхшы белә. Ул иңат иткән образларга ышанасың. Актер-художник буларак, ул образларының күп кырлы чагылышына омыла. Тормыш дәрәҗәсигә Гайнуллин уенында сәхнә дәрәҗәсигә белән бергә тоташа. Ул һәр образ өчен кирәкле булган төп нәрсәне тотып ала, образны тулыландыручы детальләрне сайлый белә.

Нәжип Гайнуллин бер үк вакытта режиссерлык һәм педагоглык эше белән дә шөгыльләнә. Ул Ленин орденлы Галиәсгар Камал исемендәге Татар дәүләт академия театры сәхнәсендә А. Н. Островскийның «Яктырта гына, жылытмый», Гамир Насрыйның «Кушамат» әсәрләрен куя, режиссер буларак Риза Ишморатның «Якты юл», В. Собконың «Икенче фронт артында», А. Н. Островскийның «Гаепсездән гаеплеләр» әсәрләрен сәхнәләштерүгә катнаша. Ул Галиәсгар Камал исемендәге Татар дәүләт академия театры каршысында төзелгән студиянең художество жетәкчесе һәм актерлык осталыгы буенча педагогы булып эшли. Шулай ук вакытта ул кинофильмнарны татарчалаштыруда актив иҗади эш алып бара. Аның катнашында кырыктан артык фильм татарчалаштырылды.

Татар совет театр сәнгате үстерү өлкәсендәгә зур хезмәтләре өчен Нәжип Гайнуллинга 1945 елда Татарстанның атказанган, 1950 елда Татарстанның халык артисты, ә Мәскәүдә үткәрелгән татар әдәбияты һәм сәнгате декадасы уңае белән, 1957 елны РСФСРның атказанган артисты дигән мактаулы исемнәр бирелде, «1941—1945 еллардагы Бөек Ватан сугышы чорында күрсәткән хезмәт батырлыгы өчен» медале белән бүләкләнде.

Талантлы артист җәмәгать эшләрендә дә актив катнаша. Ул күп еллар театрның комсомол, партия оешмалары секретаре, местком председателе булып эшләде. Берничә ел инде ул Бөтен Россия Театр Җәмгыяте-нең Татарстан бүлегенә председателе вазифасын үти. Хәзер ул театрның директоры. Быел башкалабызның хезмәт ияләре Н. Гайнуллинны, Казанның 389 сайлау участогы буенча, шәһәр Советына депутат итеп сайладылар.

ГАЯН ӘМИРОВ

БОРЫНГЫ СМОЛЕНСК ЮЛЫНДА

Партизан язмалары

Запастагы майор Гаян Әмиров—Бөек Ватан сугышы елларында немец фашистлары басып керегән Смоленск өлкәсе районнарында халыкны дошманга каршы күтәрү, партизан отряды өстүтү буенча актив эш алып баручыларның берсе. 1941—1945 елларда ул махсус заданиеләр белән күп мәртәбәләр дошман тылында була һәм командование тапшырган эшләргә намус белән үти.

«Кызыл Армиянең 24 еллыгы» исемендәге Аерым партизаннар полкы Гаян Әмиров катнашында оеша һәм бу полк Смоленск өлкәсенә басып керегән фашист оккупантларына зур зыян китерә. Полк соңрак дивизиягә кадәр үсә. Моннан тыш аларга ярдәмгә фронт аша һава-десант корпусы ташлана һәм атлы гвардия корпусы үтә. Партизаннарға каршы фашистлар фронттан алып зур көчләр ташлыйлар.

Гаян Әмиров «Кызыл Армиянең 24 еллыгы» исемендәге Аерым партизаннар полкы комиссары буларак отрядның дошманга каршы күп кенә сугышларында катнаша. Сугышларда күрсәткән батырлыклары өчен Кызыл Байрак, Беренче, Икенче дәрәжә «Ватан сугышы» орденнары, Икенче дәрәжә «Богдан Хмельницкий» ордены, Беренче дәрәжә «Партизаннар медале» һ. б. белән бүләкләнә.

Хәзер филология фәннәре кандидаты Гаян Әмиров СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалының Тел, әдәбият һәм тарих институтында гыйльми секретарь булып эшли.

ЯҢАДАН ДОШМАН ТЫЛЫНА

Самолеттан сикерү белән парашют ачылу арасындагы секундлар һәрвакыт куркыныч була; син, әле генә кабинада «каты» идәнгә нык басып йөргән кеше, кисәк шул идәннән аерылып тышка, дәм-караңгылыкка, билгесезлек кочагына чумасың. Йомгак кебек бөтерелеп, мамык йондай, һавада очасың. Идән дә юк, түшәм дә юк. Жир белән күкнең кайсы якта икәнлеген дә тиз генә аерып булмый. Самолетның очу тизлеген һәм үзенең жиргә төшү, сикерү кызулыгы, һавада кайнашкан жыллар — барысы бергә жыелып, парашютчыны өзеп ташлыйбыз дигәндә, божраны тартасың...

Аэродромда өйрәткәнчә, тиешле секундлар саналгач, божраны тарттым. Нәрсәдер шартлады, колаклар чыңлап китте. Шунда ниндидер көч, төпсез бушлыкка төшүне шып иттереп кинәт туктатты да мине кире өскә, күккә чөйде...

Таганда атынгандай як-якка чайкалган килеш, күтәрелеп күккә карардым. Үрдә, минем баш өстендә, беленер-беленмәс кенә булып күренгән

парашют күкне каплаган. Шул аклыктан башка һичнәрсә күренми. Бөтен тирә-якта көзгә төннәң куе караңгылыгы...

Инструктор өйрәткәнчә, тизрәк ориентирлар билгеләргә, баш-күз алырга кирәк иде. Үземнән бигрәк, иптәшләрнең кайда төшүен күзәтергә кирәк. Як-якка каранып, бүтән парашютчыларны эзләргә тотындым. Түбәнгә күз салдым. Анда да жәһәннәм караңгылыгынан башка берни күренми иде.

Шул вакыт мине борчу чолгап алды. Парашют бауларына ныграк тотынып тагын тирә-якны күзәтеп чыктым. Ниһаять, болыт арасынан ай урагы күренеп калды һәм шул арада мин үземнән унда һәм арттарак, бик еракта, ике ак күбәләксыман нәрсә шәйләп алдым. Тиздән алар, кулъяулык болгагандай итенеп, күздән дә югалдылар. Бу ике ак яктылык бик тиз сүнде, минем күзгә генә күрендеме икән әллә дип уйлап куйдым. Шулай да мин беләзектәге компаска карап аларның урыннарын чамалап алдым. Бауларны тарта-тарта «ак күбәләкләр» күренеп киткән якка якынлашырга теләдем.

Самолет, ни өчендер, без төшәсә жирдән байтак читтәрәк гүләде; озакламый кызыл һәм яшел утлары белән жемелдәп тагын бер күренде дә көнчыгыш ягына таба китеп югалды.

Төнъяктан искән жил һавадагы кара яңгыр болытларын куып тарата, ай урагын бер ача, бер яба иде. Әледән-әле жир өсте бөтенләй караңгылыкка күмелә. Мондый вакытларда, чиксез бушлык эчендә үзеңне ялгыз сизеп, күңел шомланып китә... Ярый әле яңгыр яумый тора. Моңа мин генә түгел, иптәшләрем дә шатлана торганнардыр...

Тирә-якта шомлы тынлык, тик көнчыгышта, самолет кайтып киткән якта, һавага күтәрелгән ут баганалары, ялкын һәм пуля трассалары күренә...

Ай яктысында берничә секундка гына сул яктан ниндидер авыл, ә миннән унда урман күренеп калды, энә басулар... Авылда кемнәр икән?..

... Жиргә таба төшмәгән кебек, жир үзе миңа каршы очып менгән төсле. Бауларны тарта-тарта, күренеп калган урман эчендәге ачыклыklarның берсенә, аланга төшәргә тырыштым. Якындагы агачларны узып биек һәм юеш үлән арасына шып итеп килеп төштем дә егылып киттем, аякларны алдан эзерләгәнчә жиргә тигез басарга тырышсам да, басып торып кала алмадым.

Бауларны тартып, парашютны «сүндердем» дә, бик тиз генә әлмәк-каптырмаларны ычкындырып, пистолетымны кулыма алдым.

Төн караңгылыгы карагайлар шавыннан тагы да шомлырак булып тоела. Япа-ялгызым кебек.

Ә бит әле без күптән түгел генә ирекле совет жирендә, сөекле дусларыбыз арасында идек...

* * *

Дошман тылына өченче рейд...

Әле икенче рейдтан чыгу газаплары да күз алдыннан китмәгән...

16 сентябрьдә, Ломоносов станциясе янындагы урманнардан үткән фронт сызыгына житкәндә, безнең батальонда 500 дән артык кеше бар иде. 17 сентябрьдә иртән, алгы сызыкны өзеп, фронт аша нибары 380 кеше генә чыга алдык...

Югары командование рәхсәте белән безнең батальон командиры Никон Федорович Шөвцов үз бурычын үтәгән батальонны Смоленск-Мәскәү-Калинин өлкәләренең чиге терәлгән урманга кертәп, берәз тәртипкә китерергә — ял иттерергә уйлады. Шул кара урманның йөзәреллык чыршылары арасында казылган землянкалар янында ул безгә:

— Тузган киём-салымны алмаштырырга, «бөжәкләрне» көйдерергә, коралны һәм сугыш кирәк-яракларын тәртипкә китерергә, батырлык күрсәтүчеләрне бүләкләү өчен исемлек төзәргә, шушы арада разведка

һәм сугышчан хәрәкәткә — рейдка чыгарга эзерләнергә! — дип приказ бирде.

Яралыларны һәм батальонга ияреп чыккан «камалучыларны» без 30 нчы армиядә калдырган идек. Инде хәзер комбатыбыз Никон Федорович үзе дә контузиядән дэваланырга госпитальгә китәр дип уйладык. Ләкин без уйлаганча булып чыкмады: капитан Шевцов бөтен яраланган һәм контузия алганнарны госпитальгә тапшырды, ә үзе батальоннан китмәде, шунда дэваланды.

Комбатыш фронтның икенче эшелоны артында, тик еракка ата торган дошман туплары жибәргән снарядларның вакыт-вакыт шартлавы ишетелгән районда, блиндаж-землянкаларда мунча кереп, киём-салым алыштырабыз.

Разведчикларның һичбер вакытта да өзелми торган хәрби өйрәнүе бара....

Сентябрьнең соңгы атнасы иде. Семен Фроловны, Аркадий Кренделевне һәм мине батальон штабына, комбат Шевцов янына чакырдылар. Штаб землянкасына алданрак барып кергән Фролов:

— Чакыруыгыз буенча килдек, иптәш капитан! — дип рапорт бирде.

— Капитан түгел, майор... — диде комбатның адъютанты аңа.

Чынлап та яңа гына югары штабтан кайткан Никон Федорович Шевцовның якаларындагы петлицаларда икешәр кызыл «шпал» ялтырый иде...

Шевцовны без бөтенбез дә бик ярата идек. Ул зур хәрби хәзерлекле, чиксез батыр йөрәкле һәм акыллы кеше иде. Кыяфәте белән нәкъ...Василий Иванович Чапаев иде ул.

— Иптәшләр, сезгә бүген үк югары штабка, генералга барырга кирәк. Армиянең разведка бүлегенә, — диде ул. — Анда сезгә ни өчен чакырганнарын әйтерләр. Минемчә, берәр төрле яңа «эш» бардыр... Бәлкәм, батальонга кире кайтып тормассыз, подразделениеләрегезне тапшырыгыз. Жыеныгыз, тиздән Армиягә машина китә, шуңа утырып барырсыз!

Бер-беребезгә караштык та, комбаттан рөхсәт алып, штабтан чыктык. Солдатның, бигрәк тә яңа гына дошман тылыннан фронт аша чыккан разведчикның, юлга чыгу өчен нәрсә эзерләнәсе бар соң?

Лейтенант Фролов — батальонда икенче фельдшер; кече политрук Кренделев — диверсант-сапер. Ә мин — пропаганда инструкторы, өлкән политрук. Без эшнә бик тиз тапшырдык. Батальоннан бөтенләй китү дигән хәбәргә бик ышанып бетмәсәк тә, бөтенесе белән дә сабуллаштык. Землянкабызга кереп бик тиз генә жыендык та яңадан комбат янына килдек. Ул батальон штабы алдында Армия штабына китәргә эзер торган машина шоферы белән нәрсә турындадыр сөйләшә иде.

— Я, егетләр, сау булыгыз! Сау булыгыз һәм сак булыгыз! Уңыш юлдашыгыз булсын. Һәрбер адашкан пуляны эләктереп йөрмәгез. Хәерле юл! — диде ул, һәрберебезгә дә кулын биреп.

Өчебез дә аның йөзенә оят китермәскә сүз бирдек.

* * *

Фашист бомбаларыннан бик нык жимерелгән борынгы рус каласы — Вязьманы без төнлә үттек.

Шәһәрчекнең жимерек өйләре әллә нинди шомлы күренешләрне хәтерләтә иде. Кайдадыр, Дорогобуж белән Вязьма арасындагы урманнарда, ниндидер бер авылда — без барасы штабның команда пункты. Шунда еш кына барып йөргән шофер юлның һәр борылмасын хәтерләп алган, машинасын шәп кенә куа.

Штабны табып, дежурныйга комбат жибәргән пакетны биргәч, безне күп көттермәделәр. Төн уртасы булуга карамастан, генерал үзенә чакы-

рып алды. Исәнлек-саулык соращак та, ул безнең һәрберебезнең дә хәрби бурыч үтәргә эзерлегебезне белешеп алды һәм турыдан-туры эшкә башлады.

— Иптәшләр, сезне махсус җаваплы бурыч үтәргә җибәрергә уйлыйбыз, — диде генерал.

Өчөбез дә тын калдык. Күптән түгел фронт аша чыкканда кичергән авырлыклармы, фронттан, ике яктан да күршеләр, ә тылдан көчле совет халкы ярдәм итеп торган алгы сызыктан аерыласы килмәүме — нәрсәдер безне уйланырга мәҗбүр итте.

— Сез, мөгаен, дошман тылына китәрсез. Бу бик мөһим бурыч... Дошманның бөтен хәрәкәтен күреп, ишетеп торырга, ә үзегез мөмкин кадәр күзгә чалынмаса, күренмәскә тиешсез... Бәлкем, анда бик озак булырсыз...

Без тагын бер-беребезгә карашып алдык. Генерал сүзен давам итте:

— Моңа ничек карыйсыз? Риза булсагыз, оператив группа төзелер, иртәгә инструктаж алырсыз һәм тиздән хәрби бурычны үти башларсыз...

Генерал безнең җавапны көтеп, утырган урындыгының артына аркасын терәп, папирос тарта. Аның җитди күзләре безгә текәлгән.

Озак уйлап тормадык, кыска гына итеп:

— Ватан тапшырган бурычны үтәргә эзербез! — дидек.

— Яхшы. Без бары тик үзе теләп, үз иреге белән баручы тәҗрибәле разведчикларны гына шундый эшкә җибәрә алабыз. Сезнең группа биш кешедән торачак: группа начальнигы, ике разведчик (берсе сапер, берсе дошман артиллериясен һәм танкларын белүче), фельдшер (ул авиация һәм химияне белергә тиеш) һәм радист. Хәрби киёмнәрне ташларга туры килер. Тиешле документлар һәм приказ алырсыз... Ул мәсьәләләргә иртәгә хәл кылырбыз, сау булыгыз, — диде генерал һәм, китәргә мөмкин икәнлекне белдереп, урыныннан торды...

Генерал адъютанты өчөбезне дә күршедәгә өйгә йокларга алып китте.

Ул көзгә Смоленщина, Мәскәү янындагы авылларның бөтен өйләре дә гаскәриләр, армия кешеләре белән тулы булган кебек, бу колхозчы өендә дә солдатлар бар иде. Монда күчмә радиостанция корылган булып чыкты. Без кәргәндә, идән уртасына җәйгән плащ-палатка өстенә радио аппаратын куеп, ниндидер бер радист морзянкада «тыкылдап» утыра иде. Күпшыланырга яраткан адъютант, приказ биргәндәй ачык итеп:

— Менә сезгә генерал әйткән радист! Шул минуттан алып ул сезнең группаның члены, сезгә буйсына, — диде. Шул вакыт элгә кадәр эш белән мавыккан радист безнең якка таба борылды. Радистның йөзе миңа таныш күренде. Ул аягүрә торып басты да:

— Радист Саша Заманов, — дип честь бирде.

Беренче секундта үз күземә ышанмый тордым. Бу кеше минем авылдашым, балачактагы сабакташым һәм якын дустым Сафа Заманов иде. Без кочаклаштык...

Бөтенебез дә әле хәзергә бертигез хокукта булганга, Аркадий Кренделев:

— Куегызсана инде шул назлануыгызны, ирләр кочаклашканны җенем сөйми, — дип безне аерды. Без өчөбез дә Сафадан рациянең эшләвен, көчен — мөмкинлекләрен сораша башладык. Адъютант безне бүлеп:

— Йоклагыз, хәерле төн, — дип чыгып китте.

Сафа күрсәткән урынга чишенмичә генә яттык. Сафа, берәз эшләгәч, рациясен җыйды да шулай ук безнең янга килеп сузылды. Ләкин шундый хәлдә авылдашың белән очрашкач йоклап буламы соң — без төнә буге сөйләшеп чыктык...

Иртәгесен генерал ярдәмчәсе безнең барыбызга да бик җентекләп инструктаж бирде. Дошман тылында уңышлы разведка алып бару өчен

күп кенә нәрсәләр белергә кирәк иде. Шуңа күрә штабта ук безнең группа төшәсе районны өйрәнергә һәм ул районда башкарасы эшләрне билгеләргә керештек.

Төшке аштан соң безнең группага тагын бер кеше бирделәр.

— Өлкән лейтенант Костриков! — дип танышты ул безнең белән һәм күзләребезгә туп-туры карап: — Танымыйсызмы? — дип сорады.

Бик жыйнак, пөхтә һәм матур итеп өлкән лейтенант формасын киеп алган Петя Костриков чыннан да безгә таныш иде. Ул Смоленщинада, без жәй көне Слобода районын үткәндә, батальонга килеп кушылды. Унбиш көн буена диярлек Петя, партизан иптәшләрә белән батальонга юл күрсәтеп, безне Ломоносов станциясенә таба алып барды. Костриковка шул районнар гына түгел, Смоленск шәһәре, андагы урамнар һәм йортлар да шактый таныш икән.

Петя Костриков ару-талуны белми, урман кошлары тавышын чыгарып бик оста сызгыра, кояш баюына, болытларга карап, болыннарда үскән үләннәрдән иртәгә нинди көн буласын алдан әйтеп бирә, дошманның техникасын, корал төрләрен биш бармагы кебек белә — кыскасы, тумыштан разведчик диярсен.

Без дошман тылынан чыккач, Петя суга чумган кебек юк булды. Аның кая һәм кайчан киткәнлеген ул чакта батальон командиры Шевцовтан башка кеше белмәде. Бездән, батальоннан киткәндә, ул хәрби киёмдә дә түгел иде.

Бу юлы мин аңардан:

— Син, Петя, кайда югалдың? — дип сорадым. Берәз уйланып торгач ул:

— Курста булдым, укыдым, — диде...

* * *

Инде биш кешедән торган безнең группаны генерал тагын бер кат кабул итеп сөйләште, үзенең ярдәмчеләрен чакырып алып, безне бик яхшылап юлга әзерләргә кушты.

Башка берничә разведгруппа белән бергә, бишбез дә дошман тылында кирәк булачак нәрсәләрне жыештырырга керештек, дошман гаскәре артында озак разведка алып бару эшен өйрәндек.

Безгә дошманның байтак коралын, аның подразделение һәм частьларын, офицерларының чин һәм киенгән формаларын күрсәттеләр. Смоленщинада хәрәкәт иткән партизан отрядлары турында сөйләделәр.

Дөрес, озаграк укыган очракта без бу штабта күп нәрсәгә өйрәнгән булыр идек, тик безгә бу «мәктәптә» озак укырга мөмкин булмады — вакыт бик кысан иде.

Дошман гаскәрләрен өйрәнүдән жирле халыкка, Смоленщинаның оккупациядә калган районнарына күчкән генә идек, разведгруппа начальникларын бик ашыгып кына генерал янына чакырып алдылар.

Бу вакытта фронтның Смоленск юнәлешендәгә хәлләр кискен үзгәргән иде...

Генерал безгә менә нәрсәләр сөйләде:

— Иптәшләр! Фашист армиясе, Духовщина-Ярцев юнәлешендә кискен һөжүм итеп, фронт сызыгын өзгән. Вязьма һәм башка шәһәрләр өстенә күп кенә десант ташлаган. Соңгы мәгълүматларга караганда, Рославль янында да дошман һөжүм итә. Байтак частьлар белән элемент да юк...

Генералның йөзе борчулы иде, аның дулкынлануы безгә дә күчте. Күз алдыбызга гитлерчыларның бронялы агымы килеп басты.

Дошманның шул көчләрен ачыклап белү, аларның юнәлешен күзәтү өчен разведгруппаларны эшкә жибәрүне ашыктырдылар. Аның өстенә безгә дошман тылында калган частьларга һәм районнардагы партия-совет оешмаларына ашыгыч рәвештә ярдәм итәргә күрсәтмәләр дә би-

релде. Без, разведка алып бару белән бергә, урындагы партизан отрядларын активлаштыру чарасын да күрергә тиеш идек.

— Озын сүзнен кыскасы шул: сез хәзер үк үзегезнең хәрәкәт итәсе юнәлешегезне белеп, конкрет бурыч алырсыз, — диде генерал, сүзен тәмамлап, — сездән без нәтижәле эш көтәбез, иптәшләр! Дошманны күздән югалтмагыз, мөмкин булганда, партизаннар ярдәме белән, аңа сизелерлек зарар итегез!..

БЕЗ ХӘЗЕРГӘ ӨЧӘҮ ГЕНӘ ӘЛЕ...

Без хәзер Гитлерның «Үзәк» армия группасы басып кергән Смоленщинада...

Күкрәк тиңентен куе булып үскән юеш урман үләннән ярып, сул кулым белән бауларны өстерәп, парашютым янына килдем. Житмеш биш квадрат метрга якин ефәкне бер төргәккә жыеп, пистолетымны куеныма тыктым да кулыма хәнжәр алдым. Ефәкнең иң нык тегелгән жөйлә жирләрен хәнжәр белән телгәләдем һәм бу төргәкне бер төп астына күмеп куйдым.

Тирә-якта һаман шомлы тынлык, ичмасам бер генә кош тавышы да ишетелми. Иптәшләрне, әйберләрне табу турында уйлап берәз тын тордым. Аннары алдан вәгдәләшкәнчә, сигнал биреп сызгырдым... Тынлык. Компасыма карап алга атларга торганда гына, унда атыш күтәрелде. Берсен-берсе узып, караңгы һаваны кисеп, чыжлап ракеталар оча башлады. Һавада ак, кызыл, сары, яшел ут йомгаклары, артларыннан утлы жеп сузып, тирә-якка чәчрәделәр. Атыш без төшкән жирдән берничә чакрым читтә булса да, пулялар монда таба очканга, бик якында гына барган шикелле. Мин үлән арасына чүгәләп утырдым.

Фашистларның тактикаларын, аларның караңгы төннәрдә куркып төрле якка атканнарын, һичтуктаусыз ракета чөйгәннәрен электән үк белә идем. Ракетаны алар кызганмыйлар, вагонлап яндыралар... «Әллә безнең группаның берәр кешесе шул тирәдә ут астына эләктемә», — дигән уй мине сискәндереп жибәрде. Компаска карап юнәлешне билгеләп алдым һәм, вәгдәләшкәнчә сызгыра-сызгыра, авылдан сулгарак атладым. Тиздән урман куелыгына барып кердем. Берәз баргач, сазлы урманнарда үсә торган эре үләннәр һәм тал куаклары башланды. Юеш үләннәрдән өс-баш бөтенләй манма су булды.

Атыш кисәк кенә тынды. Тавышлар соңгы кат зур урманга бәрелеп яңгырады да тирә-якны тагын тынлык басты.

Тагын сигнал биреп сызгырдым. Бөтен дикъкатыне салып тирә-якны тыңладым, калын төн караңгылыгын тишәрдәй булып игътибар белән алга карап эзләндем. Тик бернәрсә дә күрмәдем. Берни дә ишетмәдем. Шулай бер сызгырып, бер тыңлап бара торгач, ниндидер тавыш ишетелә башлады. Һавада буталып йөргән көзгә карлы-бозлы болытлар тора-бара айны бөтенләй каплады. Күзгә китереп төртсәң дә берни күренми иде. Тирә-як төпсез караңгылыкка чумды. Агачка терәлеп бик озак бер урында тордым. Әлегә, ишетелгән тавыш су шаулагандай тигез, һич үзгәрешсез дәвам иткәч, аякларым белән йомшак урман жирен капшый-капшый, шул якка таба атладым һәм тиздән агым су буенга барып чыктым. Урман суының өсте октябрь төне шикелле караңгы һәм ямьсез иде. Кайдадыр, түбәнрәк тирән упкын булырга тиеш: шарлавык тавышы күңелдә шомлы тойгы уята. Мин Смоленщинада аккан елгаларның исемнәрен хәтеремнән кичердем: Днепр, Белая, Ужа, Десна, Угра... Бу шуларның кайсысы икән? Белсәң иде... Яр буенда үскән ак каен төбөндә туктап компаска карадым. Минем азимут елга буйлап барырга мөмкинлек биргәч, тагын алга атладым... Болытлар тагы да куерды, караңгылык көчәйде, теңкәгә тия торган вак кына көзгә яңгыр сибәли башлады. Мин, разведчикларга гына хас булган ниндидер бер яшертен

тойгы белән иптәшләремне табарыма ышанып, һаман алга бардым. Шарлавыктан байтак үткәч, бер урман ачыклығынамы, юлгамы чыктым, кат-кат сигнал бирдем.

Көтмәгәндә, алда һәм сулдарак кеше сызгыргандай тавыш ишетелде. Мин җавап бирдем дә тыңларга тотындым... Тавыш кабатланды һәм мин шул якка йөгәрдем...

Иртәнге сәгать бишләрдә без бер карт чыршы төбөндә өчәү очраштык һәм кочаклашып үбештек... Алар — Костриков белән Кренделев иде. Бу ике егет самолеттан бер-берсенә орынып диярлек сикергәнгә күрә, берсенә берсе бик якин төшкәннәр. Тик Аркадий гына берәз нүжаланган: аның парашюты агач башына эләгеп, үзе асылынып калган. Аннары бауларны кисеп егылып төшкән һәм азрак бәрелеп аягы биртелгән... Петя парашютын турап үзләренә кулъяулыктар ясаганнар. Атышлар барган вакытта аякларына ефәк чолгаулар урап утырганнар. Икесе дә тик аркаларындагы биштәрләре белән генә калганнар.

Өч таган таймас, ди — без өчәү булгач, күңел күтәрелеп китте. Шулай да Фролов белән Сафаның юклыгы безне бик борчый иде.

Тиздән таң ата башлаган кебек күренде. Калган иптәшләргә һәм корал бәйләмнәрен яктыргач эзләргә булдык. Ә хәзергә эрерәк агачлы урманга кереп, яңгырдан яшеренергә һәм калган иптәшләргә сигналларын тыңларга карар иттек.

Урал таулары итәкләрендә үскән карт чыршыдай агачлар Смоленщинада да бар. Аның ботаклары түбән таба үсәләр. Иң түбән, жир өстеннән бер метр чамасы биеклектәге эре ботакларның очлары жиргә төшөп, чыршы үзәгә тирәсәндә табигый куыш ясалган. Без шундый карт чыршы астына кереп яшерендек. Каплап куйган киле эчендә калган чебешсыман өчөбез дә чыршыга сыендык: икебез эзрәк черем итәргә уйласа, беребез дежур торды, ул Фролов белән Заманов сигналын тыңларга тиеш иде.

Аркадий белән Петяның парашюттан кисеп аякларына чолгау итеп алган ефәкләрен, кулъяулыктарын ташлаттым. Биштәрләргә аркадан салып, ашамлыктарның берәзін кесәләргә күчердек. Баш астына капчыктарны салдык. Аста — көзгә салкын жир һәм кабырганы тишәр-дәй агач тамырлары өстенә жәйгән чыршы ботаклары...

Күзгә төртсәң дә күренмәслек караңгылык, хәтта бер-беребезнең йөzlәрен дә юнлөп күрөп булмый. Тирә-яктагы тавышларны карт наратларның төньяк жилиндә шыйлап сызгырулары баса:

— Жуу — шый-шый-жуу...

Ара-тирә урман шавын ярып самолет моторлары гүлөгән тавыш ишетелеп китә.

Төшемдә дошман тылы, гитлерчыларның явызлык итүләре, жәй кәне Сураж яныннан үткәндә күргән хәлләр белән саташтым... Гитлер бандитлары 1941 елның июлендә Витебск еврейләрен, «эшкә алып барабыз», дип, жыйганнар да Сураж ягына алып чыгып атканнар. Балалары, карт-карчыктары белән барысын да тезеп атканнар, күбесен тере килеш күмгәннәр...

Туфрак арасында, кабер өстендә — тимер көрәк белән ерткыч фашистлар чабып өзгән бала куллары, хатын-кызларның элек кара булып, шушы каберләр алдында чал кергән чәч толымнары ята... Житөп килгән арыш, бодай башаклары кан чәчрәүдән кызарганнар. Кабер тирәсәндәге туфрак, кеше каны сеңеп, мәте балчыктай, тут кызыл төскә кергән. Шевцов батальоны разведчикларының яланбаш, күз яшьләрен тыеп, иреннәрен тешләп үч алырга ант итүләре... Белоруссия елгаларында аккан мәетләр... Берлин, Франкфурт, Мюнхен, Нюрнберг калаларынан килеп безнең жиргә басып кергән котырылган фашистлар күз алдынан үтте...

Дошман басып алган жирдә беренче салкын көзгә таңны без шулай өчәү генә каршыладык...

Таңнан алып кичкә кадәр бөтен тирә-якны айкадык — иптәшләребезне эзләдек. Олы юлларда немец гаскәрләре йөрөп тора иде. Авылларда — фашистлар.

Кайда төшкәнебезне белү өчен якындагы авылга керепме, басуда очратыпмы берәр кеше белән сөйләшсәргә кирәк иде. Шулай да хәзергә әле иптәшләрне, корал бәйләмнәрен тапканчы, кеше-карага күренмәскә булдык.

Шулай эзләнеп йөргәндә, кичкә таба алдан барган Петя көтмәгәндә генә безнең кораллар бәйләмен алып төшкән парашютның зур чыршыга асылынып торганын күрде. Зур саклык белән, шул агачны тирәләп, кораллар бәйләме тирәсенә якынлаштык. Аркадагы биштәрләребезне салып куйдык та бик кызу эшкә башладык. Аркадий жәһәт кенә агач башына менеп, парашютны тарткалап төшерергә тотынды. Петя тирә-якны караштырып, башка капчыкларны эзләргә китте. Бәйләмне дә, парашютны да тизрәк билгеле бер урынга күмәргә кирәк иде. Безнең өчен иң мөһиме тол — шартлаткыч... Аның белән борынгы Смоленск юлына чыгып дошманны «биетергә» була!

Эшкә мавыгып кабаланганда якында гына атыш башланды һәм ниндидер этләр өергә тотынды. Русча һәм немецча кычкырган командалар ишетелде. Ул да булмады, Петя:

— Немецлар! Полицайлар! — дип кычкырды да йөгәрә-йөгәрә куаклар арасыннан, безне читләп, урман куелыгына кереп китте. Шул секундта Аркадий агач башындагы парашют бауларына асылынып шуып төште. Жирдә яткан биштәрләребезне эләктереп, бер-беребездән калышмыйча Петя чапкан якка без дә йөгәрдек. Петя эзәрләүчеләрне үзенә ияртеп, бездән читкә алып китәргә уйлаган иде, ләкин аның бу нияте эшкә ашмады. Дошман солдатлары һәм полицайлар безнең парашют һәм корал бәйләме тирәсенә килеп чыктылар. Эзәрләүчеләр бәйләмне тикшергәләгәнче, без байтак жир китеп өлгердек. Тиздән тагы атыш башланды: гитлерчылар түбән, аяк астына төзәп аталар иде. Аларның парашютчыларны тере килеш кулга алу өчен шулай атулары безгә билгеле. Аягы яраланган кеше кая китә ала?

Петя тоткан юнәлеш белән урман эченә чапсак та, тиздән эзәрләүчеләрнең безне яланга чыгарырга тырышуларын сиздек. Автоматлардан ярылгыч дум-дум пулялары белән аталар. Овчарка этләр чинап-улап өрәләр... Аркылы яткан чытыр-чатыр аша сикереп үтәбез, ауган зур агачлар очраса, тирәләп әйләнәбез. Тик алга-алга!

Яланга куып кертү планы барып чыкмагач, немецлар безне ниндидер бер елгага таба кыса башладылар. Полицайларның сүгенүләре, фашист солдатларының хырхылдап немец телендә нәрсәдер кычкыруы, этләр өрүе, атыш — барысы да урманны гөж китерә...

Кинәт, һич көтмәгәндә, безнең Аркадий егылды... Ни булгандыр инде: эллә берәр нечкә агачка абындымы, ялгыш бастымы, пуля тиде — ул тормады. Гөп итеп барып төште дә ауган капчык шикелле ятып калды...

Безнең хәл чынлап та авыр иде.

Петя уктай атылып Аркадий янына ташланды.

— «Өчебез дә бер урынга жыелырга ярамас», — дип мин, дошманнарга каршы борылып, бер чыршы төбенә яттым. Аркадий сыкранып ыңгыраша башлады... Эзәрләүчеләр шатланышып, кычкырышып шул якка чаптылар. Алар хәтта иелмичә йөгәрәләр. Петя:

— Этләрне ат! — дип кычкырганда, мин пистолетымны жайлап төзәп мишень сайладым. Шул секундта Петя сүгенә-сүгенә фашистларга таба граната ыргытты. Урман яңгырап, жир селкенеп китте. Дошман солдат-

ларының жыелышып килгән жирендә һавага балчык катыш ағач ботаклары, тагын әллә нәрсәләр очты.

Озак йөгөргәнгә күрә куллар калтыраса да, мин пистолеттан ата башладым. Петя дә ут ачты. Менә яқында гына жирне исни-исни килгән овчарка күренде. Ул йоннарын тырпайткан, немец солдаты кулыннан ыргып-ыргып ычкынырга тырыша.

Петя белән бер үк вакытта атсак та, эт егылмады, фашист солдаты егылды. Овчарка инде безнең өскә ташланыр дисәк, алай булмады, ахры эт немецның каешына бәйләнгән булгандыр... Шул секундта без тагын аттык. Овчарка үрә сикереп зырылдап әйләнә-әйләнә уларга кереште. Ул арада бүтән солдатлар, полицаилар да безнең якка йөгөрештеләр. Мин күтәрелеп шул якка граната чөйдем. Петя Аркадийны култыклап йөгөрә-атлый алга китте. Аксый-аксый чатанлап алга барган Аркадийны күргәч, алар артыннан мин дә йөгөрдөм. Безнең артта гөрселдәп граната ярылды, аның ярчыклары сызгырып баш өстеннән узды. Без куркыныч турында онытып, Аркадийны уртага алдык та алга — караңгырак, куерак урманга чаптык.

Атыштан, кычкырыштан куркып ағач араларында саесканнар, тукраннар очканын да, тиен һәм башка жәнлекләренң сикереп-сикереп качуларын да күрмәдек... Алар кайгысымыни?

Ағач ботаклары өс-башны йолка, биткә чыбык суга, безне эзәрләүчеләргә булышкандай, үч иткәндәй тоткарларга тырышып, чытыр-чатыр, ауган ағачлар каршы төшәләр...

Бәхетебезгә, көн кичекте һәм шул безнең язмышны хәл итте. Жан тиргә төшкән Аркадий тагын егылды. Өчөбез өч урынга яттык. Тик бу юлы эзәрлекләүчеләр дә саклык белән эш итә башладылар: фашистлар, үзләре артка калып, полицаиларны алга кудылар. Аларның:

— Бирелегез! Сезнең эш беткән! Урманның теге ягында сезне көтәләр... — дигән сүзләре аралаш, немец офицерының:

— Halt! Sich hinlegen! (Тукта! Ятыгыз!) — дип кычкырган тавышлары ишетелде. Шуннан соң алар бик каты ут ачтылар. Урман эче тагын гөж килде. Без яткан ағач ботакларын автомат пулялары тураклап коиды, чыршы кайрылары һәм энәләре муеннарга коелды.

— Петя, сез Аркадий белән чигенегез, ә мин аларны... — мин сүземне әйтеп бетермәдем, Аркадий, ағачларга тотына-тотына, үзе алга китте. Ә без, Петя белән, чиратлап эзәрлекләүчеләргә граната чөйргә булдык. Барыбыз да шабыр тиргә баткан идек инде. Бар ышаныч — тик караңгылык һәм куге урман иде. Полицаилары булмаса, фашистлар бервакытта да бу урманга шул хәтле ерак кермәсен беләбез, шул хаиннарда үч кайный.

Аркадий ераклашканчы Петя каплауда калса, Аркадийны мин житәклим, мин калсам, Петя житәкли. Ниһаять, эзәрлекләүчеләр артка кала башладылар. Моңың сәбәбен без үзебезнең зур сазлыкка кереп баруны һәм кичке караңгылык төшкәнне шәйләгәч кенә аңладык... Аркадий бер саз түмгәге өстенә килеп утырды да, ачу белән:

— К черту, мин артык бара алмыйм, теләсәгез ни эшләгез, егетләр! Ахры, аякның сөяге сынган, ут кебек яна, — дип, ыңгыраша-ыңгыраша, итеген сала башлады. Мин эндәшмәдем...

Обойманы алыштырдым да, эзәрлекләүчеләргә таба атарга уйлап, артка борылдым. Бәхеткә, алар эзәрләүдән туктаганнар. Аларның безнең якка таба тәртипсез атулары гына давам итә иде. Мин шатланып Петя белән Аркадий янына йөгөрдөм. Бу хәбәрне ишеткәч, Петя:

— Балки, хәзер эзәрләмәсләр. Караңгыланды. Сазлыкка төнлә кемнең керәсе килер. Овчаркаларның да икесен йомдырдык бугай, — диде.

Мин тукталырга риза булмадым, экренләп алга бардык. Ә безне кулларыннан ычкындырган дошманнар урман эченә тәртипсез рәвештә пуля сиптеләр, ракеталар чөйргә тотындылар.

Қараңғыланған саен, алға бару авырлашты. Фашистлардан болай гына котылып булмасын һәркайсыбыз белә. Аркадийның хәле начар булса да, бу районнан читкә китәргә, куркынычлы урыннан чыгарга кирәк иде. Туктап ял иткәндә, Аркадийның:

— Каһәр төшкерләре! Кайдан алар безнең барлыкны сизгәннәр, ә? — дип сорауына Петя ачуланды:

— Кайдан, кайдан, имеш. Немецларның үзеннән сора. Я берәр овчарка үләксәсенә әйт... Төнлә мотор тавышы ишетелә, ә без, акылсызлар, төшкән жирдән тизрәк китмәгәнбез. Корал бәйләмнәре, имеш...

Мин аны бүлдердем:

— Ташла, юкны сөйләмә! Безгә коралдан бигрәк Сашка белән Фролов кирәк, — дидем.

— Ярый, рәхмәт әйтегез, бу гестапчыларны мин алданрак күрәп калдым. Югыйсә алар кирәкне бирәләр иде, — диде. Костриковның болай мактануы урынсыз булса да, мин каршы сүз әйтмәдем. Бик арыткан иде. Кыска гына итеп «хәрби совет утырышы» үткәрдек... Қарар тагын да кыскарак булды: бу зонадан китәргә, ничек кенә булса да берәр смолякны очратып, төшкән урынны белергә!

Аркадийның аягы күгәрәп, шешеп китте. Чолгавын коры башы белән әйләндереп урадык. Петя хәнжәрен алып ана таяк кисеп бирде.

Тагы киттек. Сазны уратып үтәргә тырыштык. Фашист армиясә көнчыгышка барса, без алар тылына — көнбатышка карап юл тоттык. Безнең юл уңаена урман ярып үткән ачыклыкка — межага чыктык та, Аркадийны уртага алып, юеш үлән өстеннән алға атладык, бу куркыныч урыннан ничек кенә булса да ерак китәргә ашыктык...

5+13 * * *

8

Дзволу-1
72 дити

Өченче көннең төш вақыты житеп килә иде. Иртән башланган кар катыш яңгыр экренләп туктады. Көзнең шаталак көне бер ачыла, бер томалана. Аякка ияргән кар катыш балчыкларны «тибеп» очыра-очыра атлыйбыз...

Иң алдан Петя барганга, алда урман сирәгәя башлавын, аннан ялан башланганны ул беренче күрде. Бөтенебез дә туктадык. Тирә-як тын иде. Шулай да килгән урман межасыннан читкә кердек тә, ниндидер елга башына чыгып, аланны күзәтә башладык. Алан шактый зур, аның бер башы көнбатышка сузыла. Елга зур түгел — сикереп аркылы чыгарлык. Ул аланны көнчыгышка таба кисеп үтә дә борылып-борылып тагын урман арасына кереп югала.

Петя аланның аргы башына — разведкага китте. Аркадий белән без бер миләш төбөндә калдык. Ак кар өстендә кызарып янган миләш тәлгәшләре безнең ач күзләренә үзенә тартты. Аркадий түзмәде: миләш куагын иеп тәлгәшләрен өзеп, сайлап-сайлап ашый башлады. Елга кереп югалган якта урман, уңган бодай басуын боз суккандай, кыркылган, туралып өзгәләнгән. Йөзәр еллык чыршылар урталай сынганнар, чыраланып беткәннәр. Агачларның күбесе шыр ялангач — ботаксызлар. Мин шул яктан күземне алмаска тырышсам да, Аркадийның тәкъдимен кире кага алмадым, ул «мә, сыйлан!» дип сузган «бик майлы» бер тәлгәшне алып, салкын миләш чүпләргә керештем.

Озакламый Петя Костриков кайтып житте. Аның йөзе ап-ак булып агарынган, күзләре — куркыныч, аларда иге-чиге булмаган нәфрәт сизелә иде. Күз төпләрендә — яшь бөртекләре, борын канатлары еш-еш күтәрелә, ә иреннәре калтырана, яңакларына ачу билгеләре чыккан. Ниндидер ямьсез, ачулы тавыш белән ул безгә:

— Әйдәгез әле, әйдәгез, күрегез! — дип кычкырды да хәзер генә үзе килгән якка атлады. Аның әсәрләнгән, шомлы тавышы тәэсиренә бирелеп без дә нярдек.

Алан өсте бөтенлэй ялан түгел. Анда-санда куаклар, вак агачлар бар. Жентеклэп караганда шул куаклыклар арасында кырмыска өемнөрөн хәтерләтеп жир өстенә калкып чыккан зур түмгәкләр күренә. Бу түмгәкләрнең күбесе жәйдән ясалып өсләренә чирәм үскәнгә, ә кайсы берләре яхшы итеп төрлечә маскаланганга күрә, тик хәрби күзәтүче күзләре белән карап кына, анда блиндажлар булганлыгын белеп була.

Кар эреп жир йомшарган иде. Таймаска тырышып, агач куакларына тотына-тотына, елга буена төштек, сукмакка чыктык. Елга суы кызгылт сары төстә иде. Урман сулары гадәттә шундый кызгылт булганын белгәнгә, башта без аңа артык игътибар итмәдек. Тик Петяның:

— Әнә карагыз, югары раса — фашистлар «батырлык» эшләгән! — дип кулын сузып күрсәткән якка карагач кына эшнең нәрсәдә икәнлеген аңладык. Мәетләр тулган елгачык акмыйча буылып тора һәм су да аларның каннарына кызарган төсле булып күренә иде.

Бу аланда Кызыл Армия укчы дивизиясенә медсанбаты булган. Блиндажларда, хәтта чыршы ботакларынан ясалган куышларда дивизиянең батырларча сугышып яраланган гаскәриләре яткан. Фашистлар бу лазареттагы яралы сугышчыларны ерткычларча үтергәннәр.

Петя безне блиндажларның берсенә алып кермәкче булды. Аркадий:

— Сак булырга кирәк, фашистларның бу тирәдә булуы бар, — дисә дә, Петя:

— Юк монда алар, икенче урынга олакканнар, бу тирәдә эзләре дә юк... Сволочьлар! — дип тиргәнә-тиргәнә, канга буялган баскыч киртләчләреннән блиндажга кереп китте. Кренделевне күзәтергә тышта калдырып, мина куелудан шикләнә-шикләнә мин дә түбән төштем.

Блиндажның эче иркен, ул биек итеп, каезланган агачлардан эшләнгән. Елга ягына караган кечкенә генә тәрәзәләре ватык.

— Карагыз! Әнә фашистлар ничек кеше каны эчкәннәр, күрегез! — диде Петя ачу белән һәм алдагы стена почмагына кесә фонаре яктысын төшерде.

Анда каезлап салынган бүрәнәле биек стенаның түшәменә тиеп... кеше гәүдәсе баскан иде. Икебез дә ишеккә таба чигендек... Кешенең ике кулы, кемнедер кочакларга жыенгандай, жәелгән дә каткан. Беренче карауда бу кеше аяклары белән басып торадыр шикелле... Петя ымлагач якынлаштым: йөрәк «жуу» итеп китте һәм мин башта күземне йомдым. Шулчак Петяның:

— Әнә алар, «СС» лар, безнең халыкны нишлэтәләр... Ерткычлар! — дигән нәфрәтле сүзләре көч бирделәр.

Петя фонаре яктысында стенага терәлеп торган бу кешенең ике кулы ике якка, бүрәнәгә зур кадаклар белән кагылганлыгын күрдек. Кан стена буйлап юл-юл булып агып төшеп, каерысы каезланган чыршы сагызы белән укмашып каткан. Көчле кулларның бармаклары йодрыкка төйнәлгәндәй бөгелгәннәр, ә кайсылары изелеп, сындырылып, кара янганнар.

Фонарь уты түбән яктырткач, без бу мәетнең аякларына карадык. Алар да тимер чыбыклар белән ике якка тартылып блиндаж идәнә аркылы ныгыткан бүрәнәгә бәйләнгәннәр... Соңрак, Берлинга кадәр барган сугыш юлында, явыз Гитлер үрчеткән фашист-шакалларның чиксез ерткычлыгын һәм кабахәтлекләрен күп кенә күрсәк тә, блиндаж эчендәге бу куркыныч күренеш хәзер дә һаман күз алдында тора. Ул искә төште исә, тәннәр чымырдап китә.

— Фронтта беренче тапкыр булган кеше, фашистларның бу ерткычлыкларын күрсә, акылдан шашар, — диде Петя һәм блиндаж баскычыннан өскә күтәрелде. Мин блиндаж эчен ныклап карарга тырышып, күз йөртеп чыктым. Монда фашист офицерларының эзе, бүре эзе шикелле, шул килеш сакланган, ярылып ята иде: әнә аларның эчкән аракы-

коньяк шешэләре, тартып ташлаган сигарет төпчекләре һәм тартмалары. Бөтен нәрсәдә дә кан таплары күренәсыман — стеналарга хәтле кан чәч-рәгән кебек тоела.

Аркадийның:

— Вакыт үтә бит, егетләр, әйдә китик моннан, — дигән ялынулары-на Петя әйләнәп тә карамады. Ул безне блиндажлар арасыннан яр буена алып төште.

Буа артында бөтен нәрсә шушы медсанбатта дэваланып яткан яралы геройларның фашист «СС» лары белән бугазлашкан, приклад һәм күсәк күтәрәп сугышкан булуларын күрсәтә иде. Икенче яктагы тау битеннән килгән юл өстендә немец солдатлары күмелгән. Каберләр өстенә ак каен тәреләр кадалган, тәреләр төбөндә каскалар тезелгән. Ә безнең аяк асларында канга манчылган күсәкләр, яньчелгән каскалар, СВТ мылтыкларынан алынган пычак-штыклар, ватык винтовка прикладлары яталар. Тирә-якка немецларның мундир өзекләре, пилотка, противогаз-лары чәчелгән.

Без юлга чыгып, инде госпитальдән кузгалабыз дип торганда, «очлы күзле» Петя юлдан сулга, яр астындагы куаклыкка таба киткән эзне күрәп калды һәм безне шунда чакырды.

Юл белән су арасындагы куаклыкта булган хәлне фашистлар күрмә-гән, ахры. Алдыбызда немец ефрейторын каплап безнең солдат ята. Совет солдатының башы канлы марля белән бәйләнгән, сул аягы итек-сез, тездән түбән шулай ук бәйләнгән. Немец ефрейторының уң кулын-да парабеллум-пистолет. Безнең солдат ефрейторның бугазын тешләп өзгән, ә үзенә сул кабыргасында пуля тишеге бар... Алар шулай үлгән-нәр: совет солдаты немец ефрейторы өстенә егылган һәм аның авызына балчык тутырган, бугазын чәйнәгән. Ефрейторның башыннан төшеп тәгә-рәп китеп, тал куагы арасына кысылган каскасында — «СС» дивизиясе эмблемасы...

* * *

Жиргә төшүбезгә алтынчы тәүлек китте. Заманов белән Фролов һаман табылмады. Адашып, уралып-уралып йөргән урманнарның исе-мен, ерактагы басулар аша күренгән авылларның исемен, елга исемнә-рен белергә бик тырышсак та, жай туры килмәде. Ә карталар Сафа Замановта иде.

Үткән төнне бер авылга кереп чыгарга дип юл тоткан Петя, велоси-педлы немецлар колоннасына очрап, алдан барган немецка пистолетын-нан терәп диярлек итеп атып жибәргәч, чак качып котылды. Үзенәң уңганлыгы һәм төн караңгылыгы ярдәм итте аңа.

Бу тирәдә авылларга керергә түгел, олы юлга чыгарга да мөмкин-лек юк, бөтен жирдә гитлерчылар кайнаша иде.

Бүген иртән чак кына яктыра башлаганда туңып уяндык. Чираттагы «фатиры»быз — чыршы ылысының канат астынан чыксак, бөтен тирә-як ап-ак бәс белән капланган, кырау төшкән иде. Әйтерсең лә шушы бер төн эчендә жиргә чал кергән. Бит-күз ачылгач та, Петя әйтмешли, «заседать итеп алдык» — киңәшләштек. Пистолетларыбыз өчен икешәр обоймалык патрон бар. Ашарга, юл буеннан жыйган миләш, саз жилә-геннән башка берни дә юк. Аяклар юеш, өс-баш шулай ук манма су булып юешләнгән, бүгенге салкында алар бозланып каткан иде. Безнең хәзер хәтта сөйләшсә дә килми башлады. Радист юк, парашют белән төшкән бәйләмнәр табылу түгел, аркадагы биштәрләр дә буш.

Юлга чыгып китәр алдыннан, аяклардагы итекләргә салып, чолгау-ларның коры башын алмаштырып урадык. Хәзер Аркадий да, аягы бик каты авыртуга карамастан, итеген салып кия ала башлады. Еш кына ул аягына кигәндә:

— Эх, итеген кыскач, дөнъяның киндегендә ни файда! Дөнъясы да фашистларга житми башлаган, сволочьларга... Имеш, аларга яшәү киндеге кирәк, — дип зарлана иде.

Чолгауларның аякка ураган башы юешләнәп, кара-соры төсле итек буявына манчылды. Аяк бармаклары аклы-күклә, кара-зәңгәр һәм кыз-гылт төскә керде.

Безнең тормыш бөтенләй аюлар тормышына әйләнде; аюны аягы ризыкландыра, ди, безне дә эзәрләүче дошманнардан аякларыбыз гына коткарачагын бик яхшы белә идек. Шуңа күрә аякларыбызны мөмкин кадәр кадерләргә тырышабыз, үз аякларыбызны үзез без кызгана-кызгана чолгау урыйбыз. Аркадий тиргәнә-тиргәнә үзенең ефәк чолгавын урый (ул парашютның бер кисәген яшереп алып калган булып чыкты), иске чолгавы итек эчендә аяк табаны астында жыерылып аның үкчәләрен кыра башлаган. Тәннәргә, сөякләргә салкын үткән — авырталар, тик бер-ике сәгать йөргәч кенә язылып китәләр.

Ничек кенә булса да, бу сазлы урманнарда чыгып, кешеләр яшәгән жирдә үзез безгә ярдәм эзләү нияте белән без компаска карап тагын көн буга бер юнәлештә атладык. Без исемен белмәгән ниндидер бер елга буена чыкканда, тагын кич булды. Итәген урман каплаган зур бер калкулык, йомрыланып, алдагы исемсез елгага табан сузыла; шул тауның иң калку жирендәге урман киселгән — диләнкә. Баеп барган кояш яктысында ул кисенте кыска кырыккан чәчләр йомры башка охшап күренә. Без кисенте-диләнкәгә чыккач, су аръягында, алда басулар күренде. Авылда сирәк-мирәк өйләрнең моржаларынан төтен чыга. Елганың авыл ягындагы урман арасында немецлар автомашиналарга бүрәнә төйиләр.

Без кире урман авызына чигендек һәм ышыкланып күзәтә башладык. Тиздән машиналар киттеләр. Без урман читенә чыгып, алда күренгән авылны жентекләбрәк күзәтергә тотындык. Петя биноклен саклап калган иде, ул бик ярады безгә: авылда йөргән фашистлар бинокль аша якында гына кебек күренделәр.

Көн буга килеп арыганга күрә, шушы урманда кунарга уйладык. Һәр көн йокларга ятар алдыннан тирә-юньне карарга өйрәнгән Аркадий, сул яктагы агачлык эченнән үтеп, үзез без туктаган жирнең тирә-ягын карап чыгарга елга буена төшеп китте. Без Петя белән үләннәр йолкып, яфрак жыеп агач төбенә урын эзерләргә тотындык.

Тиздән безгә Аркадийның кем беләндер сөйләшкәне ишетелде. Петя Костриков шунда таба атларга омтылды. Мин аны бу юлы туктаттым, бармагымны иренемә куеп, шым булырга куштым. Аркадий кемнеләр тынычландырырга ашыгып:

— Чү, кычкырма! Курыкмагыз! Мин — рус солдаты, совет кешесе, — ди, аннары ялганлап та өстәп куя: — монда безнекеләр бик күп!

Аңа ниндидер хатын-кыз тавышы җавап бирә, сүзләрен аерып булмый.

Күпме гомер кеше-фәлән күрергә интизар булып йөргәч, беренче мәртәбә — дошман тылында беренче мәртәбә очраган кеше белән иркенләп сөйләшсә килә. Петя үзен-үзе тыя алмый шул якка омтыла, мин аны жиңеннән тартып торам.

Менә безнең Аркадий сораулар яудыра башлады:

— Кайсы авылда торасың?

— Кая барасың?

— Алдагы елганың исеме ничек?

— Сезнең авыл зурмы? Анда немецлар күпме?

Бер сәгатькә якын әңгәмәдән соң, Аркадий ул хатынны елгага таба озатып төште дә аннары безнең янга килде.

Без яңалыклар белергә ашыктык һәм ул көттермәде:

— Бу — күрше авылга әнисенә бәрәңгә алышырга барган бер хатын.

Алдагы авыл — Белая Грива. Авылда немецлар тора. «Соңга калсам, өйгә кертмәсләр. Балаларым янында кеше юк», — дип ул китәргә ашыкты, — диде.

— Безнең кебек кешеләрне күрмәгәнме? — дип сорады Петя.

— Моннан егерме чакрымдагы бер авылда ниндидер парашютчыны асканнар дигән хәбәр ишеткән, белмим, дөрөсме икән? Эниләре торган авылдагы полицайлар да «парашютчылар төшкән» дип сөйләнгәннәр.

Бәрәңге казып кайтучы хатын бик ашыкса да, Аркадий аңардан күп кенә нәрсәләр турында сорашкан. Аның сөйләвенә караганда, Белая Гривадагы немецлар тимер юл төзәтәләр, күперләр салалар. Төнөн дә, көнөн дә, безнең совет самолетлары очса, дөнья куптарып ата башлылар, ә үзләре куркалар, ди.

— Партизаннар бармы соң бу тирәдә? — дип сорауга хатын:

— Ишетелмәде. Бардыр инде. Дорогобуж артында, Ельня районында жәйдән үк партизаннар бар дип сөйләгәннәр иде. Фашистлар партизаннардан бик тә шүрлиләр, — дип жавап биргән.

Эз югалтыр өчен, үзебезнең барасы яктагы авыллар, юллар турындагына түгел, бөтен тирә-як турында жентекләп сорашкан, үзе белән очрашуы турында беркемгә дә әйтмәскә сүз алып, Аркадий аны авылга кайтарып жибергән.

Без төн үткәрергә урын жайлауны оныттык.

Штабта тәгаенләнгән урыннан байтак читкә ташланган булып чыкты. Моңы белгәч, болай да начар булган кәеф бөтенләй бозылды. Э инде ниндидер парашютчының асылган булуы турындагы хәбәр өчөбезнең дә йөрәкне тетрәтте. Анысы бигрәк тә коточкыч хәбәр иде. Бер-беребезгә кычырып әйтергә кыймасак та, һәркайсыбыз бу асылган парашютчының безнең иптәшләрнең берсе булуы мөмкинлегенә турында уйландык. Без әле Днепр аша Соловьев кичүеннән бик ерак түгел икән. Димәк, иртәгәдән үк көньяк-көнчыгышка, Ельня районына юл тотарга кирәк. Э бүген безгә ни эшләргә? Бу тирәдә калыргамы, юкмы?

Өчөбез дә бу урында куна калырга каршы идек. Шуңа карамастан, беркая да китә алмадык. Немецларнең овчарка этләреннән кача-кача, урман, сазлар яра-яра, без үзебез эт кебек арыган идек, бөтен нәрсәгә дә гамьсез карый башладык.

Кисенте урманны калдырып, бер зур чыршы таптык та шуның астына коры яфрактар жәйдек, чыршы ботаклары сындырып салдык. Бүрек колактарын төшереп бәйләп, башларыбызны чыршы үзәгенә терәп, кулларыбызны кайсыбыз изүләренә, кайсыбыз жиңгә тыгып «йокларга» яттык. Баш астына утын пүләнә салган Аркадий:

— Броня өстендә катырак була, егетләр, агач йомшак ул, мендәр кебек, — дип шаяртты. Тик беркем дә елмаймады. Хәл кискен, чиксез килеренке иде.

Башта бөтенебез бергә жыеласы урыннар: Клин-Мутище авылы тирәсендәге урманнар турысында сөйләштек. Анда бару һәм иптәшләрне табу турында хыялландык. Петя үзенең курста укыган көннәрен, яңа формасын — киёмнәрен сагынды. «Әх, егетләр, тагын шул киёмнәрне киеп Мәскәү урамнарыннан үтеп булырмы икән?» — дип сөйләнде.

Хәлебез мактанырлык булмаса да, алдыбызга куелган бурычны үтәчәгебез турында беребездә дә шөбһә-шикләнү юк иде.

* * *

Бүген көн буена күргән мажаралардан соң йокы кермәде. Әлегә чаклы бер генә төн дә безнең өчен бу кадәрле үк озын күрүмәде. Петя ай яктысы юклыкка чиксез пошынды, ай яктысында ул алга, без жыеласы урынга хәзер үк юл тотмакчы булды. Без аңа тирә-яктагы

миналар тулы кырларны, чәнечкеле тимер чыбыклы траншеяларны, танкларга каршы казылмаларны, басулар, ялан, болыннарда көндөз, якты вакытта да әле бик зур саклык белән йөрөргә кирәклеген искәртте. Шунун өстенә һаман да сер бирми килгән Аркадий бик сызлана, анын яралы аягына һәрхәлдә ял итеп алу кирәк иде.

Артык аруыбызга карамастан, без батырландык, йокламадык. Агач төбенә сыена-сыена, башта шыпырт кына, соңыннан кычкырыбрак сөйләшеп киңәшләштек.

Безнең алда чишелмәстәй ике мәсьәлә, ике сорау туды: иптәшләре — Заманов белән Фроловнымы, әллә биредәге район житәкчеләрен эзләргәме? Ике иптәшем икегә бүленде: Петя Костриков тизрәк райкомны табу ягында иде, Аркадий Кренделев радист һәм фельдшерны эзләү ягында булды.

— Рациясез без нишли алабыз? Фельдшер табылган булса, минем аяк та болай озак авыртмас иде, каһәрәң, — дип Аркадий үз фикерен куәтләде һәм берәз дәшми торгач, акрын гына тавыш белән сүзен давам итте:

— Әгәр дә бу хатын дәрәс сөйләсә, безнең жыеласы урынга 80—100 чакрым чамасы булыр. Ул юл — исән-сау кешегә иң күбәндә дүрт-биш көнлек юл.

Моңа кадәр нәрсәдер уйлап яткан Петя дә сүзгә кушылды:

— Карга гел туры оча, тик өенә кайта алмый, ди руслар, шуны онытмагыз, — диде ул.

Ахырдан шундый нәтижәгә килдек: бу хатын хәбәрләрен тагын берәр кешедән сорап тикшерергә һәм жыеласы районга туры юл белән мөмкин кадәр тиз барып житәргә!

Көнчыгышта офык яктыра башлау белән юлга чыктык. Без, кар катыш яңгыр явуына карамастан, Алексин ат үрчетү совхозын читтә калдырып, көньяк-көнчыгышка атладык. Компас белән исәпләп, урман, куаклыклар аша, елга буйлары белән байтак жир үткәч, Вязьмадан Смоленскига бара торган олы юлга — Борынгы Смоленск юлына якынлаштык. Олы юлга якынлашкан саен, алда атыш тавышы көчәя барды...

Өчәбез дә иелә-иелә, куакларга ышыкланып, агач төпләрендәге яфракларны кыштырдатмаса тырышып, юл күрәнгәнчә барабыз да куаклык эченә кереп ятабыз.

Борынгы Смоленск юлында немецлар, оясына таяк тыккан кырмыска шикелле, кайнашалар. Туктаусыз машиналар, олаулар, танклар изгән Смоленск юлы көзгә яңгырда эштән чыккан...

Башта безне юлдан фронтка таба агылган техника кызыксындырды. Шуңа ук вакытта дошман тылына кире кайткан машиналарны да санын килә иде. Аркадийга артиллерия колоннасын, үзйөрешле орудияләрен исәпләргә кушып, Петя белән икәүләп танкларны санын башлады. Ян-якларына тәрә төшерелгән корыч машиналар, тигез ара калдырып, зур тизлек белән фронтка ашыгалар. Яңгыр явуга карамастан, башня һәм алгы люклары ачык. Башнялардан күн шлемнар, комбинезоннар кигән, кулларына сигнал флаглары тоткан немец офицерлары карап баралар...

Без Германия танк гаскәренә төзелешен берәз беләбез. Менә рота, батальон колонналарына бүленеп, бер полк үтте. Анын танклары артыннан ягулык һәм май ташучы машиналар агылдылар. Менә икенче полк колоннасы уза башлады. Моңысынын танклары алдагылардан аерыла. «Әх, рация булып менә болар өстенә бомбардировщиклар чакырып китертсәң иде!» — дип кызыгып, танк дивизиясе үткәнне санап ярты көн гомер үткәрдек.

Бер агым сулга, тау сырты өстенә, фронтка таба барган пушкарлар, сугыш кирәк-яраклары төялгән машиналар, арбалар, рәткә тезелгән сол-

дат роталары, батальоннарыннан — безгә, разведчикларга таныш күренештән — торса, икенче агым безне хэйран калдырды. Бу агым уңга, түбән таба, көнбатышка, немецлар тылына агылды. Анда буш обоз, фронтта яраланган фашистларны төягән санитар машиналар аралаш олы юлны иңнән-иңгә диярлек тутырып пленга элэккән халык колоннасы бара. Хатын-кыз, бала-чага һәм картлар. Арада безнең кызылармеецлар да күзгә ташлана. Хәрбиләрнең күбесе яраланып, марля, ак чүпрәкләр, эчке күлмәк ертыгы белән бәйләнгәннәр. Таякка таянганнары да шактый, кайсыларын картлар, хатын-кызлар, яшь кенә кызлар култыклаганнар, җитәкләп баралар. Шул төркемдә балаларын кулларына күтәргән аналар да атлый...

Әсирләрне карабин, автоматларын колоннага төзәп тоткан фашист солдатлары, резин плащ ябынып атка атланган ефрейторлар саклап баралар. Фашистлар хәлсезләнеп артка кала башлаган кешеләрне прикладлар белән тукмыйлар. Шау-шу. Хәлсез ыңгырашу авазлары, эт өргән тавышларга ара-тирә мылтык шартлавы кушыла...

Әсирләр колоннасының очы-кырые юк кебек иде. Аның аргы башы инде еракта күренгән авылга керде, безнең яннан гына, пычрак, тайгак юлдан йончып беткән хәлсез кешеләр, бер-бер артлы тезелеп, һаман агыла торды. Ниһаять, юл тынып калды. Без фронт ягына киткән танк, артиллерия һәм үзйөрешле орудияләрнең санын хәтердән генә тәртипкә салдык та, коеп яуган кар катыш яңгыр астында, калкулык буйлап яшеренеп кенә, авылга карап китеп бардык.

Бераз вакыт баргач без, ындырлар һәм алар тирәсенә өелгән салам, ашлык кибәннәре яклап, авыл бакчалары артына килеп чыктык. Бакчада моннан бер ай элек кенә кояш нурлары балкытып утырган көнбагыш сабакларының кайсы сынган, кайберсе авып җиргә яткан. Өчбез өч бакча киртәсе буйлап олы урамга таба якынлаштык. Әсирләр колоннасы авылдан чыгып бетмәгән иде әле. Авыл кешеләре әсирләргә азык-төлек бирергә дип урамнарغا чыккан. Колоннаны саклап баручылар аларга үз телләрендә кычкырыналар, автоматларыннан һавага аталар. Авыл уртасында — зур елга, елга аша күпер салынган. Авылның Смоленск ягына чыккан очында колонна уңга борылып елга буйлап бара.

Без күпер каршысындагы йорт коймасы янында яшеренеп торабыз. Хатын-кызлар кайбер әсирләрне «улым, туганым, ирем» дип колоннадан читкә сөйриләр, аларны үлемнән коткарырга тырышалар, конвой белән тартышалар...

Бары тик салам яндырганда гына жылы күргән кешеләрне, аларнын корым-сөрөмнәргә каралган йөзләрен, төтен ачысыннан кызарып сукуыра башлаган күзләрен, салкын, пычрак балчыктан яртылаш туңып черегән бәрәңге казып алганда катып беткән кара кулларын, хәлсезләнгән аяк адымнарын читтән генә карап тору безгә бик авыр булды, саклану турында да оныттык. Һәм шул чакны һич көтелмәгән бер вакыйга булды. Үзем дә сизмәстән мин дә Петя белән Аркадийның кискен омтылышына иярдем. Аркадий, күз ачып йомган арада, күпергә таба карап бер һавага, бер колоннага аткан немец часовоена юлбарыс кебек ташланды. Петя белән икебез йөгереп барып, якында гына безгә арты белән торган фашистка берьюлы хәнжәр кададык. Костриков урам буйлап елга аръягына, колоннаның авылдан Смоленск ягына чыгып барган башына йөгерде. Мин аңа иярдем. Аркадий, әле хәзер генә фашист кулында булган автоматны алып, колоннаның өстеннән ата-ата:

— Таралыгыз, качыгыз! — дип кычкыра-кычкыра авыл уртасында ни эшләргә белми аптырап калган әсирләрне урамнарға куа башлады.

Петя колоннаның аргы башындагы фашистны пистолеттан атып үтерде. Һаман да әле аңнарына килмәгән әсирләргә елга буена, басуга таралырга куштык. Ниһаять, алар үзләренең иректә булуларын аңлап алдылар, елга яры астына төшеп, басуга, ындырлар артыннан күренгән

урман ягына — төрлесе төрле якка йөгөрештеләр. Колоннадан бик күп кеше качып өлгерде. Без дә, немецлар эшнең асылына төшенеп житкәнче качып котылыйк дип, бер-беребездән аерылмаска тырышып, авылдан читкә, котырып яуган карлы яңгыр астында басуга, ә аннан елга буйлап урманга чаптык.

Бу һич көтмәгәндә килеп чыккан бәрелеш, зур дуамаллык булса да, безнең партизанлыкка беренче адымыбыз булды. Петя Костриков һәм Аркадийның күңеле күтәрелеп, йөзе ачылып китте. Петя яңадан үзенең жәй көне Булижа урманнарында партизанлыкта йөрүен исенә төшерде бугай. Аркадий да шактый жанланган иде. Мин, саташкан кеше кебек, әсирләрдән:

— Арагызда радист юкмы? Радист, радист!.. — дип, Сафа Замановны эзләдем. Аптырагач: — Берәр татар юкмы? — дип сорадым...

Кемнәрдер рәхмәт әйтте. Кемдер фашистларны каһәрләде, ә ике егет, ялынып-ялынып, корал бирүебезне үтенде.

Петя белән Аркадийның трофей автоматларны бирәселәре килмәде. Шулай да аларны гына түгел, булган башка трофейларны да биреп, без бу халыктан аерылып киттек. Һәм үзебезнең төп бурычыбызны үтәр өчен кабат алга юл алдык. Ә безнең артта калган авылда атыш көчәйде һәм озакламый анда янғын күтәрелде...

Берничә ай үткәч, бу колоннаның кайдан чыгып кая барганы ачылды.

Октябрь аенда фашистлар, Вязьма шәһәрәндә лагерь корып, анда бөтен тирә-яктан егерме биш меңгә якын кеше жыеп ябалар. Аларның күбесе окоп казуда эшләгән колхозчылар, шәһәрләрдән килгән хатын-кыз, бала-чага була. Авыру һәм яраланган кызылармеецларны чәнечкелә тимер чыбыклы киртә артында яңгыр һәм кар астында тоталар; ачка интектерәләр, житмәсә этләр өстөрөп талаталар. Аларны теләгән бер исерек немец ефрейторы атып үтерә. Безгә очраган әсирләр шуларның бер төркеме булган. Вязьмадан чыкканда унбиш мең кешелек булган колоннада Смоленскига килеп житкәнче бары тик ике мең әсир генә калган. Аларның күбесен фашистлар юлда ерткычларча үтереп бетергәннәр...

* * *

...Без ачлыктан интегәбез. Ничә көннәр инде рәтле ризык күргәнебез юк. Инде тәмам хәлсезләндек: баш әйләнә, күз аллары караңгылана. Зур, таза гәүдәле Петр Костриков ачлыкны аеруча авыр кичерде, солдат сохариын сагынды. Без юл өстендәге бер авылга азык эзләргә керергә булдык. Борынгы Смоленск юлында фашист гаскәрләре кайнаганга күрә, урман арасында кечкенә генә бер авыл табарга тырыштык. Андый авылны табу бик авыр булмады.

Урманнан авылга бик ерак түгел иде. Басу өстеннән барып бер чакрым чамасы үткәннән соң, бакчалар башлана. Авылның бер башына урман авызыннан чыккан елга тиеп тора. Без шул елга буйлап авылга якынлаштык һәм елганың авыл як ярына күтәрелдек. Яр башына колхозның машиналар саклый торган һәм иген суга торган лапаслары, келәтләр салынган. Шул келәтләр артыннан урам башлана. Лапасларның берсенә йолыккан борчак, житен көлтәләре өелгән. Без шул лапаска кердек. Борчак кузакларын ашыгып-ашыгып кесәләргә тутырырга керештек.

Әмма борчак белән генә озак яшәп булмый бит. Колхозчылардан икмәкме, итме сорап алырга кирәк. Шул ният белән мин сарай алдына чыктым һәм, урамда немецлар күренмәгәч, егетләргә күзәтергә кушып, үзем якындагы бер өйгә таба атладым. Өй урамның елгага таба борылган жирендә, эчкәрәк кертөп салынган, алдында — читән белән әйләндереп алынган яшелчә бакчасы.

Ишек алдына кERGACH, бEPA3 Tыцлaп тордым. Өй эчeндө кeмнәрдeр сөйләшәләр идe. Тәвәккәлләп ишeкнe ачтым һәм:

— Саумысыз, — дип сәлам бирдeм. Өйдә кeшeләр күп идe, ләкин минeм сәламгә жaвaп бирүчe булмады. Түрдә утырган карткa кapaп мин кaбaт исәнләштeм.

— Исәнмe, бaбaй! — дип кычкырыбpaк эндәштeм.

Бaбaй ачулы тaвыш бeлән:

— Кeм буласың, нишләп йөрисең? — дип сopaды.

Андый сopaуларгa бeз жәйгe рeйдлардa Бeлopуссиядә, Вeликиe Луки тирәсeндә үк күнeгeп бeткән идeк. Бeр дә ис китмәдe:

— Үзeбeзнeң кeшe, сoвeт солдaты, — дидeм аңа кaршы.

— Бeзнeкeләр, сoвeт солдaтлары мoннaн күптән чигeндeләр. Нeмeц Вязьманы алгaн индe. Сeз мoндa нишләп йөрисeз, aдaшып кaлдыгыз-мы әллә?

Бaбaй сopaвынa жaвaп бирәсe урынгa мин ашaргa сopaдым. Өйдә булгaн хaтын-кыз ашaмлык эзләп чәбәләнә бaшлaды.

Хәзeр гeнә эвaкyaциядән кирe кaйткaн сeмья кaйсы төeнчeктә нәрсә бaрлыгын дa бeлми. Төeннәрeн күпмe aктaрсaлар дa, чи иттән бaшкa нәрсә тaпмaдылар. Шул чaк урaмнaн сызгыргaн тaвыш ишeтeлдe. Бу минeм иптәшләр сигнaлы идe. Хужа хaтын зур кисәк ит кисeп бирдe. Шул aрaдa бeр чүмeч сaлкын су эчтeм дә, чүпрәккә төргән чи итнe куeнымa кыстырып, урaмгa тaшлaндым. Мин читән буeнa чыккaндa, ундa, урaмның aргы бaшындa нeмeцләрнeң oбoзы aвылгa кeрeп килгәнe күрeндe. Тиз гeнә eлгa буeндaгы aгaчлыккa йөгeрeп төштeм һәм eлгa буйлaп сaрaйлар aртынa күтәрeлә бaшлaдым. Aркaдий бeлән Пeтя минe aндa кeтәләр идe.

Бeз урмaнгa ашыктык. Шул aрaдa кoлxoз сaрaйлары тирәсeнә фaшист oбoзлары дa килeп життe.

Төнгә хәтлe eлгa буeндa, сaлкын сазлыктa ятып кaлыргa туры килдe. Фaшистлар төн буeнa рaкeтa чөeп, бeз яткaн чoкырлардaгы эрәмэгә тaбaн тpaссaлы пулялар аттылар. Төн aвышкaч, aлар бeрaз тындылар. Шул чaкны бeз кинәшeп алдык тa бeр кapaргa килдeк: ни булсa — шул булып, бу oбoзчыларны эзрәк «кытыклaп» aлыргa уйлaдык. Көзгe төн дөм-кapaңгы. Өчeбeздә дә сугыш кырларыннaн тaпкaн гpaнaтaлар бaр.

Чoкырдaн күтәрeлeп көндeз килгән юлгa чыжтык. Икeбeз фaшист мaшинaларын шaртлaтыргa тиeш идeк, ә Пeтя атлы oбoз ягынa киттe. Бepьюлы эшкә кeрeшү өчeн сигнaл — нeмeц рaкeтaсы; шул сүнгәч тә аллы-aртлы икeшәр гpaнaтa чөяргә һәм бaр көч бeлән чoкыр буйлaп урмaнгa кapaп кaчaргa булдык. Мeнә бeз бaсу юлы буeндaгы чoкырдaн эрeмнәргә, тигәнәкләргә пoсынып сaрaйлар кaршынa чыгып яттык... Көтәбeз, ә фaшист рaкeтa атмый. Мeнә гaзaп!

Ундa Пeтяның «Эһ!» итeп көч бeлән гpaнaтa тaшлaгaнын ишeтeп өлгeрмәдeк, нaвaгa рaкeтa oчты. Бeз чoкыргa сыeндык. Сaкчы Пeтя йөгeргән яккa ут ачты. Рaкeтa сүнүгә икeбeз дә сaрaйлар ягынa гpaнaтaлар тoндырдык һәм бaр көчкә урмaнгa чaптык...

Бу oбoзгa ник бәйләнгәнeбeзгә үкeндeк. Гpaнaтaлар шaртлaу бeлән бeргә aвыл өстeн яктыртып бeрничә урыннaн рaкeтaлар күтәрeлдe. Шундa ук нәрсәдeр гөрсeлдәп шaртлaды дa дөрләп янa бaшлaды. Бeзнeң өскә, тирә-яккa пуля яуды. Рaкeтaлар бeзнeң яккa oчтылар. Ә урмaнгa бaйтaк юл бaр идe... Ярый әлe кapaңгы идe, фaшистлар бeзнe юньләп күрмәдeләр һәм эзәрлeкләргә дә бaтырлыклары житмәдe. Oзaклaмый aвылдaн мoтop тaвышлары ишeтeлдe: мaшинaларын янгыннaн чыгaрыргa мaтaшaлар идe булсa кирәк.

Бeз coңгы көчләрeбeзнe жыeп aбынa-сөртeнә йөгeрәбeз. Ниндидeр вaк куaклыклар бaшлaнды, aларгa бутaлa-бутaлa йөгeргәндә, ниндидeр тирән буpазнaгa aягым төшeп киттe һәм мин чәчрәп бaрып төшeп, бик кaты бәрeлдeм. Куeнымдaгы чи ит кисәгe әллә кaя oчты. Шул aрaдa

Аркадий да яныма килеп ятты. Икебез дә гыжлап тын алабыз. Минем терсәкләр, тезләр уттай янып авырталар. Битем белән жиргә сөртенгәнмен — авыз тулы туфрак, хэтта күзләргә дә кергән.

Аркадийга тотынып аякка бастым. Тәмам хәлем беткән иде. Аркадий белән Петя ярдәмендә көчкә-көчкә урманга барып життем. Аларга авылда алган чи ит кисәген югалтуымны әйткәч, Петя ачуланды:

— Шашлык ашар идек, атаң башы! — дип куйды. Бүтән вакыт булса аның балаларча турсайган авызы, үпкәле күзләре көлкө тоелыр иде. Ләкин без аңа карап елмая да алмадык. Хәлебез хәл иде шул. Шаяртыр, көләр вакыт түгел.

Артта бик яман гөрселдәп нәрсәдер шартлады; әйләнәп карасак, янгын зурайганнан-зурая, авыл көндөзгедәй якты — ялт итеп тора иде.

— Анда бензин мичкәләре шартлый ахрысы, — диде Аркадий, авыл ягынан күзен алмыйча.

Инде котылдык дигәндә генә тагын уңайсыз хәлгә калдык: безнең алда — урман эчендә эллә нәрсәләр шартлап ярыла башлады... Башта берни дә аңламадык. Аннары Аркадий әйтеп куйды: — Каһәр суккан фрицлар, чыпчыкка пушкадан аткандай, безгә мина яудыралар, — диде. Без миномет уты астыннан чыгып бу тирәдән ераклашырга ашыктык. Бу уңыш безгә дәрт кертәп жиберде, төнөн дә йокламадык, икенче көнне, ач булсак та, көн кичеккәнче һаман алга бардык. Глинка станциясе ягына ашыктык.

Безнең һөжүм турындагы хәбәр үзебездән дә узып киткән иде, очраган кешеләр: «Партизанның фашистларның машиналарын яндырганнар, корал складына ут төрткәннәр», — дип берничә урында сөйләделәр...

* * *

Радист һәм рациянең булмавы атлаган саен үзен сиздерә иде. Дошман гаскәрләренең һәрбер хәрәкәтен командованиегә хәбәр итеп торасы урынга, без өчөбез дә суык, саңгырау кешегә охшап калдык.

Менә бүген иртән, берәз көн аязгач, көнчыгышка таба дошман самолетлары очканын күрдек. Көн жәелгәч, моторлар гүләве жир өстөннән дә ишетелә башлады. Башта Аркадий Кренделев бу гүләүне танк моторлары тавышына охшатты. Тиздән ул үзенең ялгышканын белде: без Ельнядан төньяктагы Чанцово авылы басуыннан самолетлар күтәрелгәнне күрдек.

— Карагыз әле, анда аэродром бар икән, — диде Петя Костриков, биноклен күзәнә таба күтәрәп (ул аны әле һаман ташламаган иде). Берәз карап торгач:

— Әнә «юнкерс»лар... Оһо, күпләр... Әнә Смоленск ягынан «Хейнкель»ләр төшәләр, — дип сөйләнә башлады. Мин аның биноклен алып карадым. Бөтен аэродром күренмәсә дә, Петя сөйләгән самолетларны бинокльдән карап санап була иде.

Аэродром янына якынлашу мөмкин түгел: без килеп чыккан урман читеннән алып Чанцово — Ельняга хәтле уч төбе шикелле ачык һәм тигез басу жәелгән. Бу аэродромны ныклап күзәтергә һәм андагы самолетларның санын белергә булдык.

Биек агач башына менеп карагач, Чанцово аэродромы тулысы белән күренде. Хэтта бинокль аша Ельня ягынан аэродромга килгән автомашиналар, бензовозларны да санап була иде.

Тик самолетларны санауы жиңел булмады: бердән — ара ерак, икенчедән — аларның бер төркеме күтәреләп очып китсә, икенче төркеме кайтып жиргә төшә барды.

Чанцово аэродромын без көн буе күзәттек. Шуңа да карамастан, күзәтү бик аз мәгълүмат бирде. Без башта бу аэродромны ниндидер бер полкмы, дивизияме биләгән стационар аэродром дип уйладык; самолетларның санын исәпләп, монда полкмы яки дивизия урнашканмы

икәнлеген белергә тырыштык. Төш вакытында агач башыннан төшкән Петя Костриков:

— Мин, егетләр, бер нәрсәгә аптырыйм—бу аэродромга читтән яңадан-яңа самолетлар килеп тора, көнчыгышка таба күтәрелеп китеп тора. Бу, мөгаен, вакытлы, Смоленск ягынан көнчыгышка күченү өчен файдаланган аэродром булса кирәк, — диде. Чынлап та, без исәпләгән самолетларның саны һәм аларның очып китеп, кире кайтуы бер полк яки бер дивизия торган аэродромдагы хәрәкәткә охшамаган иде.

Без бу мәсьәләдә байтак баш ваттык.

Караңгы төшә башлагач, көн буге күзәткән самолетлар санын йомгалладык; бер нарат төбенә утырып, комлы туфрак өстенә аэродромның схемасын сыздык, аның тирәсендәге ориентирларны ятладык, самолетлар, автомашиналар торган жирләрне схемага төшердек. Петя Костриков: «Тагын бер көн югалды. Рация булмагач, бу күзәтүләр пычагымамыни?» дисә дә, мин бу аэродромны тагын бер көн күзәтергә калырга булдым. Башта яктырганчы черем итеп алырга уйласак та, аэродром, төн булуга да карамастан, эшен давам иттергәнне күргәч, без йокламалдык, чиратлап агач башына менеп, төн буге күзәтеп чыктык.

Безнең авиацияның монда юклыгына, фашистларның төн уртасында ачыктан-ачык аэродромны прожекторлар белән яктыртып, самолетлар очырып, самолетлар кабул итүенә гажәпләндек.

Сугыш башланганда немецләр төннәрдә, якшәмбе көннәрдә сугышмыйлар иде. Иртәнге аш ашамый — сәгать сигез-тугыз тулмыйча сугыш башламыйлар. Төшке ашка тәнәфес ясыйлар иде... Хәзер аларны «Иван» төнлә дә, якшәмбе көн дә, төшке аш вакытында да сугышырга өйрәтте. Ашыгалар иде алар. «Үз башларына булсын, нәлэт төшкерләре», — дип уйландык без.

* * *

Икенче көнне кичкә каршы без тагын бер аулак авылга кердек. Бу — бөек рус композиторы Глинка туган авыл — Новоспасское иде.

Россиянең горурлыгы булган бөек композитор туып үскән жирләрне дошман басып алыр да аның музей усадьбаларын тар-мар итәр, туздырып ташлар, дип элек кем уйлаган.

Новоспасское авылы каенлык һәм юкәлекләр арасында Десна яры өстендә, бик матур урында утыра. Көз көннәрендә бу тирәләрдә оныта алмаслык гүзәл күренешләр ачыла. Чыршы аралаш алтындай сары яфраклы каеннар, ахактай янган кызыл яфраклы миләш, чаган агачлары — барысы да күреп туя алмаслык соклангыч гүзәллеккә күмелгән...

Авылның янында гына парк. Парктагы юкә һәм каен агачлары арасынан килеп без читтәгә бер йортның ишеген кактык.

— Авылда немецлар бармы? — дип сорадык ишек ачарга чыккан житмеш-сиксән яшьләрендәгә бер карттан.

— Юк, немецлар юк, — диде ул. — Хәер, кем белә, хәзер юк, берничә минуттан килеп житүләре дә мөмкин. Әлегә юк, — диде ул, безне алга уздырып.

Керү белән күзләребез өйнең түренә төште. Безнең як кешеләре Тукай рәсемен, Украинада Тарас Шевченко рәсемен олылаган кебек болар да Михаил Иванович Глинка рәсемен түрдәгә стенага элеп куйганнар.

Аркадий эчкәрәк үтте. Ул бабайдан Глинка хакында сорашты, ә без күрше өйгә юнәлдек. Безгә ничек кенә булса да өс-баш, киём-салымны алмаштырырга кирәк иде. Дошман тылына төшкәннән бирле өстән салынмаган, төннәрен һәм немецләрдән качып жир өстендә аунаудан пычранып беткән, урманнарда чытыр-чатыр өзгәлэгән киём белән безгә халык күзенә күренергә ярамый иде.

Күрше өйнең ишеген ачу белән каршыбызга зур овчарка эт торып басты. Борынны ярып, тамакларны кытыклап аш һәм яңа пешкән икмәк

исе керде, баш әйләнеп китте. Хужалар ит ашап утыралар иде. Овчаркага ис китмәде, безнең күзләр өстәлгә текәлде. Без исәнләштек. Хужалар теләр-теләмәс кенә сәлам бирде. Иконалар астында утырган илле яшьләрдәге, озын чәчле, көрәк сакаллы кеше этне чакырды. Овчарка өстәл белән безнең арага идәнгә ятты. Безне өстәл янына да, утырырга да чакыручы булмады. Көтәбез.

Әнисе янында нидер ашап утырган сары чәчле кечкенә малай, нигәдер елый башлады. Хужа аңа:

— Цыц! Уйнаштан туган! Тавышың чыкмасын! Хәзер татарга бирәм үзеңне... Әнә татарлар килә! — дип куркытты...

Бала әнисенә сыенды.

Минем тәнем чымырдап китте, йөземә ниндидер пычрак чүпрәк белән суккандай булды. Шулай да сер бирмәскә тырыштым.

Ниһаять, өй хужасы ашап туйды, өстәлнең икенче башына чыкты да иконаларга борылып бик озак «чукунды» — Христоска һәм аллага рәхмәт укыды; төрә таккан муенын ябып, изүен каптырды һәм тәмәке төрергә тотынды. Тәмәке төрөп кабызгач, әле генә овчаркасы басып торган урынга үзе килеп басты.

— Ну, Сталин солдатлары, нәрсә әйтергә телисез? Батыр Кызыл Армиянең калдыкларымы сез? — дип, усал карашы белән безгә текәлде. Борыныма бу кешенең авызыннан чыккан тәмәке төтене белән бергә самогон исе килеп бәрелде. Ул кинәяле тавыш белән сүзен дәвам итте:

— Совет ашатмыймыни сезне, комсомоллар?.. Эшләп ашарга кирәк. Әнә, минем сарайда тирес ята, шуны чыгарып бетерсәгез, ашатам. Юк, давай бәрәңге алабыз, бәрәңге... Ризамы? — диде ул Петяга.

Куллар үзләреннән-үзләре кесәдәге пистолетка тотынды, ләкин безгә соңгы ирекне кулга алып булса да тыелырга кирәк иде. Мондагы хәлләргә белмибез бит әле.

— Риза. Эшлибез. Нинди генә эш булса да безнең кулдан килә, эшләребез, — дидек без.

— Ну, по рукам! Алай булгач хәзер үк сарайга — марш! Тирес чыгарырсыз. Ә иртәгә — бәрәңге алырга!

Ул өс-башына да киеп тормады, сарайга алып чыгып безгә тимер сәнәкләр тоттырды да һәм ике тачкага аягы белән тибеп:

— Менә шуңа төягез. Әнә бакчаның теге башына ташыгыз, — диде һәм күптән түгел бакчасын киңәйтеп яңа читән тоткан якка күрсәтте.

Без эшкә тотынганда гына Аркадий килде. Ул танымаслык үзгәргән. Өстендә безнеке шикелле ерткаланган чүпрәкләр салынып тормый. Безнең сораулы карашыбызга җавап итеп:

— Бабай — молодец, ул бирде, — диде Аркадий һәм бик үк яңа булмаса да нык һәм чиста бишмәтенә күрсәтте.

Без карангы төшкәнче тирес чыгардык. Хезмәтебез өчен хужа безгә өч телем икмәк, өч кыяр бирде.

— Йокларга сарайда ятарсыз. Кем белә, немец абзыегыз килеп чыгар... Минем үз өемнән командирларны плен алып киткәнне күрсәм килми. Безнең халыкның теле яман. Соңыннан үзе тотып бирде дип сөйләрләр, — диде ул. Аркадий:

— Безнең командир икәнлек маңгайга язылганмы әллә, кайдан уйлап чыгардың? — дигәч, хужа:

— Эшли белмисез. Солдат теләсә нәрсә эшли белә, ә сез?.. Тирес корты кебек казынасыз. Әнә, кулларыгыз да кабарган... Аннан соң чәчләрегез озын, ә бу егетнең (ул Петяга күрсәтте) алтын теше үзе үкәйтеп тора, — дип сөйләнде. Ничектер ул йомшарды шикелле, Петя белән Аркадийга тәмәке тарттырды. Безгә лапастагы арбага ике кочак печән бирде, аниары овчаркасын йорт алдына чыгарып чылбырга бәйләде.

— Менә кулак, — диде Петя, хужа өенә кереп киткәч.

— Дөмөксен, сволочь, — дип тиргәнде Аркадий.

Без Аркадийдан көндөзгә бабай турында сораштык. Аркадий бабайның Глинка хақында, аның «Руслан һәм Людмила», «Иван Сусанин» исемле данлыклы эсәрләре турында хыялланыуын сөйләде. «Беләсезме, егетләр, монда Наполеонга каршы бик күп партизанныр сугышкан икән. Бабай әйтә, Иван Сусанин — безнең авыл кешесе ул, ди, монда декабристлар, хәтта Пушкин үзе булган, дип әйтә карт.

— Безнең Смоленщина атаклы кешеләргә бай ул. Эһ, Нахимов та безнең якташ, — дип сүзгә Петя да кушылды. Аның тавышында горурлану сизелә иде.

Чынлап та без Россиянең үзәгендә, данлы Смоленщинада идек бит. Минем күз алдымнан 1812 елгы Ватан сугышы геройлары — Кутузов, Барклай, Багратион, Ермолов, Денис Давыдов, Платов, Сеславин образлары үтте. Аркадийга бабай сөйләгәнчә, алар барысы да бу жирләрдә булганнар... Алар гынамыни? Ул карт күрше Столбы авылынан сунарчы Савелий Прохоров дүрт улы белән французлар куып алып барган колоннадан рус эсирләрен коткарганны, ә Иван Стабровскийның шушы Новоспасское чиркәве алдында французларга каршы крестьяннар сугышында күрсәткән батырлыкларын үз күзгә белән күргәндәй сөйли.

Без бик озак шулар турында сөйләшеп яттык.

Иртән безгә хужа үзләреннән калган ашны ашатты. Хәрби частылардан калган атны хәрби бричкага жигеп, арбага сабан салды да басуга алып китте...

Төш вакытында ялга туктагач, кырда пешкән тәмле бәрәңгене кыяр белән ашый-ашый, хужаның «кылын тартып» карадык.

— Рус армиясе 1812 елда жиңгән бит. Бу юлы да немецлар жиңелер, — дидек. Ул ачыктан-ачык:

— Кутузов вакытында эш башка булган, — дип сөйләп китте. — Анда хәзерге танк, самолетлар булмаган. Рус гаскәре күкрәк белән алган. Иван ул аю кебек — ачуланса, бөтен нәрсәне жимерә. Ә хәзер кемнең танкысы, самолеты күп, шул жиңәчәк. Мәскәү ягына күпме герман техникасы китте! Уһу-у, брат, аны туктатып булмый. Менә күр дә тор, янадан аерым хужа булабыз, «колхоз капут!...»

Хужадан без бу райондагы хәлләр турында да сораштык. Аның сөйләвенә караганда, немецлар Ельняда авыл хужалыгы комендатурасы ачканнар, аның коменданты обер-лейтенант Фриц Герман икән. Элекке алпавыт токымнары монда килгәннәр. Алар инде үзләреннән элекке утарларын эзләп Теренино, Гнездилово, Щелкино авылларына барганнар да, ди. Фриц Герман: «Бу утарлар төп хужаларына кайтарылачак», — дип әйткән, ди.

Без хужадан эш ялына киём-салым сорадык. Ул бу «мәсьәләне» өйгә кайткач хәл итәргә булды.

Көн чалт аяз. Навада туктаусыз моторлар гөрли. Бәрәңге басуын тирәлгән урмандагы ак каеннардан сары алтын тәңкәләр — яфраклар коела... Мин сабан артыннан салмак кына атлап, буразна төбенә тәгәрәп төшкән бәрәңгеләргә басмаска тырышып барам. Коелган яфраклар исе белән тулган навада бер тузан бөртеге дә юк. Аяк астыннан кара туфрак, бәрәңге сабаклары исе күтәрелә. «Эх, менә шулай көннәрең үтсен иде! Сугыш, фашистлар дөмөксен иде!» дип тә уйлап куям. Ул гына да түгел, икенче бер уй йөрәкне тырный, мине бораулый: үтәсе юл, эшлисе эш — сугышчан бурыч, югалган иптәшләр — күз алдынан китми. «Хәзер үк ташлап китәргә кирәк! Бу үлеп бетмәгән кулакның жанын алырга кирәк!» — дигән уйлар газапый башлый. Шулай да без кичкә чаклы эшлибез... Ни өчендер хужа безне караңгы төшкәнчә алып кайтырга булды. Без аңардан тик киёмнәрне алмаштыруын сорадык. Ул безнең өстәге фуфайка, сырған чалбар, итекларнең әле ярарлыгын күргәнгә, үзенен чоланыннан иске-москы әйбер, иске ботинкалар чыгара башлады. Аның

күзе безнең итекларда иде. Киём хакында сатулашканда, урамнан мотоцикллар чабып үтте һәм бик тиз авыл урамы танк, автомашина гөрелтеләре белән тулды... Хужа югалып калмады:

— Марш базга! Әнә кухня базына, бәрәңге арасына — марш! — диде. Ул иске-москы киёмнәрен жыеп алып сәндәрәгә ташлый башлады. Капка төбөндә тукталган машиналарны күргәч, без икеләнеп тормый базга сикердек. Хужа хатыны баз капкачын япканда, өйгә кергән гитлерчыларның аяк тавышы ишетелде.

Хужа безне ни өчендер тотып бирәсе итмәде. Безне икенче көнне төштән соң гына баздан чыгарды.

Бу вакыт эчендә фашистлар авылның астын-өскә китергәннәр иде...

Новоспасское кешеләренең күбесе фашистлар килгәнне күрү белән кайсы кая качып беткән була, урамда акылсыз Степка гына кала. Башта ул да чарлактан фашистларны күзәтеп ята. Немецләр машиналарын тезеп куеп авылны талый башлагач, акылсыз Степка урамга чыга. Кулындагы таяк белән ул немец машиналарының алгы тәрәзә пыялаларын сугып ватарга керешә. Колхоз канцеляриясе янындагы бөтенләй никелләнгән, ялтырап торган «Хорь» машинасы янына килеп:

— Телсез шайтаннар, сезне монда кем чакырды, — дип сорый һәм машинага таягы белән кизәнә. Аны гитлерчылар тотып алалар. Ниндидер офицер, тәржемәче һәм шоферлар жыела. Тәржемәче Степкadan:

— Син партизанмы? — дип сорый. Ә теге:

— Әйе, — ди.

— Немецләрне үтердеңме?

— Үтердем һәм үтерәчәкмен, — ди акылсыз.

Аңа штыксыз һәм затворсыз рус винтовкасын тоттыралар. Тәржемәче:

— Мә, ат! — ди. Степка винтовканы алып офицерга төзи башлый... Тирә-яктагы ефрейторлар фотоаппаратларын коралар, ә баскычта торган бер лейтенант парабеллумнан, шартлагыч дум-дум пулясы белән, акылсыз Степканың маңгаена ата. Степка винтовка түтәсе белән тәржемәчегә суга да дөп итеп жиргә егыла...

Без итекларебезне үзөбездә калдырып, теге хужаның иске пиджак, иске чикмәннәренә фуфайка һәм сырган чалбарларны алмаштыргач, Глинка музеең саклаган бабайга кердек. Авылда булган хәлләр турында безгә әнә шул бабай сөйләде.

— Степаның мәете әле һаман колхоз идарәсе алдында ята, күммәскә куштылар, — диде бабай көрсенеп һәм фашистларның бүтән кыланышларын да сөйләп бирде.

Гитлерчылар урамда биш яшьлек бер баланы очратып туктаталар.

— Атаң кайда? — дип сорыйлар аңардан.

— Фронтта, — ди бала.

— Анда ни эшли? — дип сорый фашист.

— Фашистларны пук-пук итә...

— Ә син?

— Үскәч мин дә аларны пук-пук итәм!

— Менә «пук-пук» итмәссен, — диләр дә гитлерчылар, баланың ике кулын беләзектән чабып өзәләр...

Бабай бездән тирес түктергән кулак калдыгын вөждансыз кеше дип бәйләде, бүтән вакыт аңардан ерак булырга киңәш итте.

— Үз өеннән тотып бирергә шикләнгәндер. Аның өендә булмасагыз, эшегез харап иде, — дип сүзен тәмамлады ул.

* * *

... Сугыш башлануга дүрт ай тулмас борын ук икенче кат оккупациядә калган Ельня шәһәре каберлектәй тын иде. Десна елгасының ике ягында да йортлар жимерелеп беткән. Тик мич урыннары, моржалар,

ялангач стенаһар, ватык кирпеч өөмнөрөнө эверелгән завод-фабрика, чиркәү биһалары ғына күрөнө. Кая ғына карама бушлык, ватык тәрәзәләр, янган бағана, янган ағачлар күзгә ташлана. Аяк астына пыяла ватыклары, снаряд, мина ярчыклары чәчелгән. Өй нигезләре астындагы дот амбразуралары, пулемет мәйданчыклары, тыкрык чатларында баррикадалар калдыгы, чәнечкеле тимер чыбыклар монда сугышның бик көчле булуын әйтеп торалар.

Шәһәр уртасындагы таш өй жимерекләрен һәм Десна аръягында ничектер сакланып калган берничә йортны исәпкә алмаганда, Ельня жир өстеннән бөтенләй юк ителгән диярлек. Шуңа карамастан, шәһәр тулы гаскәр күрөнө.

Без, хезмәт биржасы — «Arbeiter Dienst» тирәләрендә эш эзләп йөрүчеләр кебек күрөнөргә тырышып, үзөбөзгә кирәк кешеләрне күзәтә башладык. Ул көннәрдә немецләрнең бөтен кайгыртулары тик Мәскәү иде. Калага төрлө яктан кереп-чыгып, безнең кебек кая барып бәреләргә белми йөрүчеләр күп булганга күрә, немецләрнең рус кешеләренә артык исләре китми иде әле. Ә шулай да гестапо, полиция эшли, аларның агентлары күзәтеп йөриләр.

Баһка басып алынган шәһәрләрдәге кебек үк, фашистлар Ельняның да бөтен администрацияләре тирәсен көчле ныгытма белән әйләндереп алганнар. Иң үзәктә хәрби комендатура урнашкан. Жимерелеп бетми калган өйләрнең стенаһарына хәрби комендант кул куйган приказлар немец, рус телендә язып ябыштырылганнар.

Комендатура тирәләрендә төрлө «службалар» урнашкан. Аларның исемнәрен Петя укып-укып тәржемә итә. Эһ — яшерен кыр полициясе (ГФП).

Элекке детдом йортында, Пролетарский һәм Первомайский урамнар почмагында, гестапо урнашкан.

Ельня жәй һәм көзгә сугышларда ук бик каты жимерелгәнә күрә, немецләргә үз учреждениеләрен урнаштырырга төзөк өйләр бик аз калган. Аның өстенә фашистлар, партизаннардан, һавадан бомбага тотудан шикләнеп, бөтенесе бергә жыелмаска тырышканнар.

Полиция идарәсен төрмә тирәсендә урнаштырырга теләсәләр дә, жимерек шәһәрдә төрмәгә якын калган өйләр булмагач, аларга элекке Пролетарский һәм Сапожный урамнары почмагындагы йортны биргәннәр. Ул йорт тимер чыбык киртә белән уратып алынган, полиция идарәсе янында, чәнечкеле тимер чыбык киртә тирәсендә жиңнәренә «полицай» дип язылган чүпрәк бәйләгән «щуцман»нар йөри.

Элекке Интернационал урамының Первомайский һәм Энгельс урамнары арасындагы бердәнбер жимерелми калган таш йортта «СС» командасы урнашкан.

Алардан ерак түгел — төрмә, Воскресенский соборын кертөп чәнечкеле тимер чыбык киртә белән уратып алынган стадионда — лагерь. Шәһәр бакчасында, жәйгә сугышларда ботаклары кырылып беткән ағачлар арасында, кулга алынган партизаннар өчөн аерым лагерь. Патриотлары шунда жәзалап, үсөп утырган ағачларга асып үтергәннәр.

Элекке колхозчылар йортында авыл хужалыгы комендатурасы оештырылган. Новоспасское кулагы шул комендатура турында сөйләгән иде инде. «Смоленск өлкәсенәң байлыгын шундый комендатуралар аша Райхка, Германиягә савалар инде, — дип уйладым мин, — житмәсә, элекке алпавытларны кире кайтарып колхозчылар жылкәсенә утыртмакчы булалар. Боларча, тарих тәгәрмәче кирегә әйләнергә тиеш...»

Шәһәр белән берәз танышкач, Ельнядагы без күрәргә тиеш кешеләрне эзләп карадык. Зур саклык белән йөрдөк. Минем өс-башым начар иде. Буй да зур түгел. Немесләр ачкан кечкенә генә чиркәү алдына киттем. Чиркәү каршына житкәч, туктап, өч бармагымны маңгай-күкрәгемә төртөп алдым һәм бер төркем хәрчеләрдән читкәрәк киттем дә алдыма

бер колагы өзек колакчын бүрекне салып утырдым. Минне күзөтөп килгән Аркадий белән Петя бүрегема ике кисәк икмәк салдылар, мин бөгеләсыгыла «чукунып» куйган булдым. Алар үз эшләренә киттеләр. Икмәк кисәкләрен кесәмә алып салдым. Ниндидер әбиләр көнбагыш, пешкән бәрәңге, кыяр салып киттеләр. Бераздан Аркадий килеп:

— Әйдә, энем, бер эш таптым үзеңә, — дип мине моннан алып китте. Аркадий барган жирдә квартира буш, безгә кирәк кешеләр шәһәрдән киткән булып чыктылар. Икенче адреста, Петя әйтүенчә, безгә кирәк кеше тора торган өйнең нигезе генә калган, ди.

Бераз кинәш иткәч, мин тагын үз урыныма, чиркәү алдына килеп утырдым, ә Аркадийны Заречьега жибердек. Петя аның артыннан күзәтә барды. Винзавод урамындагы итек тегүчедә немец администрациясендә эшләүче ниндидер офицер квартирда тора икән. Шулай итеп Ельня подпольесын без таба алмадык. Бәлки, ул подполье әле булмагандыр да. Булса да без аңа «ачкыч ярата» алмаганбыздыр. Петяның бик саклык белән генә кайбер кешеләрне «капшап» каравы да бер ни бирмәде. Халык сөйләвенчә, райкомның беренче секретаре Яков Петрович Балуюев 4—5 октябрда немецлар Ельняга һөжүм иткәндә үлгән, ә калган район житәкчеләре билгесез югалган булып чыга иде.

Сафа Заманов белән Фроловны һәм корал бәйләмнәрен югалтканнан соң, бу безнең өчен тагын да бер зур кайгы булды. Житмәсә, чиркәү яныннан «Хезмәт биржа»сына үткәндә без фашистлар кулына элгә яздык.

Ельняда безгә кирәк кешеләрнең чынлап та булмавын аңлагач, без тизрәк шәһәрдән чыгарга булдык. Чиркәү яныннан кузгалып киткән генә идек, безгә «шуцманнар» патруле очрады. Немец карабины тоткан, типсә тимер өзәрлек ике егет безнең паспортларны сорады. Берсе, ахрысы олырак чинлысы, «Аусвайс—аусвайс папир!» дип көйли. Аларның авызларында дингез үләне катнаштырып ясалган эрзац сигаретлар, үзләренән сасы самогон исе аңкып тора. Петя бу юлы да югалып калмады, бик тиз паспортын чыгарды. Полицайларның берсе аның паспортын кулына алып карамакчы булса да, Петя паспортын бирмәде. Ул үз кулындагы документын ычкындырмый гына:

— Менә, күрмисеңмени? — дип, бармагы белән төртеп регистрация штампын күрсәтте. Бу штамп «теге якта» салынган штамп иде. — Германиягә ялланып китәбез, эшкә, — диде ул. Без дә үз паспортларыбызны ачып күрсәттек тә, бик ашыккан кешеләрсиман биржага табан китеп бардык. Полицайлар бер-берсенә карашып калдылар. Биржа алдындагы халык арасында эз югалтыр өчен без, «Мипеп» дип язылган тактага карап та тормыйча, жимерек стена аша икенче йортка, ул йорт аша икенче урамга чыктык. Без Шарапово совхозы юлына күтәрелгәндә теге ике полицайның тагын өч немец ияртеп «Биржага» таба барганның «очлы күз» Петя күреп алды. Без адымнарыбызны тизләтеп Ельняны калдырдык.

* * *

Клин авылы советы жирләренен зур өлешен алган урманда — безнең жыеласы урын; иптәшләрне һәм Ельня партизанның табу өмете белән без көньякка карап атладык. Урманга якынлашканда яңгыр катнаш кар ява башлады. Урман межаларының очы-кырые күренми. Кайсы чакта кар туктала, яңа яуган сөттәй, парланып, жылы, куе томан күтәрелә. Урман ачыклыгындагы сукмактан, куе урман үләннәре арасынан барганда, алда — биш-ун метрда нәрсә барлыгын да күреп булмый. Ял итеп алырга туктагач, без өчөбез дә, исебездә ныграк калсын өчен, Ельняда күргән ныгытмаларны, гаскәр тупланган урыннарны, лагерьларны чыбык белән жир өстенә схема сызып тикшереп чыктык. Олы юллар буйлап көнчыгышка, төньяк-көнчыгышка агылган техника, гаскәр хакында безне жиберүчегә донесение эзерләдек. Бу атна буена күргән-

нәрне һич кичектерми генералга житкерәсе килде. «Бәлки хәбәр дә итәр-без әле» дигән өмет белән урыннарыбыздан тордык. Чират буенча алдан Аркадий Кренделев атлый, аннан мин, без бер-беребездән өч-дүрт адым гына ара калдырып барабыз. Шулай кызу гына атлап барганда, безнен сукмакны аркылы кискән урман юлында, һич көтмәгәндә:

— Стой, руки вверх! — дип кычкырып жибәрделәр. Ирексездән тукталдык. Башларына каска кигән, өсләренә плащ-палатка ябынган, кулларына мылтык, автомат тоткан солдатлар күз ачып йомганчы безне камап алды. Петя кулын куенына тыкмакчы иде, зур гына гәүдәле бер солдат моны күреп алды:

— Шаяртма! Руки вверх! Сина әйтәләр бит, — дип жикеренде.

Аның карлыккан һәм каты, кискен тавышы Петяга тәэсир итте. Ул кулын күтәрде. Ул арада булмады, безне тенти башладылар. Бер-беребезгә карашып алдык, өчөбезнең дә йөзебездә «каптык!» дигән шикле сорау күренә иде. Як-якка карап алдык. Тик качып котылырлык хәлдә түгел идек инде без. Сулда, юл кырыйларындагы карт чыршы төбендә, «максим» пулеметы, аның щиты артында ике каска — солдатлар күренә. Юлда без килгән урман ачыклығына төбәлгән Дегтярев пулеметы тора.

Безнең тирәдәге солдатларның русча сөйләшүләре, аларның киёмнәре, кораллары безнеке — советныкы булса да, күңел тынычсызланды. Чөнки фашист ялчылары да шулай урманнарда засадалар ясап, партизаннарны аулуйлар һәм безнең кебек разведчикларны эләктергәлиләр иде. Без:

— Бу нинди халык? — дип аптыраштык. Тик җавап бирүче булмады.

— Командирыгыз янына алып барыгыз, — дидек.

Безне урман юлы белән сулга алып киттеләр.

Яңа тапталган юл буйлап бара торгач, киң генә бер аланга барып чыктык. Аланга житкәндә, агач төпләрендә тагын пулеметлар күрдек. Пароль сорадылар.

Алан гаскәр белән тулы. Солдатлар мылтыклардан очаяк-кузла торгызып палаткалар ясаганнар. Күп кенә урыннарда утлар яна. Аланның аргы башында ниндидер иске абзарлар, алар тирәсендә атлар да күренә. Безнең эчкә жылы кереп китте: димәк, бу үзебезнекеләр, камауда калганнар, фронт аша чыгарга баручылар.

Безне шул абзарлар тирәсенә алып килделәр. Пистолет, гранаталарны алган командир сарай эченә кереп китте. Анда аның кычкырып рапорт биргәннен ишетеп торган Петя:

— Каһәр суккан, кара син аны, безне «шпионнар» дип рапорт бирә, ә? Эх, шайтан алгыры! — дип сүгенде.

Без аны тыйдык һәм командир белән беребез генә сөйләшергә булдык.

Бераздан безне алып килгән командир чыгып:

— Кем старший? — диде һәм Петя белән Аркадийны абзар капкасының ике баганасы төбенә аерып утыртып куйды да, мине сарай эченә алып кереп китте.

Абзарның түбәсе ябылган, бер башында байтак кына печән өелгән. Алгы өлешендә коры печән өстенә плащ-палатка жәелгән. Аның өстендә берничә кеше ята. Шулар арасыннан берсе ярым утырып, ярым таянып миннән допрос ала башлады. «Днепрдагы Соловьев кичүендә сугыштык, аннан соң камалуда калдык. Берәр партизан отряды очрамасмы икән, дип эзләнәбез. Мөмкин булса, фронт аша чыгарбыз», — дидем. Шул вакыт бу командирга:

— Разведка кайтты! — диделәр һәм ул, допросны туктатып, үзенен разведкасын тыңларга булды.

Разведка командиры рапорт биреп бетергәч, мине кире чакырдылар. Допрос алып баручы командир плащ-палаткасын иценнән салып ташлаган. Аның шинель петлицаларында өч шакмак — димәк, миннән Кызыл Армиянең өлкән лейтенанты сорау ала. Разведчикларга ял итәргә рөх-

сәт бирелде. Разведка турында рапорт бирүче кеше арыш көлтәләренә сузылып ятты. Ә өлкән лейтенант миннән туган жиремне, иптәшләрем турысында, нинди дивизия, ничәнче полкта сугышуыбыз турында, сугыш алдыннан кайда, нинди мәктәпләрдә укуым турында сораша башлады. Шул тикле гаскәр башында килгән өлкән лейтенантның Кызыл Армия командиры икәнлегендә һичбер шик калмаганга күрә мин аңа:

— Көнъяк Уралда Башкортстанда туганмын, — дидем. Шул чакта әле генә разведкадан кайткан кеше яткан урыныннан:

— Кайсы калада, кайсы районда? — дип сорап куйды. Мин әйттем. Ул Башкортстандагы башка шәһәрләрне, шул исәптән Уфа, Бөрә каласын, андагы уку йортларын сорашты. Мин белгәнемчә әйтеп бирдем. Бу кеше торды һәм бөтенләй миңа якынлашты. Абзар түбәсендәге ачыклыктан төшкән яктыда бу кешене ачык күреп була иде. Ул өлкән лейтенанттан гафу үтенеп, рөхсәт алды да тагын бер-ике сорау бирде. Бу кешене кайдадыр күргән кебек, тавышы да таныш шикелле тоелды. Күз алдымда Харьков шәһәре, училищедагы иптәшләр килеп басты. Ул арада булмады, каршымда торган бу кеше исем-фамилиямне әйтеп мине кочаклап алды. Харьковтагы хәрби училищеда минем белән бергә укыган курсант, ә хәзер кече лейтенант Нури Казыханов иде ул.

— Менә бу очрашу дисәң дә очрашу! — дип чиксез шатланды Нури, һәм өлкән лейтенантка карап, кабат гафу үтенде. Эшнең асылын аңлап алган өлкән лейтенант:

— Я, башта сөйләшеп тугыз, аннан мин дә сөйләшеп алырмын, — дип, безне тышка, Аркадий белән Петя янына чыгарып жиберде. Аларны Нури белән таныштырдым.

Казыханов белән озак кына сөйләшеп утырдык. Үзләрендәге хәлне ул бәйнә-бәйнә сөйләп бирде.

Өлкән лейтенантның фамилиясе Григорьев икән. Ул соңгы сугышларда яраланып, каты контузия алган. Шуңа карамастан, батальон белән командалык итүне ташламаган. Аны күп вакытта носилкада алып баралар. Аның батальоны, фронт аша чыгарга исәпләп, төньяк-көнчыгышка юл тотта. Батальонда яралылар күп, сугыш кирәк-яраклары житәрлек түгел, сугышчылар да йончыган. Шуңа күрә бөтен ышаныч разведкада икән. Алдагы маршрутны бик жентекләп тикшермичә торып алга бармыйлар. Хәзергә кадәр әле батальон обозын да ташламаган. Миномет, пулеметларны атлар жигеп тарттыралар.

Нури Казыханов безгә бик зур ярдәм итте. Казыханов белән шунда очрашмасак, безгә ничек караган булырлар иде — билгесез...

Аның үтенече буенча безне разведкага алдылар.

Дошман тылында күпме генә йөрсәк тә, рациясез файдалы эш чыгара алуыбызга ышанычын югалткан Аркадий бу батальонга тап булуга чиксез шат иде.

Һич булмаса, батальонга ияреп фронт аша чыгарбыз. Шушы батальонга разведка мәгълүматлары жыеп булса да үз бурычыбызны үтик, бу эштә без генерал өчен дә кирәкле материал хәзерләрбез, дигән карарга килеп, хәзергә биредә калырга булдык. Шулай да без әле төп бурычтан: партизаннарны табып, алар ярдәмендә «зур жир» белән бәйләнешкә керү ниятеннән өмет өзмәгән идек.

Клин-Мутище тирәләрендәге урманнарны буеннан аркылыга үткән Нури ул тирәдә партизаннарның эзе дә юклыгын, аларның Восток урманнарында булуы мөмкинлеген әйтте. Без аңардан эгәр партизаннар очраса, безне алар белән бәйләвен үтендек.

Шул көннән алып батальонның маршрут разведкасында эшли башладык. Көн саен генерал өчен разведка мәгълүматлары жыйдык. Партизаннарны һәм Заманов белән Фроловны эзләп табуга да өмет зур иде...

(Дәвамы бар)

926111 - 44, 51-55

7+8

ХЭМИТ ЯРМИ

БЕЛЬГИЯДЭ

Узган елның сентябрь аенда миңа, Советлар Союзының төрлө шәһәрләрәннән һәм авылларыннан жыелган жиде йөз турист белән берлектә, «Грузия» теплоходына утырып, Европа илләре буйлап сәяхәткә катнашырга туры килде. Без барлығы ун мен километрдан артык юл үттек, Швеция, Бельгия, Франция, Италия, Греция һәм Төркия илләрендә булдык. Чит илләрдәге тормыш белән таныштык, бу илләрдәге тарихи урыннарны күрдөк, күп төрлө милләт кешеләре белән очрашып сөйләштек. Безнең сәяхәт вакытында күргән-нәребез арасында иң сокландырганы Брюссельдәге Бөтендөнья күргәзмәсе булды. Миңа биредә Бельгиядә алган кайбер тәэсирләрне укучылар белән уртаклашырга булдым.

Стокгольм портыннан кузгалып киткәч, көннәр кояшлы торды. Игечиге күренмәгән диңгез өсте көзгә кебек ялтырап ята. Диңгезгә озак карап барып булмый — күз күреме жиргә жәелгән, һәрьяклап күк гөмбәзенә барып тоташкан су өсте күзгә талчыктыра, туйдыра. Шуңа күрә пассажирлар — палубада да, салонда да, каюталарда да — вакытны бер-берсе белән гәпләшеп уздыралар. Һәрберебезнең телендә — Бельгия, андагы мәшһүр порт шәһәре Антверпен, Брюссель каласы, бигрәк тә Бөтендөнья күргәзмәсе...

Менә без Киль каналына килеп життек. Халык палубага ябырылды. Балтик диңгезе белән Төньяк диңгезне тоташтыра торган бу атаклы каналны күреп калырга тырыштык.

Киль каналы хәрби флоты Балтик диңгезеннән Төньяк диңгезгә ин кыска юл белән чыгару өчен 1887—1895 елларда Германия тарафыннан казылган. Аның озынлыгы туксан сигез километр, ә киңлеге — йөз дөк метр.

Хәзерге көндә барлык илләрнең сәүдә флоты йөрешендә гаять зур әһәмияте булган бу канал шлюзыннан күтәрелү белән үк безне немецлар дусларча, күптән көтелгән кунаклар кебек итеп, алкышлап каршы алдылар. Без үзләрен читтәрәк тотарга ярата торган төньяк табигатьле шведлар белән немец халкы арасында булган аерманы шунда ук сизеп алып, бу очрашуны пленкаларыбызда беркетеп калдырырга ашыктык...

Киль каналының соңгы шлюзы ябылу белән без Төньяк диңгезгә килеп кердек. Бер тәүлек тә үтмәде, теплоходның сул ягында Голландия ярлары күренә башлады. Нидерландлар жире диңгездән түбән булу аркасында, бу илләр су басудан биек валлар ярдәмендә генә сакланып тора икән. Унбиш, ә урыны-урыны белән утыз-кырык метр биеклегендәге валлар, меңнәрчә километрларга сузылып, бу илләрне диңгез китерүе мөмкин булган һәртөрлө афәтләрдән саклап торалар.

Диңгездән Шельд елгасына кереп, Антверпен шәһәренә дә барып життек һәм Бельгия жиренә аяк бастык.

Тугыз миллионга якын халкы булган Бельгиядә конституцион монархия хөкем сөрә. Монда барлык законнарны чыгару һәм власть король белән ике палатадан торган парламент кулында. Югары индустриаль-аграр ил булган бу дәүләттә бөтен нәрсәне акча, хосусый милек хәл итә. Ләкин, дөресен әйтергә кирәк, Бельгия халкы безне жылы сүз, якты йөз белән каршы алды. Порт эшчеләренен, матрослар һәм гомумән шәһәр халкының безгә булган мөнәсәбәтендә Бельгиядә Совет иленә карата ихтирамның зур булуы күренде. Безнең Совет иленең чит илләр белән булган бәйләнешенен ныгыганның-ныгый баруын монда йөргәндә бигрәк тә ачык күрдек.

Бельгия белән таныша башладык. Иң элек без Бельгиянең Антверпен шәһәрен, аның тарихи урыннарын һәм сәнгать байлыкларын карадык.

VII йөзләрдә үк салына башлап, хәзер инде Европаның иң зур порт шәһәрләренең берсенә әверелгән Антверпенда без фламандия готикасының иң күренекле үрнәкләреннән берсе булган Нотр-Дам соборын карардык. Шәһәрдәге король музееда дөнья-күләм әһәмияткә ия булган гаять кыйммәтле картиналар саклана. Монда Рубенс, Ван-Дейк, Иорданс кебек атаклы художникларның осталыкларына сокланып, сәгәтьләр буена басып торырга, кайта-кайта карап та, караган саен, яңадан-яңа һәм көчле рухи ләззәт алырга мөмкин. XVI йөз художнигы Рубенсның «Дипсез Фома», «Салкын Венера»сы, Иордансның «Серле кичә» һәм «Кич» исемле әсәрләре бездә онытылмаслык тәэсир калдырды.

Зур әһәмияткә ия булган гаять кыйммәтле сәнгать әйберләре белән Антверпен һәм Брюссельнең музейларында да танышырга мөмкин. Бельгиядә без Малин шәһәрендәге Ромба соборы янында булдык. Туксан жиде метр биеклегендәге бу бик борынгы чиркәү башына куелган төрле зурлыктагы йөзләрчә чаннар клавиатура ярдәмендә бер үзәккә тоташтырылган. Чаң сугучы музыкант шул чиркәү чаннарында төрле классик әсәрләргә башкара.

Брюссельдән унтугыз километр ераклыкта булган мәшһүр Ватерлоога без бельгиялеләрнең бик яратып ял итә торган Тюрверн паркы аша киттек. Меннәрчә кеше чәйләр эчеп, ашлар ашап ял итә торган бу паркның искиткеч чиста булуына сокланмыйча мөмкин түгел. Монда ял иткән һәр кеше кечкенә генә кәгазь кисәге, тәмәке төпчегенә хәтле жыештырып алып китә икән. Ә парктагы яшеллек һәм үсемлекләргә саклауны һәркем үзенең иң беренче бурычы итеп санып икән.

1823 елда Наполеон гаскәрләре тар-мар ителгән Ватерлоода художник Дюбо тарафыннан ясаган гаять зур панорама бу тарихи вакыйга турында онытылмаслык тәэсир калдыра.

Халыкның тыгызлыгы ягыннан дөньяда беренче урынны алып торган Бельгиядә юллар бик төзек һәм яхшы. Машиналар йөрү өчен бик пөхтә итеп эшләнгән асфальт юлларның һәрберсендә велосипед белән йөрүчеләр өчен аерым сукмаклар бар. Йортлар бик төзек. Аларның иң зур күпчелеге кызыл кирпичтән ике катлы итеп салынып, черепица белән ябылган.

Халыкның тормыш шартлары иң яхшы дип саналган бу илдә без хезмәт ияләренең хәле, тормышлары белән дә таныштык. Дөрес, монда, Франция, Италия, бигрәк тә Греция хезмәт ияләре хәленә караганда халыкның тормыш шартлары шактый яхшы кебек булып күренә. Ләкин жентекләбрәк кызыксына башласаң, түбәндәге хәл килеп чыга икән. Мәсәлән, Бельгиядә урта кул эшче аена биш-алты мең франк эш хакы ала. Ләкин эшче шуның ике менен квартир өчен, ике мең франкын ягулык өчен түләргә тиеш. Әгәр дә телефон һәм башка шуның кебек коммунал кирәк-яракларның шактый кыйммәт булуын исәпкә алсаң, эшченең ашау-эчүе, көндәлек тормышы өчен бик аз акчасы калуын күрәсең. (Бельгиядә телефон-автоматка 3 франк төшерергә кирәк, ә бу безнең акча белән санаганда 60 тиен дигән сүз).

Бельгиядә, һәрбер буржуа илендә булуы мөмкин булган, ләкин безгә кызыклы гына булып күренгән яклар да очрады. Мәсәлән, анда тән төзелешен бозмыйм дип тиешенчә ашамый-эчми, һәр көнне үлчәнеп кенә яши торган хатын-кызларның күбесе дестрофия белән авырыйлар икән. Мондыйлар илдәге барлык хатын-кызларның 25—30 процентын тәшкил итә, ди. Аннары, Бельгиядә мәчеләрне бик яраталар икән. Һәрбер семья ике-өч мәче асрый. Бу илдә мәче асрау, мәчеләрне тәрбияләү мәсьәләләре белән шөгыльләнә торган ике махсус жәмгыятьнең булуы бу эшнен бик «мөһим» бернәрсә итеп каралуын күрсәтә. Хатын-кызлар симерү юанаяга каршы көрәш алып барсалар, ирләр сыра эчү белән бик нык мавыгалар икән. Монда бер ел эчендә эчелгән сыраны кеше башына бүлөп карасаң, һәрбер жан башына ул 280 литр туры килә!

Илдә бик күбәүләр күгәрчен асрау белән мавыга һәм анда елга берничә мәртәбә күгәрчен ярышы үткәрелә икән. Билгеле бер ераклыктан (мәсәлән, Париждан) очырып жиберелгән йөзләрчә күгәрченнең иң алдан очып килеп житкәнненең хужасына егерме биш мең франкка хәтле бүләк бирелә икән.

Брюссельнең шәһәр ратушасы бинасы белән танышып йөри торгач, без никах бүлмәсенә килеп кердек. Бу — бүлмә генә түгел, ә бәлки урта кулдагы аерым бер зал. Язылышырга килүчеләрне зур хәзерлек һәм тантана белән каршы алу өстенә, шушы ук залда, илле ел бергә яшәүчеләр бәйрәме үткәрелә икән. Илле ел бергә яшәгән парларны махсус эшлängән зур баскычтан шушы залга алып кереп бик зурлап котлыйлар һәм аларга ике мең франк бүләк бирелә икән. Бу исә Бельгиядә семья мәсьәләсенә, аның ныклығына зур әһәмият бирелүен күрсәткән күңелле бер факт...

Элек-электән шау-шулы булуы һәм купшылыгы белән мәшһүр Брюссель каласы үзендә Бөтендөнья күргәзмәсе оештырылу уңае белән чынчыннан халыкара шәһәргә әверелгән. Күргәзмә оештырылу алдыннан Бельгия капиталистлары махсус гостиницалар ачканнар, тимер юллар, күперләр, сәүдә павильоннары һәм яңа магазиннар салдырганнар. Аерым урамнарда күргәзмә исеме бирелеп, алар махсус рәвештә яктыртылган, бизәкләнгән.

Бөтендөнья күргәзмәсе Брюссельдән жиде километр ераклыкта, ике йөз гектар мәйданлы Хейсель паркында оештырылган. Күргәзмәдә илле ике ил, биш халыкара оешма катнаша.

Күргәзмәгә безне иртәнге сәгәтләрдә алып килделәр. Без Антверпеннан килеп күргәзмә алдындагы мәйданга туктаганда, капкалар ачылырга ун-унбиш минут вакыт калган иде әле. Ә мәйдан күргәзмәгә керергә ашкынып килгән меңнәрчә кешеләр белән тулы иде инде. Монда кемнәр генә һәм нинди милләт вәкилләре генә юк... Әнә, безнең уң ягыбызда торган бер төркемдә — немецләр, алар янында, үзләренең милли киёмнәрендә килгән испанлылар, ә сул ягыбызда — гарәп илләре вәкилләре. Алардан ерак түгел негрлар һәм башка бик күп төрле милләт кешеләре шаугөр килеп, һәммәсе үз телләрендә сөйләшә торалар. Күргәзмә алдына, аерата зур осталык белән ясалып утыртылган матур баганалар өстенә һәрбер илнең дәүләт флагы куелган. Безнең Советлар Союзы флагының дөньядагы иң зур дәүләтләрнең флагларынан алда жылфердәп торуы бездә гаять зур шатлык һәм горурлык тудырды. Безгә иң якын булган Кызыл Байрагыбыз безгә карап, гүя: «Әйдәгез, хуш килдегез, хөрмәтле совет кешеләре!» — дип жылферди иде кебек...

Ватаныбызның даны хәзер инде бөтен капиталистик илләр тарафыннан танылу гына түгел, ә бәлки ул илләрдәге миллионнарча дусларыбызның безнең уңышларга горурланулары турында уйлана-уйлана күргәзмәгә кереп киттек.

Күргәзмәгә килеп керү белән икешәрләп кенә йөри торган кечкенә генә вагоннар күзгә бәрелде. Төрле ягы ачык, ләкин утырырга бик уңай-

лы итеп эшлэнгән бу вагоннар күргәзмә тимер юлы вагоннары икән. Шул ике вагонга утыз биш-кырык кеше утырып, башта бөтен күргәзмәне тимер юл буенча карап чыктык. Шуннан соң, әгәр телисең икән, күргәзмәне өстән, канатлар буйлап йөри торган «һава поезды»на утырып та карап чыгарга мөмкин. Һәм бик күбәүләр шулай эшли дә.

Күргәзмәнең гомуми төзелеше белән танышкач, без үзөбезнең павильон — Совет павильонын күрергә ашыктык. Безнең павильон күргәзмәнең нәкъ түрендәге бер биеклеkkә, корыч, алюминий һәм пыяладан салынган. Егерме ике метр биелектә, йөз илле метр озынлыктагы һәм житмеш ике метр киңлектә булган Совет павильоны үзенең тышкы күренеше белән үк илебезнең куәтле бер дәүләт икәннен күрсәтеп тора.

Йөзләргә төрле ил кешеләре белән берлектә, без бу ят җирләрдә туган илебезнең кечкенә генә бер өлеше хезмәтен үтәүче үз павильоныбызга үз йортына кергәндә генә булуы мөмкин булган шат күңел белән килеп кердек. Павильонга керү белән безне совет кешеләре, менә инде алты ай буена шушы күргәзмәдә эшләүчеләр зур шатлык белән каршы алдылар. Аларның күзләреннән, туган илне, аның һавасын, кешеләрен сагынулары ни дәрәжәдә көчле булуын күрү кыен түгел иде. Без алар белән әллә кайчаннан бирле таныш-белеш кешеләр кебек дусларча күрешеп, күргәзмәне карый башладык.

Күргәзмә залы. Залның нәкъ урта бер жиренә жирнең ясалма иярчене макеты куелган. Зур залга килеп керү белән иң элек шул күзгә ташлана һәм безнең павильонны карарга килгән һәрбер кеше башта иң элек энә шул үзәккә, безнең Совет фәне үсешенең дөнья-күләм әһәмиятен раслаган иярчен макеты янына бара. Ә чит илләрдә иярченне белмәгән кеше юк. «Спутник» сүзе барлык халыкларның телләренә кергән: шведтә, бельгиялә дә, итальян, француз һәм грек кешеләре — барысы да беренче очрашу белән үк энә шул иярчен рәсеме төшерелгән значокны бүләк итүөбезне үтенәләр. Барысы да бик ачык итеп русчалап, «Спутник» дип әйтеп сорыйлар.

Күргәзмәнең промышленность, транспорт, фән һәм техника, сәнгать һәм әдәбият бүлекләрендә кырык бер ел эчендә илебезнең үсешен, аның байлыгын күрсәткән меннәргә искиткеч матур, югары сыйфатлы экспонатлар куелган. Күп милләтле илебездә яшәүче барлык халыкларның үзләренә хас үзенчәлекләрен чагылдырган милли киёмнәренә гаять оста һәм бай итеп бирелүләре караучыларда гажәп яхшы тәэсир калдыра.

Күргәзмәнең сәнгать һәм әдәбият бүлегендә гаять бай эчтәлекле картиналар һәм скульптуралар янында йөзләргә кешенең сокланып, аерыла алмыйча карап торуларын күреп тагын бер шатланасың. Күргәзмәдә татар әдәбияты да күренекле урынны алып тора. Бу бүлектә Муса Җәлил, Гомәр Бәширов, Кави Нәжми, Афзал Шамо́в һәм башка татар язучыларының танылган әсәрләре, татар халык поэзиясе буенча чыккан китаплар куелган.

Күргәзмә — күреп, танып белү урыны гына түгел, ә бәлки чагыштыру урыны да. Ә нәкъ менә бу күргәзмәдә үз илебезнең уңышлыклыгын илле ике илнең байлыгы белән чагыштырып карарга тулы мөмкинлек бар. Күргәзмәдә булу өчен билгеләнгән ике көн эчендә бу илләрнең барысының да павильоннарында булу һич мөмкин түгел иде. Нинди илләр павильоннарында булу мәсьәләсе һәркемнең үз иркенә куелды. Мин Америка Кушма Штатлары, Англия, Франция, Гарәп илләре, Төркия һәм Испания, социалистик илләрдән — Чехословакия павильоннарын карарга булдым. Бу урында боларның һәрберсе турында аерым-аерым тукталу һәм һәрберсендә алынган тәэссорат турында бәйнә-бәйнә сөйләү һич мөмкин түгел. Тик кыскача гына шуны әйтергә мөмкин: бөтен күргәзмәдә иң зур павильоннарның берсе — Америка павильоны. Күп акча тотылып һәм чиксез күп хезмәт куелып салынган бу матур павильонга килеп керү белән үк павильон эчендә ниндидер бер буш-

лык сизэсең. Экспонатларны куюда ниндидер билгеле бер тәртип — системаның юклыгы күренә. Кая гына барма, төрле буяулардан ясалган шакмаклар өеменнән торган һәм хәзерге Америкада «сәнгать»нең иң соңгы уңышлыклары дип саналган «картина»лар күзгә ташлана. Ә шулхәтле зур павильонны йөрөп чыгып та күзгә төшәрлек, күңелен рәхәтләнәрлек бернәрсә дә күрмә, имеш! Менә ни өчен бу павильонда халык бик аз икән дә, бу зур йортның һәрбер каты һәм бүлекләре буш икән! Шулай шул, халык нәрсә карарга икәннән һәм һәрбер нәрсәнең үзенә тиешле бәясен бирә белә! Халык, халык дигәч, мондый чакларда безнең татар халкы да: «Әйе шул, өе биек, өйрәсе сыек», — ди. Америка павильоныннан мин энә шул фикер белән чыктым.

Франция павильоны бик зур, гажәп матур итеп, энә карагы формасында эшләнгән. Павильон эченә килеп керү белән французларның булган хәтле әйберләрен матурлап күрсәтә белүләре күзгә ташлана. Эчтәлегә белән әллә нинди бай булмаса да, бу павильон купшылыгы һәм төзеклегә белән шактый көчле тәэсир калдыра.

Англия йортына барып кердек. Бу да зур. Мондагы кайбер этнографик һәм тарихи фактлар белән таныштырган бүлекләргә алмаганда, экспонатларның иң зур күпчелегә фоторәсемнәрдән гыйбарәт.

Гарәп илләре павильоны иң зур дәүләтләр — Советлар Союзы һәм Америка Кушма Штатлары павильоннары уртасына салынган. Көнчыгыш стилидә, бик матур орнаментлар белән бизәкләнеп эшләнгән бу павильонга килеп керүгә сине шат йөзлә, кунакчыл табигатьлә гарәпләр каршы алалар. Гарәп илләренең табигый байлыгын чагылдырган юлнамә-рекламаларны алганнан соң, хәзергә хәтле каралган павильоннардан бик күп кечкенә, ләкин бай эчтәлекле бу павильонның ике катында зур кызыксыну белән карыйсың. Монда гарәп халыкларының гомер-гомергә хезмәтчел, зур һөнәр ияләре, искиткеч осталар булулары ачык күренә. Күргәзмәнең һәрбер бүлегендә генә түгел, бәлки һәрбер әйбердә яңа гына азатлык алып ижади эшкә тотынган Берләшкән Гарәп Республикасының үсәргә, алга барырга омтылуы сизелеп тора. Миңа калса, гарәпләр Бөтендөнья күргәзмәсендә безнең белән күрше булуларына шатланалар, шуның белән чын-чыннан горурланалар кебек булып күренде. Һәм бу шулай да.

Менә Испания павильоны. Монда, кызганычка каршы, хөр күңелле героик испан халкының бөек омтылышларының тормышка аша алмавы нәтижәләрен күрәсең. Дөрес, павильонда Испания иле өчен характерлы, аның өчен генә хас булган үзенчәлекле яклары бар. Ләкин тырыш испан халкы үз язмышын үзе хәл итсә, үз байлыгына халык үзе хужа булса, бу павильон болай гына булыр идеме соң! Без бу павильонда Брюссель күргәзмәсенә үзләренең милли киёмнәрендә килгән шат күңелле испан егетләрен, испан кызларын күрдек. Алар безгә искиткеч матур милли биюләрен башкарып күрсәттеләр. Мин рәхмәт йөзеннән аларның кулларын кысканда, испан телендә бер генә сүз дә әйтә алмагач, татар телендә: «Рәхмәт сезгә, бик зур рәхмәт! Хөр күңелле испан халкының азатлык һәм ирек яулап алуын телим!» — дидем. Без бер-беребезне бик күптәннән белгән якин дуслар кебек сабуулаштык.

Чехословакия павильоны унөч мең квадрат метр мәйданны биләп тора. Бу павильон алдына килеп басу белән үк үзегне ниндидер бер яңа дөнья сарае алдында кебек хис итәсең. Павильон алдында кечкенә генә бер бакча бар. Бик күп төрле, матур декоратив агачлар белән бизәкләнеп, хәтфә яшеллек һәм чәчәкләргә күмелеп утырган бу бакча павильон хужаларының байлыкларын гына түгел, ә бәлки күргәзмәгә бөтен дөньядан жыйналган кунакларны тиешенчә каршы ала белүләрен, кунакларга карата бик игътибарлы булуларын да күрсәтә.

Бу илнең байлыгы һәм фән-техника ягыннан алда торган бер ил булуы павильон эченә кергәч тагын да ачыграк күренә. Павильондагы

һәр бүлек, һәр экспонат Чехословакиянең техника яғыннан теләсә нинди капиталистик ил белән ярыша алырлык һәм көннән-көн үсә, алга, тик алга ғына бара торган бер ил икәннен раслый. Кешенең акыл байлыгы һәм фикер сәләте нигезендә туган бик күп яңалыklar безне чын-чыннан рухландырды һәм без бу социалистик ил павильоныннан зур канәгатьләнү хисе белән чыктык.

Менә шулай берничә ил павильонында булып, аларны бик зур кызыксыну белән карап чыкканнан соң, без яңадан совет павильонына киттек. Минем безнең павильон турында башка ил кешеләренең фикерләрен беләсем килде. Безнең павильон турындагы фикерләр язылган китапны сорап алдым. Монда чит ил халыклары тарафыннан төрле телдә гажәп нәрсәләр язылган һәм павильон турында бик күп фикерләр әйтелгән. Бу фикерләр, бәяләүләренең күбесе рус теленә тәржемә ителгән. Болар илебизнең Бөтендөнья күргәзмәсе кебек бу зур туйда үзен гажәп матур итеп күрсәтә алуы турында сөйләләр. Моның шулай икәнлеген раслау өчен мин алардан берничәсен, тик берничәсен генә китереп үтәм.

«СССР павильонында булып, милләтнең прогрессына хәйран калдым» (Лорд Бивербрук).

«Сезнең павильоныгыз мине таңга калдырды. Сез техника һәм фән өлкәсендә искиткеч алга киткәнсез. Сезнең артистларыгыз күрсәткән әсәрләр гаять матурлар, ә аларның уеннары тиндәшсез. Тагын бер мәртәбә рәхмәт».

«Безнең бөек күршебез, Советлар Россиясе куйган павильонны карау минем өчен гадәттән тыш күңелле булды. Россия сокланырлык прогресс ясаган. Ул гади халыкның һәрьяклап үсешен күрсәткән матур үрнәк булып тора» (Қаке Каллакар, Һиндстан. Ж. Неруның шәхси вәкиле. 24/VI. 58).

«Реакция тарафыннан яла ягылган бу бөек һәм искиткеч яхшы халыкның зур казанышларын үз күзгә белән күрү бигрәк тә яхшы. Русларның тешләренә пычак капкан һәм метр ярым сакаллы кешеләр түгел икәннен күрү бик әйбәт. Яңадан очрашканга хәтле. Сәлам сезгә!»

«Барлык павильоннарны карап чыкканнан соң шуны ғына әйтә алам: руслар павильоны башкаларныкыннан күп мәртәбә өстен тора. Чын күңелдән тәбрик итәм» (Антверпен).

«Яшәсен Советлар Союзы! Гарәпләр сезнең эзегездән баралар. Үсеш көчегезне әкрәнәйтмәгез. Без сезнең туганнарыгыз» (Ливанлы).

«Америкалы буларак минем шуны әйтәсем килә: миңа рус павильоны үзөбезнекенә караганда ошый төште» (Смит).

«Ни өчен безгә Россия турында ялган сөйләделәр икән? Яшәсен Россия!» (Бельгия очучысы).

Югарыда китерелгән фикерләр бик күп төрле ил вәкилләренең безнең павильонны дәрәжә бәяләүләрен, шуның белән бергә, безнең илебиз һәм аның дөнья күләмендә тоткан урыны турында дәрәжә карашта торуларын күрсәтә.

Күргәзмәдә безнең илнең игътибар үзәгендә булуын күрсәткән тагын бер генә фактны әйтеп үтәргә кирәк. Совет павильоны янында зур һәм бик матур ресторан эшләп тора. Шуның янында Совет иле әйберләре — сувенирлар сату оештырылган. Безнең ресторан һәрвакыт халык белән шыгрым тулы була. Бик күп төрле милләт кешеләре Совет сәүдә павильоныннан күпләп-күпләп бүләк алалар.

Алты-жиңде ай вакыт эчендә кырык биш миллион кеше карап үткән безнең павильонның күргәзмә ябылу көннәрендә иң югары бүләк белән бүләкләнүе Совет иленең дөнья халыклары арасында зур популярлыгы, СССР халыкларының кырык бер ел эчендә яулап алган бөек жиңүе турында ачык сөйли.

ЭМИРХАН ЕНИКИГЭ ИЛЛЕ ЯШЬ

Язучы Эмирхан Еникигэ 50 яшь тулды.

Эмирхан Еники күп санлы һәм үзенчәлекле психологик хикәяләре, оста каләм белән язылган, тормыш һәм кеше язмышы турында уйландыра торган «Рәхмәт, иптәшләр!», «Саз чәчәге», «Йөрәк сере» повестылары, төрле мәсьәләләр күтәргән тормышчан очерклары белән укучыларга яхшы таныш. Язучы үзенең әдәби осталыгын камилләштерү, совет кешеләренең ижади тормышын күрсәтү, замандаш прозабызны үстерү өстендә армый-талмый эшләп килә.

Әдәбиятыбызга егерменче еллар азагында шау-шусыз гына килеп, һичбер вакытта да узгынчы бизәкләргә күзен яндырмыйча, утыз елдан артык инде, үзенең флейта кебек йомшак яңгыраучы тавышын — үз тавышын саклап килгән, тормышны яңартып кору эшенә ижаты белән катнашып барган бу үзенчәлекле язучы турында бик күп сөйләргә мөмкин булыр иде. Ана белән бала арасындагы күз житмәслек нечкә мәхәббәт жепләре, сугыш давылы көйдереп узган җирләрдә тормышның, беренче мәртәбә зәгыйфь кенә тавыш биреп, көлемсерәп уянуы, солдатның үлем алдыннан күз яшенә түгел, туган ил җырына колак салуы, коллектив сүзенең шифалы тәэсире йогынтысында кешенең янадан аякка басуы, узгынчы зиннәтләрдән башы әйләнеп, үзенең тормыштагы кыйбласын югалта язган кешеләр — менә шулар һәм аларга охшаш башка бик күп тормыш мәсьәләләре Эмирхан Еники ижатында үзләренең чын сәнгатьчә чагылышларын таптылар.

Телебезнең жегәрән һәм эчке шигъриятен тирәннән сизә алган, кеше рухының бик нечкә чайпалышларын тотып алуда чын художниклар югарылыгына менә барган каләмдәшебездән шушы сяхри көчләрен заманыбызның һәм халкыбызның бүгенге мөгҗизалы эшләренә тагын да активрак кушуын көтәбез.

Журналыбызның актив авторларынан берсе булган күренекле прозаикны 50 яшь тулу көне белән журналның күп санлы укучылары исеменнән котлап, аңа саулык-сәламәтлек һәм киләчәктә тагын да зуррак ижади уңышлар телибез.

«Совет әдәбияты» журналы.

Публицистика

КАМИЛ ФАСНОВ

Татарстан АССР Верховный Советы
Президиумы председателе

ИЖАДИ ХЕЗМӘТ, ЯМЬЛЕ ТОРМЫШ, САФ ӘХЛАК ӨЧЕН!

Коммунизм! Бу сүз һәрбер совет кешесенең күңелендә һәм телендә. Хәзер инде ул ерактагы хыял түгел, ул — безнең якын киләчәгебез, иртәгесен атачак якты таңыбыз. Коммунизм безнең көнкүрешбезгә көннән-көн күбрәк, тирәнрәк, ныграк үтеп керә, үзенең көчле тамырларын жәя. Коммунизм — ул безнең хезмәтебезнең, көрәшебезнең мөкатдәс максаты, уй-хисләребезнең иң гүзәле, иң изгесе.

Без совет кешеләрен азатлыкка алып чыккан, социалистик тормыш бәхетенә ирештергән данлыклы Коммунистлар партиясенең XXI съезды булып узды. Мәңгегә хәтердә калачак бу тарихи съезд алда торган жидееллыкта илебездә хужалык һәм культура үсеше перспективаларын карады һәм раслады. Партиябез Үзәк Комитетының беренче секретаре Никита Сергеевич Хрущев докладында, съездда чыгыш ясаган ораторлар сүзләрендә, съезд карарларында барлык совет халкының уртак теләге чагылды, бердәм горур тавышы яңгырады. Съезд кабул иткән программа — илебездә коммунизм жәмгыятенең материал-техник нигезләрен кору программасы — безнең һәрберебезне шатландыра, дулкынландыра, дәртләндерә. Анда һәркем үзенең якын киләчәктәге тагы да матуррак, баерак, бәхетлерәк тормышын күрә.

Коммунистлар партиясе житәкчелегендә совет халкы экономик һәм ижтимагый-политик тормышның барлык тармакларында шундый зур үзгәрешләр ясады һәм шундый юга-

рылыкка күтәрелде ки, бу аңа коммунистик жәмгыятенңе киң колач белән төзү эшенә керешергә мөмкинлек бирә.

Гаять бөек һәм жаваплы бурыч бу. Аны тормышка ашыру бик күп көч куюны, кыенлыкларны жиңүне таләп итә. Ләкин бу бурычның уңышлы үтәләчәгенә аз гына да шик булуы мөмкинме соң? Иң юк. Коммунистлар партиясе тарафыннан куелган бер генә программаның да үтәлми калганы юк һәм булмас та. Чөнки ул программалар һәм планнар жәмгыять үсеше законнарыннан, халык ихтияжларыннан чыгып эшләнәләр, илебездә тарихи казанышларына, халыкның бөтмәс-төкәнмәс көченә, фидакарь хезмәтенә таяналар.

* * *

Коммунизм — материал муллык һәм рухи гүзәллек жәмгыяте. Ул кешеләрнең ихтияжларын тулысынча канәгатьләндерү дигән сүз. Һәм без тиздән моңа ирешербез, коммунистик жәмгыятенңе материал-техник базасын төзәрбез. Ләкин коммунизм төзү программасының гаять зур әһәмиятле икенче ягы бар әле. Илдә материал һәм культура байлыклары муллыгы булдыру белән бергә, кешеләрнең шушы байлыклардан дөрес файдалана белүләре, коммунистик жәмгыятькә тулысынча лаеклы булулары кирәк.

Коммунизм — иң гадел һәм иң камил жәмгыять. Ул кешенең иң яхшы әхлаклы булуын күздә тотат. Коммунизмга күчү өчен, аны уңышлы төзү өчен без кешеләрнең ком-

мунистик эхлагын үстерергэ тиеш-без. Совет кешесе коммунизмга чын күнелдэн бирелгэн, коммунизм дошманнарына карата килешмэүчэн булсын, жэмгыять каршында үз бурычларын яхшы аңласын, халык бэхете өчен хезмэттэ актив катнашсын, безнең жэмгыятьтэ урнашкан тэртиплэрне һәм кагыйдэлэрне бозмасын, ихтирам итсен, һәрвакыт, һәркайда намуслы булсын, дөрөслекне алга сөрсен, кешелэр белән дуслыкта, тугандашлыкта һәм ярдәмләшеп яшәсен.

Совет кешелэрненең иң зур күпчелеге чын күнеле, акылы, йөрәге белән коммунистик тормышны кабул итэ, коммунистик жэмгыятьненең эхлак кагыйдэлэрен үзләштерэ, якый, тормышында һәм хезмәтендә үти. Ләкин барлык совет кешелэрне дә шундыймы соң? Аларның барысы да коммунизм таңын якынайту өчен тиешле киеренкелек белән эшлилэр һәм коммунистик эхлак рухында тәрбиялэнгәннэр дип әйтеп буламы? Юк, әйтеп булмый шул әле. Беркем өчен дә сер түгел, коммунизм турында сөйләп тә, аны төзүдә актив хезмэт күрсәтмәүче һәм жилкәсендә иске жэмгыять калдыклары тулган авыр капчык йөртүче кешелэр бар. Бу кешелэрне шул искелек капчыгынан азат итү, аларда сакланган тискәре, ямьсез гадәтлэрне бетерү, аларга коммунистик аң бирү, чын кешелек эхлагы тәрбияләү — безнең мөһим һәм җаваплы бурычыбыз.

Һәрбер совет кешесе илебезнең куәтен, байлыгын, данын тагы да үстерү өчен актив көрәштергә, тырыш, аңлы, фидакарь хезмэт итәргә, үзен һәрвакыт намуслы, бары тик яхшы яктан гына күрсәтергә тиеш. Социалистик культурага, аң-белемгә ия булмаган, жэмгыять интереслары белән хисаплашмыйча, бозыклыкларга юл куючы, хезмэт сөймәүче кеше коммунизм жэмгыятен актив төзүче була алмый, Ватанының, халкының һәм шул исәптән үзенең дә бэхете өчен барлык сәләтен, көчен аямастан көрәшә алмый. Без исә үз арабызда мондый кешелэрненең булуын теләмибез. Бөтен халык коммунизм идеялэре белән рухланып

яшәгәндә һәм дэртлэнеп эшлэгәндә, бердәм, тигез һәм көчле адымнар белән коммунизмга барганда, элкен-селкен арттан сөйрәлеп килүчелэр, ялкаулар, эшлексезлэр, безнең идеологиябезгә, эхлагыбызга, тормышыбызга ят эшлэр белән мәшгуль кешелэр безнең ихтирамга ия була алмыйлар.

Н. С. Хрущев докладында, XXI съезд карарларында совет кешелэрнене коммунистик тәрбия бирү мәсьәлэсе гаять зур урын били, чөнки халык хужалыгын үстерү белән параллель рәвештә кешелэрненең культура дәрәжәсен, аң-белемен, мораль сыйфатларын күтэрү бурычы да хәл ителергә тиеш. «Коммунизмга күчү өчен, — диелә Н. С. Хрущев докладында, — материал-техник базаның нык үскән булуы гына түгел, бәлки жэмгыятьтәге барлык гражданның югары дәрәжәдә аңлы булулары да кирәк. Миллионнарча массаның аңлылыгы никадәр югары булса, коммунистик төзелеш планнары шулкадәр уңышлы үтәләр. Менә шуңа күрә дә хезмэт иялэрен, бигрәк тә үсеп килүче яшь буынны коммунистик тәрбияләү мәсьәлэлэре хәзер аеруча зур әһәмиятле булып әверелә.

Партиябезнең һәм дәүләтебезнең бөтен идеология эше совет кешелэрнендә яңа сыйфатлар үстерергә, аларны коллективизм һәм хезмэт сөю, социалистик интернационализм һәм патриотизм һәм яңа жэмгыять мораленең югары принциплары рухында, марксизм-ленинизм рухында тәрбиялэргә тиеш».

Совет жәмәгәтьчелеге һәрбер кешене фидакарь хезмәткә, культура-лы, яхшы холыклы, саф, гүзәл эхлак-лы, тэртипле булырга чакыра. Үзеңдә шундый сыйфатларны булдырмый торып, хезмәттә дә уңышлар казанырга мөмкин түгел.

Партиянең XXI съездына хәзерлек чорында күп кенә заводларда, фабрикаларда, төзелешлэрдә, колхозларда, совхозларда коммунистик хезмэт бригадасы исемен алу өчен көрәш җәелде. Коммунистик хезмэт бригадаларында эшләүчелэр нинди йөкләмэлэр алалар? Производство планын үтәү, хезмәтне сөю,

хезмэт дисциплинасын бозмау белән беррәттән, алар аракы эчмәскә, хулиганлык кылмаска, тәртипсезләнмәскә, сүгенмәскә, намуслы булырга, алдашмаска, семьяда һәм жәмгыятьтә үзеңне үрнәк итеп тотарга, укырга, белем күтәрергә, культураны үзләштерергә, ата-аналарга, олы яшьтәге кешеләргә хөрмәт күрсәтергә, балаларны яратырга, ихтирам итәргә, хатын-кызлар белән дәрәс мөгамәләдә булырга сүз бирәләр.

Гажәп матур йөкләмәләр! Димәк, совет кешеләре производства актив эшләү белән бергә, эхлак мәсьәләсен, үз-үзеңне тоту мәсьәләсен дә бөтен кискенлегә белән куялар. Һәм моның башкача булуы да мөмкин түгел, чөнки производства яхшы эшләү белән семьяда, жәмгыятьтә үзеңне начар тоту һич яраша алмый.

Без совет кешесенең һәрьяклап күркәм булуын телибез. Һәрбер совет кешесе үз өстенә әнә шундый йөкләмәләргә алса һәм намус белән үтәсә, нинди күнелле булыр иде, тормышыбыз тагы никадәр матурланыр иде! Ә бит моңа ирешергә мөмкин. Моңың өчен һәрбер кешенең тырышлыгы, үз-үзен һәм башкаларны контроль астында тотуы, ныклы ихтыярлы булуы кирәк, социалистик тәртипләргә бозучы эхлаксыз элементларга каршы рәхимсез көрәш алып бару кирәк.

Безнең илдә социализм төзү процессында кешеләр бик нык үзгәрделәр, саф эхлаклы яңа кешеләр үстеләр һәм чыныктылар. Олы яшьтәге кешеләрнең гаять зур күпчелеге иске гореф-гадәтләрдән арынды, социалистик жәмгыять кагыйдәләрен үзләштерде. Кешеләр арасында дуслык, туганлык, хезмәттәшлек урнашты.

Буржуаз жәмгыять кешенең эхлагын тупас рәвештә боза, зәгыйфьли, бер кешене икенче кешегә бүре ясый, кешеләрдә индивидуализм, шәхси комсызлык, үзара дошманлык һәм көнләшү рухын тудыра. Капиталистик строй кешене үз эченә йомылган хәлгә, ялгызлык хәленә куя, аның башкаларга ышанычын бетерә.

Безнең илебездә урнашкан коммунистик эхлак кешенең дәрәжәсен гаять зур югарылыкка күтәрә, аңарда коллективизм, бер-беренә ышану, ярдәм итү, шәхси бәхеттән бигрәк жәмгыять бәхете, бөтен халык бәхете турында кайгырту хисен үстәрә. Совет кешеләре үз хисләрен һәм ихтыярларын бөек идеалга — жәмгыятькә мөмкин кадәр күбрәк файдалы булырга, жәмгыять өчен яңадан-яңа материал һәм культура байлыктары тудырырга дигән идеалга буйсындыралар. Совет строе, коммунистик төзелешнең бөек бурычлары совет кешесендә шундый гүзәл мораль сыйфатларын ача ки, мондый сыйфатларның изү-изелүгә корылган ижтимагый строй шартларында булганы да юк һәм булуы да мөмкин түгел.

Совет кешесе! Нинди олы һәм горур исем! Совет кешесе ул — дөньяда беренче булып социалистик һәм коммунистик жәмгыять төзүче, гаять зур һәм авыр кыенлыктарны жиңеп чыгып, илебезнең халык хужалыгын һәм культурасын чәчәк аттыручы; бөтен дөньяда тынычлык, социализм һәм демократия өчен көрәшнең башында баручы; Жирнең беренче иярченнәрен тудыручы, хаклы рәвештә «Коммунизм йолдызы» дип аталган космик ракетаны Кояш тирәсендә әйләндерүче. Бөтен дөнья совет кешесенә сокланып карый, чөнки ул дөньяда яхшылыкны, гүзәллекне, гаделлекне гәүдәләндерә. Шулай булгач, совет кешесенең дәрәжәсен кимсетү, аның исеменә, данына кара тап төшерү, мораль йөзен бозып күрсәтү фактлары белән без килешә алабызмы? Юк, килешә алмыйбыз.

Кызганычка каршы, безнең арабызда әшәке сыйфатлардан арынып бетмәгән, бозык, эхлаксыз элементлар бар әле. Тәртип бозучы, хулиганлык кылучы, эчеп-исереп йөрүче, урлашучы, спекуляция белән шөгыльләнүче кешеләр безнең тормышыбызны ямьсезлиләр, аңлапмы яки аңламыйчамы — барыбер, совет жәмгыяте үсешенә аяк чалалар, коммунистик төзелешкә комачаулык итәләр. Аларны тәрбияләү, төзәтү, тәртипкә, жәмгыять законнарын,

халык иминлеген ихтирам итэргэ чакыру, кирэкле очракта каты жэзага тарту — безнең бурычыбыз энэ шуннан гыйбарэт. Совет строеның тагы да ямьлерэк чэчэк атуы өчен, коммунизм тантанасы өчен көрөш — совет кешесенең бөтен яктан матур булуы өчен дә көрөш ул.

* * *

Без совет кешесенең эшчән булуын, ижтимагый хезмәткә намус белән каравын телибез. Кешене хезмәттән башка күз алдына китерү мөмкин түгел, кеше хезмәтсез яши алмый һәм бәхеткә ирешә алмый. Бу турыда Г. Тукай:

Зур бәхетләр сызганып эшкә бирелгән-
нан килә,
Аһ, оят, хурлык, түбәнлекләр иренгән-
нан килә,—

дип язды. «Иң мөкатдәс нәрсә — эш», — диде ул. Бары тик хезмәт кенә, эш кенә кешене матурлый, аңа иминлек һәм чын рәхәтлек бирә. Дөньядагы барлык байлыклар кеше хезмәте белән генә тудырыла. Кеше хезмәте табигатьне жиңә, авыллар, шәһәрләр төзи, промышленностьны, авыл хужалыгын, культураны, сәнгатьне, фәнне үстерә.

Безнең илдә, социализм илендә, намуслы хезмәт кешесе гаять зур ихтирам, дан, хөрмәт казана. Тырыш хезмәте өчен Социалистик Хезмәт Батыры исеменә лаеклы булган, орденнар, кыйммәтле бүләкләр алган кешеләр бик күп бездә. Гомерен намуслы хезмәт белән үткәргән кешеләрне һәрбер коллектив олылап, хөрмәтләп ялга, пенсиягә озата. Хезмәтне сөймәгән, тормышын эшлексезлек белән үткәргән кеше мондый бәхеткә ирешә алмый, жәмәгәтчелек ихтирамын казана алмый. Андый кешеләргә халык нәфрәт белән, чирканып карый.

Әйе, безнең жәмгыятьтә хезмәтне сөймәүче, эшлексез, ялкау кешеләр бар әле. Предприятиеләрдә, төзелешләрдә хезмәт дисциплинасын бозу, эшкә салкын карау нәтижәсендә производство планын үтәмәүче, брак ясаучы эшчеләр бар. Ә бит алар производствого никадәр зарар ките-

рәләр! Кайбер колхозларда хәтта хезмәт минимумын да үтәмәүче, икмәк өчен көрәшнең иң кызу һәм жаваплы көннәрендә эшкә чыкмаучы кешеләр очрый. Шунның аркасында агротехник чаралар тулысынча үткәрелми, жирләребез тиешенчә эшкәртелми кала, иген уңышы кими, терлекчелек продуктары тиешенчә алынмый.

Әгәр дә һәрбер эшче, һәрбер колхозчы үз тармагында хезмәттә аңлы рәвештә, актив катнашса, үз эшен бөтен ил эше, халык эше дип санаса, безнең уңышлар тагы да күбрәк булыр иде, производство планы өзелү фактлары булмас иде. Моңа ирешергә мөмкинме? Әлбәттә, мөмкин. Моның өчен һәрбер предприятие, учреждениедә, колхозда һәм совхозда хезмәткә салкын караучыларны тәртипкә чакырырга, кискен тәнкыйть уты астына алырга, мондый кешеләргә карата жәмәгать фикерен тупларга кирәк. Бу аларны хезмәткә дәрәс карарга һичшиксез мәжбүр итәр. Бөтен коллектив бердәм булып тотынса, теләсә нинди бозык кешене тәрбияли ала һәм ул моны эшләргә тиеш.

Хезмәтне сөймәүче, гомерен эшсез үткәрүче кеше рәхәт яшиме соң? Бәхетлеме соң ул? Беренче карашта, бәлки, бу шулай күренә торгандыр. Кайчакта шундый сүзләргә ишетергә дә туры килә: менә, имеш, бәхетле кеше, эшләмичә генә рәхәт яши, жиңел кәсеп белән көн күрә, хезмәт авырлыгын белми. Ләкин нинди ялгыш һәм зарарлы караш бу! Чынында исә андый кешенең дөнья рәхәтен белмәве бик ачык. Ул иң мөкатдәс нәрсәдән — хезмәт шатлыгынан мәхрүм. Эшлексезлек, ижади хезмәттән читтә тору бәхеттә, рәхәттә китерми.

Әйе, ул кешенең тамагы да тук, өсте дә бөтен, кесәсе тулы акча да булуы мөмкин, бәлки Галләм хажинның күмгән алтыннары кебек байлыгы да бардыр. Ләкин кайдан килгән соң алар? Башка кешеләрнең хезмәте бәрабәренә, аларның өлешенә кереп, намуссыз кәсеп белән, урлап табылган байлык ул. Бәхеттә, шатлык та бирми ул кешегә.

Спекуляция белән шөгильләнүчеләрне алыҗк. Қызганычка каршы, алар әле бетмәгән. Башка кешеләрнең намуслы хезмәт белән табылган байлыгы хисабына көн күрүче бу бәндәләрне без паразитлар дип атарга хаклы. Эшләмичә, дәүләт милкен, колхоз байлыгын урлаучылар, совет кешеләренең кесәләренә керүчеләр дә шундый ук корткычлар, халык дошманнары. Безнең жәмгыятьтә аларга якты көн һәм иркенлек булмаска тиеш. Спекулянтларга, каракларга һәм башка әрәм тамакларга беркайда да юл куелмасын, аларның пычрак кулларына үз вакытында каты сугылсын. Намуслы хезмәт белән яшәргә теләмәгән бозык элементлар халык хөкеменә, жәзага тартылсын. Бигрәк тә бу соры кортлардан безнең яшъ буынны сакларга, яшътән үк һәрбер совет кешесен фидакарь хезмәткә өйрәтергә кирәк.

Безнең яшъләребез арасында да хезмәткә дәрәс булмаган караш очрый әле. Кайбер егетләр һәм кызлар хөрмәтле ата-аналар кулында иркәләнеп үсәләр, урта яки югары белемгә ирешәләр. Ләкин эшкә керешергә вакыт житкәч, аларда моңа бик үк зур теләк күренми. Теге яки бу институтны бетереп тә, әле һаман мөстәкыйль хезмәт белән шөгильләнмәүче, ата-ана карамагында, алар хисабына яшәргә тырышучы егетләр һәм кызлар бар. Агроном дипломы булып та, колхозда яки совхозда эшләүдән качучылар бар.

Бу нәрсәдән килә соң? Әлбәттә, яшътән үк хезмәтне сөю рухында тәрбия житмәүдән, эшлексезлек белән аздырудан килә. Кайбер ата-аналар балаларының йокы урынын да үзләре жыялар бит.

1959—65 елларда СССР халык хужалыгы үсеше планы белән бергә, партиябез һәм Совет хөкүмәте халык мәгарифе мәсьәләсен дә бөтен жәмәгатьчелек карамагына куеп тикшерде. СССР Верховный Советы бу турыда гаять зур әһәмияткә ия булган закон кабул итте. Очраклы хәлме бу? Юк, очраклы түгел. Мәктәпләр мәсьәләсе — коммунистик жәмгыять төзелеше һәм кешеләргә коммунистик тәрбия бирү мәсьәләсе

нең аерылгысыз бер өлеше. Совет мәктәбе яшъ буынга гыйльми белемнәр белән беррәттән хезмәт күнегүләре дә бирергә, авыл хужалыгында, промышленностьта, төзелештә, культура өлкәсендә нәтижәле эшкә сәләтле итеп тәрбияләргә тиеш. Урта һәм югары уку йортларын тәмамлаган егетләр һәм кызлар социалистик Ватанга, халыкка, Коммунистлар партиясенә турылыклы, намуслы, саф акыллы һәм яхшы әхлаклы, хезмәт сөючән булырга тиешләр.

Коммунизм — намуслы, аңлы хезмәт жәмгыяте ул. Кешеләрнең ихтыяжларын тулысынча канәгатьләндерү өчен кирәк булган барлык байлыкларны киеренке, тырыш хезмәт белән генә тудырырга мөмкин. Совет кешесенең әхлагы, мораль йөзә аның хезмәткә карашы белән, коммунизм тантанасы өчен армый-талмый көрәше белән билгеләнә. Һәрбер совет кешесе хезмәттә никадәр активрак катнашса, коммунистик тормышка без шулкадәр тизрәк ирешербез.

* * *

Гажәп зур ул, гүзәл ул, куәтле ул безнең сөекле Ватаныбыз — Совет Социалистик Республикалар Союзы! Һәм без аның тагын да куәтлерәк, баерак, матуррак булуын телибез. Үзенең Ватанын чын йөрәктән сөйгән һәрбер патриот кеше моның өчен кулыннан килгәннең барын да эшли. Совет кешеләре бөек Ватаныбыз өчен сугышларда кан түктеләр, хезмәттә искиткеч батырлык күрсәтеләр һәм күрсәтеләр. Шуңа күрә дә Ватанның кадерен белеп бетермәүче, аның тагы да чәчәк атуы өчен көрәштә актив катнашырга теләмәүче, төрле бозыклыкларга бирелеп, совет кешесе исемен пычратучы элементларга карата бездә бары тик нәфрәт кенә булуы мөмкин.

Бар бит шундый кешеләр: алар безнең белән бергә, социалистик дәүләт, халык тудырган иминлектән файдаланып яшиләр, ләкин безнең тормышыбыздагы яхшы, гүзәл якларны күрмәскә тырышалар, «тегесе юк, монысы житешми», дип лыгырдыйлар, һәрвакыт зарланалар, тыр-

нак астыннан кер эзлиләр, һәр нәрсәгә кара күзлек аша гына карыйлар. Әйе, безнең тормышта житешмәгән яклар күп әле. Дөрөс, кибетләрдә ит, май кебек әйберләр дә әлегә тулып ятмый, шәһәрләрдә торака та житми. Ләкин совет халкы, Коммунистлар партиясе житәкчелегендә, бу житешсезлекләренә бетерү өчен армый-талмый эшли һәм бу өлкәдә гаять зур уңышларга ирешә. Ә менә лыгырдыклар читтән генә карап һәм тәнкыйтьләп торырга яраталар, илебездә байлыкларын үстерү өчен үз хезмәтләрен куярга теләмиләр.

Совет кешесенә килешә торган эшмени бу? Юк, син Ватаныңны сөйсәң, чын патриот булырга теләсәң, халык хезмәтен читтән генә күзәтеп торма, демагогия белән мавыкма, бәлки үзеңнең сызганып илең өчен хезмәт ит, аның материал һәм культура байлыкларын үстер, аларның кадерең бел, мескенләмә, ә үзеңне горур тот, социалистик Ватанның бөек казанышларына дөрөс бая бирә бел һәм аларны күз карасыдай сакла.

Социалистик патриотизм төшенчәсенә каршы килә торган ялгыш һәм зарарлы карашларны культура өлкәсендә дә күрергә мөмкин. Коммунистлар партиясенә, Совет хөкүмәтенә даими һәм тирән кайгыртуы аркасында илебездә гаять зур культура байлыклары үсте, шул исәптән татар културасы һәм сәнгате дә искиткеч гүзәл чәчәк атты. Моңың белән без горурланабыз, шатланабыз. Ләкин безнең арада бу казанышларның әһәмиятен аңламаучы, културабызның кадерең белмәүче, аңа кимсетеп караучы кешеләр дә юк түгел. «Поэзияме? Һәй, юк ул бездә хәзер. Дәрдемәнд заманнары узды шул инде. Татар музыкасы? Бармыни ул? Жиганов яки Яхин татар музыкасы тудыралармыни?» Кайбер демагоглар авызыннан шундый тузга язмаган сүзләренә дә ишетергә туры килә. Ләкин чынында бу кешеләр әдәбиятны да, сәнгатьне дә бик аз беләләр, белергә дә тырышмыйлар, безнең шагыйрьләребез һәм композиторларыбыз

иңат иткән әсәрләренә укымаганнар да, тыңламаганнар да.

Үзен культура, әдәбият, сәнгать эшлеклесе дип санап та, бу өлкәдә зур хезмәт күрсәтмәүче, бәлки башкалар иңат иткәнне генә хурлап, яманлап яшәүче, яки үзенең чиләпешле әйберләрен сәнгать үрнәге, култураның зур казанышы итеп күрсәтергә маташучы кеше дә әле чын патриот исеменә лаеклы була алмый.

Бу кайбер кешеләрдә әле культуралылыкның, патриотик хисләренң житмәве турында сөйләү белән бергә, культура, әдәбият, сәнгать казанышларын массалар арасында пропагандалау эшенә тиешле югарылыкта тормавын күрсәтә. Шунның аркасында үз туган културасының кадерең белеп бетермичә, безгә ят булган «културага» сукуларча иярү, мещанлыкка, обывательлеккә бирелү фактларын очратырга туры килә.

Моңы аеруча идея һәм мораль ягыннан чыныгып житмәгән яшьләр арасында күрергә мөмкин. Кайбер егетләренң һәм кызларның буржуаз музыка белән мавыгуы, милли нәфис биоләр урынына маймылча кылану, яхшы, ягымлы жыр урынына акыру-бакыру, адәмгә хас булмаган чуар киёмнәр кию, ана телен бозып сөйләшү, үз халкының гүзәл традицияләрен инкаръ итү совет кешесенә оят нәрсә, ул безнең патриотик хисләребезгә, идеологиябезгә, әхлагыбызга каршы килә.

* * *

Безнең Совет илендә иң кешелекле, ягымлы иңтимагый тәртипләр урнашкан. Ул совет кешеләрен тулысынча канәгатьләндерә, аларга матур көнкүреш, рухи үсү өчен мөмкинлекләр бирә. Бер-береңә хөрмәт, дуслык, идея-политик бердәмлек, булышлык, кайгыртучанлык, яхшы мөгамәлә кылу, жәмгыятьтә, семьяда иминлек — социалистик жәмгыятьне, аның кешеләрен бизи торган күркәм сыйфатлар әнә шундый. Һәм без бу кагыйдәләренң барлык кешеләр тарафыннан үтәлүен телибез. Ләкин бөтен совет халкы яклаган,

яраткан һәм саклаган бу кагыйдә-
ләрне бозучы кешеләр дә бар эле.
Аларның берәүләре моны аңсызлык-
тан, тәрбия житмәүдән эшләсәләр,
икенчеләре оятсыз рәвештә, хулиган-
нарча эшлиләр.

Совет кешесе һәм... хулиган. Бу
ике төшенчә бергә һич тә сыеша ал-
мый. Бәхет, шатлык, иминлек тә-
мин итә торган социалистик жәм-
гыять тәртипләрен бозу, теләсә нин-
ди эдәпсезлек эшләү, совет кешелә-
ренең ямьле тормышын пычрату —
моннан да эшәке тагы нинди оят-
сызлыкның булуы мөмкин?

Менә совет гражданы, киеренке
ижади хезмәттән соң ял итү өчен
бакчага, паркка яки урамга чыга,
кәефләнә һава сулый, сөйгән кызы,
хатыны, балалары, якин дуслары
белән кызыклы әңгәмә алып бара.
Кинәт аның каршысына күзләрен
тондырган, чиркангыч кыяфәтле бән-
дә килеп баса да нинди дә булса
сылтау табып бәйләнә, сүгенә баш-
лый, хәтта пычрак кулларына да
ирек куя. Менә колхоз клубына
жыелган кызлар һәм егетләр ял
кичәсе оештыралар, жырлыйлар,
бииләр, уйныйлар, күңел ачалар. Ки-
нәт ишектән бер хулиган килеп керә
дә үзенең килбәтсез кыланышлары,
тәмсез сузләре белән кичәнең бөтен
ямен жибәрә, кешеләрнең кәефен
боза.

Һич гафу ителмәслек явызлык бу.
Аны эшләүчеләр ачы нәфрәткә һәм
рәхимсез жәзага лаеклы. Хулиган-
лык, сүгенү, тәртип бозу, кыйнашу
совет кешесенең намусын, мораль
йөзен пычрата, аны мәсхәрәли, аеру-
ча һәрбер нәрсәне тиз үзләштерүчән
яшь буыныбызны боза. Совет кеше-
сен, бигрәк тә яшьләренә мондый
йогынтыдан, ялгыш адымнан сак-
ларга кирәк. Алар, картлар әйтмеш-
ли, тәүфыйклы булсыннар, үзләрен
тәртипле, эдәпле тотсыннар, культу-
ралы сөйләсеннәр, кешеләр белән
яхшы мөгамәлә итә белсеннәр. Мо-
на ирешү өчен көрәш — бөтен халык
эше.

Әгәр дә совет кешеләре барысы
бердәм булып тәртип бозучыларга,
хулиганнарга каршы даими көрәш-
сәләр, яшьләренә тәрбияләү эшен
үзләренең жаваплы бурычлары дип

санасалар, тәртипсезлек, хулиган-
лык фактларын төмам бетерергә
мөмкин. Бу бер милиция эше генә
түгел, бәлки бөтен жәмәгатьчелек
эше.

Без коллектив рәвештә коммунизм
төзибез, илебезнең экономикасын
һәм культураны бергәләп күтәрә-
без, димәк, без хулиганнарны да
коллектив көч белән авызлыкларга
тиешбез. Социалистик көнкурешне
мәсхәрәләүче, совет кешесен жәбер-
ләүче элементларга карата килешү-
чәнлек күрсәтү, пассив рәвештә
аларның явыз хәрәкәтен күзәтеп
тору беркемгә дә гафу ителмәсен.

Кайбер кешеләр исә шундый гамь-
сезлек күрсәтәләр, бозыклык эшләү-
чене үз күзгә белән күрәтә, аңа
каршы чара күрергә теләмиләр, «ми-
нем эш түгел», «катнашмавың ях-
шырак» дип, читләтеп үтәләр. Кур-
каклык бу һәм обывательлек! «Ху-
лиган сугар, үтереп тә куяр» дию
дә совет кешесе сүзгә түгел. Дөрөс,
хулиган, карак сугарга да, башка
явызлыкка да сәләтле була. Ләкин
ул аны син бер ялгызың булсаң гы-
на эшли ала. Бергәләп, коллектив
рәвештә хулиганга каршы чыккан-
да, ул берни дә эшли алмый, курка,
йомшап, шәлперәеп төшә. Хулиган-
ны, каракны көчле дип санау зур
ялгышлык. Көчле кеше хулиган да,
карак та, үтерүче дә булмый. Көчле
кеше — ихтыярлы, акыллы кеше,
намуслы хезмәт кешесе. Көч хули-
ган кулында түгел, бәлки коллектив
кулында. Әгәр дә инде коллектив
үзенең көченнән файдаланмаса,
йомшаклык күрсәтсә, хулиган тәкәб-
берләнә, гайрәтләнә, безнең кеше-
ләренә куркаклар дип санып башлый.

Без моңа һич тә юл куярга тиеш
түгел. Бөтен көчез, ихтыярыбыз
белән, барлык чараларны кулланып,
хулиганнарга, каракларга һәм баш-
ка жинаятьчеләргә каршы рәхимсез
көрәш уты ачарга, социалистик тәр-
типләренә тагы да ныгытырга кирәк.

* * *

Ижтимагый тәртипне бозу күбе-
сенчә эчүчелектән килә. Аракы эчеп
исерү сәбәпле кайберәүләр төрле
ахмаклык, хулиганлык кылып, сүге-

неп, сугышып йөриләр. Айнык чакта әдәпле генә кеше аракы эчсә тилерә, кешелектән чыга, үзен тәртипле тота алмый. Бу гаять начар, зарарлы авыру һәм моңа каршы ныклы көрәш ачарга кирәк. Совет кешесенең исереп, намусын, дәрәжәсен югалтуы, әхлаксызлануы белән без һич тә килешеп тора алмыйбыз.

Совет кешесенә аракы эчүнең нинди хажәте бар? Эчү ул — иске жәмгыять калдыгы. Ул заманнарда изүче сыйныфлар кулы астында жәфа чигеп яшәгән кешеләр кайгы-хәсрәтләрән аракы белән «юарга» тырышканнар, исереп, дөнья газасын онытып торырга уйлаганнар. Совет кешесе моңа мохтажмыни соң? Юк, мохтаж түгел. Акылын, ихтыярын жып, үзенең көченнән, сәләтеннән килгән кадәр эшләп, үзен, семьясын, балаларын һәр яктан тәмин итәргә, культуралы ял итәргә, укырга, белем алырга аңа тулы мөмкинлекләр бирелгән.

Без һәрбер кешенең таза, сәламәт, көчле булуын телибез. Совет хөкүмәте һәм Коммунистлар партиясе халык сәламәтлеген саклау турында гаять зур кайгыртучанлык күрсәтәләр, медицина учреждениеләрен арттыралар, врачлар үстерәләр. Шулай ук вакытта кайбер кешеләр эчүчелеккә бирелеп күрәлтә сәламәтлекләрен югалталар. Аракы белән дус кеше зәгыйфьләп, көчсиз югалта, киеренке, аңлы хезмәткә сәләтсез була, производствога тулысынча файда бирә алмый. Киресенчә, эчеп яки эчүдән айнып бетмәгән хәлдә эшкә тотынып, производствога ул гаять зур зарар гына китерә.

Аракы — кешенең дошманы. Үзенә, балаларына киём-салым булдыру, яхшы ашау, йорт җиһазлары алу урынына, әйтик, кинога, концертка, театрға бару урынына, эчүче кеше акчасын аракыга исраф итә. Кайвакыт шундый хәлләр дә була: ирнең, аталарының эш хакы алып кайтуын хатыны, балалары зарыгып көтәләр, бергәләп бәйрәм итәргә хәзерләнәләр. Ә ул, тинтәк, өенә кайтып житкәнче үк акчасын эчеп туздырып бетерә. Хатынына да хужалыкны алып барырга акча калмый,

балалары да бүлектән мәхрүм булалар, ата кеше дә үзенә булган мәхәббәтне, хөрмәтне югалта. Совет кешесенә яраклы эшмени бу? Ин югары, данлы исемгә ия булуга мондый түбәнчелек килешәме соң? Юк, йөз мәртәбә юк! Моңы һәрбер кеше, ниһаять, аңларга тиеш. Эчүчелек һәм аның белән бәйләнгән һәр төрле әхлаксыз эшләр жәмгыятькә, производствога, семья иминлегенә, балалар тәрбияләү мәсьәләсенә гаять начар йогынты ясый. «Эчүчелек кебек искелек калдыгын бетерү, — ди де Н. С. Хрущев, — кешеләрнең сәламәтлеген яхшыртуга, семьяда һәм жәмгыятьтә үз-үзенә тоту нормаларын тагын да ныгытуга ярдәм итәчәк. Моңардан дәүләт тә, халык та отачак, чөнки халык татлы әйберләренә күбрәк, әче әйберләренә кимрәк куллана чак».

Безнең илдә семья мәхәббәткә корылган. Һәркем үзенә лаеклы хатынны сайлап ала һәм лаеклы иргә сайлап чыга. Беркемне дә көчләп өйләндермиләр һәм көчләп кияүгә бирмиләр. Андый гадәтләр тарихка калды инде. Совет семьясы ирекле семья, ул ирләр белән хатын-кызлар арасында тигез хокукка нигезләнгән. Ләкин бу иркенлек тәртипсезлек дигән сүз түгел, ул беркемгә дә семья мәсьәләсенә җавапсыз, җиңел карарга һәм теләсә нинди сылтау табып семьяны туздырырга хокук бирми. Кайбер кешеләр исә моңы аңлап житкермиләр әле. Уйламыйча, мәхәббәт булу-булмауга карамастан, бер очрашкач та кушылып, ныклы семья кора алмау фактлары күп әле. Ә мондый җиңелчә карашның нәтижәсе гадәттә аерылышу белән бетә. Ә балалар ата-ана тәрбиясе бәхетеннән мәхрүм калалар. Мондый аяныч хәлләргә чик куярга вакыт инде.

Буржуаз жәмгыятькә хас аумакайлык, хатын-кызның, балаларның язмышы белән уйнау безнең арада булмаска тиеш. Семья корганда тирән уйлап эш итәргә, ә аннан соң аны ныгытырга, сакларга кирәк. Совет кешесе үз мәхәббәтенә хужа була белсен, аны үстерә, бизи белсен, ныклы, бәхетле семья кора белсен.

Моңа аның аңы да, ихтыяры да житә. Семья — безнең олы жәмгыятебезнең бер кисәге. Димәк, семьяны ныгыту ул — совет жәмгыятен ныгыту, коммунизм төзүчеләрнең яңа буынын үстерү, тормышыбызның тагы да матуррак булуын тәэмин итү дигән сүз.

* * *

Без совет кешесенең эхлагына кагылган кайбер мәсьәләләргә тукталдык. Монда әйтелгәннәр коммунистик эхлак мәсьәләсен тулысынча эченә алмый, әлбәттә. Ләкин шунысы ачык: һәрбер совет кешесе саф эхлаклы, намуслы булсын, хезмәтне сөйсен, барлык ихтыярын, көчен, бе-
лемен, сәләтен Ватаныбызның тагы да матуррак чәчәк атуы өчен, коммунизм төзелешенең яңа жидееллык программасын уңышлы үтәү өчен көрәшкә бирсен.

Совет кешесенең күз алдында сокландыргыч бөек үрнәк бар, ул — Коммунистлар эхлагы, Маркс, Энгельс, Ленин эхлагы, Коммунистлар партиясенең күренекле житәкчеләре һәм эшлеклеләре эхлагы. «Коммунизм өчен көрәшчеләр, — диде Н. С. Хрущев, — халык массаларын

капитал изүеннән коткару, кешелекнең гомуми бәхете өчен хезмәт итү кебек изге идеяләр белән рухландылар. Алар үзләренең шәхси үрнәкләре һәм үз-үзләрен тотулары белән бөек эхлак көчен күрсәттеләр. Коммунистлар бөек идеалларны тормышка ашыру хакына беркайчан да көчләрен дә, гомерләрен дә кызганмадылар, үлемгә һәм жәзага кыю рәвештә бардылар...

Социалистик илләрдә коммунизм идеяләренең бөек эхлакый йогынтысы миллионнарча кешеләрнең яңа тормыш төзүдә актив катнашуларында чагыла».

Без коммунизм жәмгыяте-
нең тиз-
рәк жиңүен телибез һәм үзебезне коммунистик жәмгыяткә лаеклы кешеләр итеп тәрбияләргә тиешбез. Коммунистик эхлак кешене һәрьяклап матурлый, яңадан-яңа югарылыкка күтәрә, аңарда бетмәс-төкәнмәс дәрт, үз көченә ышаныч үстерә, хезмәттә, көрәштә яңа жиңүләргә рухландыра. Барлык совет кешеләренең дә коммунистик эхлак кагыйдәләрен үзләштерүенә ирешү, совет кешесе исемен тагы да югарырак күтәрү, намуслы хезмәт белән, яңа жиңүләр белән аклау — безнең изге бурычыбыз.

ХАЛЫК ИЖАТЫ

ХАЛЫК ЖЫРЛЫЙ

СССР Фәннәр Академиясе Казан Филиалы Тел, әдәбият һәм тарих институтының халык ижаты бүлгегә соңгы елларда Татарстанда, шулай ук күрше республика һәм өлкәләрдә яшәүче татарларның поэтик ижатын жыйнау, өйрәнү эшен шактый жанландырды. Мәсәлән, фольклорчылар үткән елны гына да Пенза өлкәсенең егерме өч авылында булып, кырыкка якин әкият, уналты бәет, йөз илле дүрт сюжетлы жыр, ике меңнән артык кыска жыр язып алдылар.

Без журналның бу санында институтның халык ижаты бүлегендә жыйналган, шулай ук редакциягә турыдан туры жиберелгән халык ижаты әсәрләреннән аерым үрнәкләр бирәбез. Тәкъдим ителгән бәетләрнең һәм жырларның матур, моңлы көйләре дә бар.

АКЧА-АКЧА КАРЛАР ЯВА

Төштем Агыйделнең ягасына¹
Балтасыз бәкеләр уярга;
Насыйп булыр микән, жаным, безгә
Бер ястыкка башлар куярга.

Кушымта: Акча-акча карлар ява, жирләрне агарта,
Тотма гыйшык, тотма хәсрәт — йөзләрне
саргайта.

Төштем Агыйделнең ягасына,
Сунуң тирән жире тар килгән;
Бу ла дөньяларда булыр микән
Без икебез кебек пар килгән.

Кушымта.

Төштем Агыйделнең ягасына,
Буюм житмәсә дә йөзәрмен;
Жан сөйгәннәрне алашсам,
Ничек шул хәсрәткә түзәрмен.

Кушымта.

Төштем Агыйделнең ягасына,
Пар ат кынам белән гизәргә;
Алашмадым жандай сөйгәнемне,
Нишлим?! Сабырым житми түзәргә.

Кушымта.

Пенза өлкәсе Каменка районы Кобылкино авылында почта хезмәткәре Дасаев Мусадан язып алучы И. Надилов.

¹ Ягасына — яры, кырына.

ЯРЛЫ ЕГЕТ МОҢЫ

Уйсу болыннарда ак марталык¹,
Авыз итим дисәң — балы юк;
Ярлы егет йөри бай каршында,
Өенә кайтса — сөяргә яры юк.

Зур да сахраларны ни күркәйткән²
Төрле сачаккайлар шәүләсе;
Бай каршында йөргән ярлы егет
Өенә кайтса каралган гәүдәсе.

Атны ла жиксән, жик катырак,
Текәрәк куй аның дугасын;
Бай каршында йөргән ярлы егет
Тутыра алмый дөнъяның нужасын.

Офыкларга чаклы ни күгелжем —
Жил очырган юллар тузанын;
Бай каршында хезмәт итә-итә,
Сизми калдым гомерем узганын.

Авыл уртасында таш келәтләр
Кайсы фабрикантның келәте?
Мактанмасын байлар, әй, мал белән,
Бар да яшь малайлар хезмәте.

Пенза өлкәсе Каменка районы Мочлы авылында
колхозчы Тюменев Мөхәммәтжан бабайдан
язып алучылар: И. Надиров, Р. Кәримов.

ИЛНЕ САГЫНУ ЖЫРЫ

Кырда карчыгалар кагынып йөри,
Коймаслармы жирнең тарысын;
Карчыга,
Күрешә алмыйча күңелем талчыга.

Илең сагынасынмы, дип сорыйсың,
Күрмисенме йөземнең сарысын?
Карчыга,
Күрешә алмыйча күңелем талчыга.

Кычкырмачы, кәккүк, син кычкырма,
Эчкенәемне минем пошырма,
Кәккүгем,
Чит жирләрдә үтә яшьлегем!

¹ Марталык — умарталык.

² Күркәйткән — күркәмләткән.

Илгәнәмә кайтып, сөйгән белән
Бер кавышыр көннәр булырмы?
Кәккүгем,
Чит жирләрдә үтә яшьлегем!

Жыр Пенза өлкәсә Беднодемьяновский районы
Таракан авылында Утемешев Абдулла бабайдан
язып алынды. Язып алучы И. Надиров.

АЛТЫН АЛМАМ, ЯТЛАРГА КАЛАСЫҢ

Кызлар җеп эрлиләр төкереп лә,
Чирагын кайтаралар бөтереп лә;
Төннәр уртасында буй кыз елый
Үткән эшләренә үкенеп лә.
Керләнми, күлмәгең саласың,
Алтын алмам, ятларга каласың.

Аклы күлмәкләрем кияр идем,
Итәгенә тотып, әй, ак ука;
Барыеммы икән шул егеткә,
Күңел генәм тарта, әй, җан курка.
Таңда ялтырыйдыр бер йолдыз,
Сулыгып-сулыгып елый матур кыз.

Киң иңле эскәтерләр тукыр идем,
Мәкәрҗәдән җепләр, әй, ала алсам;
Җаным теләгәнгә, әй, барыр идем,
Быел ярәшәлми, әй, калалсам.
Калфагым бөдрәсә ак ука,
Ятлар алыр диеп җан курка.

Чачаклы киң сөлге тукыр идем,
Үткәзә алсам киң иңле, әй, кылычка;
Үз теләгәнәмә барса идем,
Борылып бакмас идем, әй, шул очка.
Әнкәй, әрни имән бармагым,
Ятка барсам, бетәр ардагым¹.

Үлән арасында үләнә күп,
Ат кузгалагыннан биеге юк;
Хәсрәт арасында хәсрәте күп,
Гыйшык хәсрәтеннән читенә юк.
Керләнми, күлмәгең саласың,
Алтын алмам, ятларга каласың.

Пенза өлкәсә Белинский районы Кутеевка авылында
Качекаева Рауза һәм Акъегетова На-
җияләрдән язып алынды. Язып алучы И. Надиров.

¹ Ардак — кадер, хөрмәт.

КУЗЫРЛЫКАЙ ЧАНА

Биек тау башындин кем соң килә,
Кузырлыкай чаналы, күк атлы;
Гашыйклык хәлләрен сорапсагыз—
Жиде тәмуг утыннан куәтле.

Жил тирбәтә нәзкәй каенны,
Кемгә сүлим икән кайгымны.

Кузырлыкай чана, әй, кузырлы,
Жигүле күк атларның баруы;
Кайсы кибетләрдә сатыла икән
Безнең янган йөрәкләр даруы.

Тал тибрәтсәм тала беләгем,
Исемә төшсә яна йөрәгем.

Кузырлыкай чана, әй, кузырлы,
Үрәчәсе киңме, тармы икән;
Ике матур сөөшөп кавышсалар,
Шуннан артык бәхет бар микән.

Жил тирбәтә каен бөдрәсен,
Утсыз ялкынында көйдерәсең.

Кузырлыкай чана, әй, кузырлы,
Аның тәртәләре тубылгы;
Өзгән гөлләр кебек аерылыштык,
Кавышыр көннәр берәр булырмы?

Тал тирбәлә жыллар искәндә,
Өзелә бәгырь искә төшкәндә.

Пенза өлкәсе Соснобор районы Индерка авылында
Казаева Зәйтүнәдән язып алучылар: Х. Ярми,
Х. Гатина.

ДУСКАЙЛАРЫМ

Эчем поша ла микән,
Чыгыем тышларга микән;
Эч серемне кемгә сөйлим,
дускайларым,

Очкан кошларга микән?

Яңгыр микән, кар микән,
Яумаган жир бар микән;
Бу жигәндә безнең кебек,
дускайларым,

Пар килгәннәр бар микән?

Аллар булырбыз микән,
Гөлләр булырбыз микән;
Алларда гомерләр булып,
дускайларым,

Бергә булырбыз микән?

Ай яктылары микән,
Көн яктылары микән;
Актык күрешүләр микән,
дускайларым,

Тагы да күрешербез микән?

Пенза өлкәсе Неверкин районы Дөм авылында
Бәхтияев Кәримнән язып алынды. Язып алучы:
Х. Ярми.

ЭЙ, КАЗАК КАМЧЫСЫ

Бәет

Бәет Россияда беренче буржуаз-демократик революция чорында авыл крестьяннары арасындагы революцион кузгалышны чагылдыра. 1905 елның көзенә революция дулкыннары элекке Саратов губернасы Кузнецк өязенә дә килеп җитәләр (хәзерге Пенза өлкәсе Городецкы районы. Биредә Айнбура һәм Урта Әлзән дигән зур-зур авылларда яшәүче татар крестьяннары гасырлар буе җирсезлектән, мохтажлыктан интеккәннәр һәм менә, ниһаять, алар, илдәге гомуми хәрәкәт йогынтысында көзгә төннәрнең берсендә сүз беркетеп, күршедәге Никонов боярының именчесен таркатырга юнәләр. Ике авылдан йөзләргә кеше катнаша, арада байтак хатын-кызлар һәм картлар да була. Никонов именчесен бер төн эчендә тар-мар китерәләр. Бояр кача. Аның бай каралты-курасына, зиннәтле йортына «кызыл этәч» җибәрәләр. Боярның качуын һәм талануын ишетеп, күрше авылларда яшәүче рус һәм мордва крестьяннары да кузгалалар һәм Никоновның спирт заводын туздырып ташлыйлар. Кабынган ялкын тиз сүнми. Икенче төнне мең ике йөз йортлы Урта Әлзән халкы Попов боярын таркатырга кузгала. Авылда бик сирәк кеше генә хәрәкәткә катнашмыйча кала, чөнки крестьяннар бердәм булалар. Бу эштә гади халыкны яклавы һәм байларга каршы кискен фикерлеләргә белән дан тоткан Хафиз мулла Бахтеевның роле зур булган дип сөйләләр. Хафиз мулла икеләнеп торучы крестьян агайлары: «Ни торасыз катып? Үзегезнекен алырга барасыз бит, тиз булыгыз, бергәнеке бергә ул», — дип котырткан һәм үзе дә, ат җигеп, боярны таркатырга барырга җыенган булган, тик аны мәчет картлары җибәрмәгәннәр (соңыннан, Октябрь революциясе чорында, Хафиз мулла Совет властен яклап, кулакларга, байларга, реакцион муллаларга каршы кискен көрәш җәелдергән һәм аны 1918 елның көзендә кулаклар атып үтергәннәр)

Шулай итеп, Попов именчесен дә алсу ялкын чорнап ала. Крестьяннар ни туры килсә, шуны төяп авылларына ашыгалар. Бу турыда бәеттә дә шактый тулы әйтелә. Боярга ярдәмгә якин тирәдәге авыллардан сәүдәгәрләр, кулаклар килә. Шуларның берсе, Чаадаев авылы сәүдәгәре Никифор, бояр именчесеннән сыер җитәкләп кайтучы ярлы крестьян хатынын атып үтерә. Ярсанган крестьяннар боярны яклаучыларны куып җибәрәләр. Ике боярның талануы турындагы хәбәр тиз арада Саратовка барып җитә һәм аннан баш күтәрүчеләрне «акылга утырту» өчен атлы казаклар белән губернатор килә.

Ике авылны да атлы казаклар басып ала. Якындагы Иске Әлзән авылына хәтта пушкарлар да куела. Әмма бу авыл ярлылары күршеләренә теләктәшлек йөзәннән төнлә пушкарларның йозакларын урлыйлар һәм пушкарлар файдаланылмыйча кала. Айнбура белән Урта Әлзәндә губернатор боерыгы буенча канлы үч алу башлана. Йөзләргә кешеләрне хәлдән тайдырганчы камчылар белән кыйныйлар, йортларга кереп хатын-кызларны җәберлиләр, крестьяннарың мал-мөлкәтләрен талыйлар. Соңыннан, кыйналган, әмма кылган эшләренә үкенмәгән дистәләргә крестьяннар кулга алына һәм төрмәгә ябыла. Ләкин палачлар халык рухын сындыра алмыйлар. Ерткыч губернатор үзенең гаскәре белән туздырылган авылдан чыгып китәргә дә өлгерми, халык арасында «Бастовка» бәете җырлана башлый. Картлар сүзенә караганда, бәетне Урта Әлзәннең ярлы крестьяны җырчы Сөләйман Аширов чыгарган. Бәет тиз арада тирә-юньдәге татар авылларына тарала һәм озак вакытлар халык теленнән төшми.

Бәет беркадәр кыскартылып бирелә.

Э. Касыймов

Бастовкага бармый калган
Чукрак булганга Хәлил.
Старшина допрос ала.
—«Право слово, не ходил».
Эй, казак камчысы,
Сыртка тия ачысы.
Тугай Шабан атын җигә,
Хатыны җиләнән кия.
Кызлары әйтә: «Эти, кәбәм,
Өстәлләрен дә төя!»
Эй, казак камчысы,
Сыртка тия ачысы.

«Өстәлләрен алмас идем,
Гүрничәмнең күрке юк.
Бармас идем шул Поповка,
Зур улымның бүрке юк».

Әй, казак камчысы,
Сыртка тия ачысы.

Әкел¹ жиккән бер ләнтин ат,
Әмән², чалгы сатучы.
Чаадаевныкы Микифор —
Шатун хатынын атучы.

Әй, казак камчысы,
Сыртка тия ачысы.

Бочкар әйтә хатынына:
«Чыгып жикче син атны».
Итәк аска тавык тыккан
Исәнәй Бочкар хатыны.

Әй, казак камчысы,
Сыртка тия ачысы.

Бүренеке ди Айса
Капчык теккән зобыннан³.
«Әлке бодаен ташыек,
Он ташырбыз соңыннан».

Әй, казак камчысы,
Сыртка тия ачысы.

Бүре Айсасы фытыр бирә
Боярский ашлыктан.
Казаклар авылга килгәч,
Качып бара ташлыктан.

Әй, казак камчысы,
Сыртка тия ачысы.

Күрәйнеке ди Йоныс
Зур булса да бик дурак.
Казаклары бик хәйләкәр,
Тез аска суга юрап.

Әй, казак камчысы,
Сыртка тия ачысы.

Авылга казаклар килә
Бунтовщиклар хакыннан.
Өч верховой казак бара
Рәкүж Яхъясы артыннан.

Әй, казак камчысы,
Сыртка тия ачысы.

Әлэзәннеке бер карт, ди,
Дыфнып⁴ бара жыенга.
Бунтовщиклар жәфасыннан
Очырадык кыенга.

Әй, казак камчысы,
Чәчри каннар тамчысы.

Бәет Пенза өлкәсе Лопатино районы Сәләү авы-
лында Абдулла бабай Нәрбиковтан (1886 елда
туган) янып алынды һәм Урта Әлзәндәге варианты
белән чагыштырылганнан соң текстка кайбер өстәмә-
ләр кертелде. Бәетне язып алучы Ә. Касыймов,

¹ Кушамат.

² Әйтерсең.

³ Чапанин.

⁴ Дып-дып итеп, ашыгып.

ТОБОЛ ТАТАРЛАРЫНЫҢ ЖЫРЛАРЫ

1864 елда «Тобольские губернские ведомости» журналының 34 һәм 35 санында И. Х. инициаллы рус галиме тарафынан «Тобол татарларының җырлары» исеме астында 81 халык җыры урнаштырыла. Аңа бу җырларны җыюда Нияз Урамаев дигән җирле Тобол татары зур булышлык күрсәтә.

Бу җырларның татар фольклористикасы өчен гаять кыйммәтле фәнни әһәмияте бар. Тобол татарларының җырларын җыючы галим татар халык җырларын фәнни җирлектә классификацияли башлый. Тобол татарларының җырларын эчтәлекләренә карап: мәхәббәт җырлары, тормыш-көнкүреш җырлары, сатирик җырлар, туй җырлары, казамет җырлары дигән төркемнәргә бүлөп урнаштыра һәм аларның үзенчәлекләргә күрсәтә, кыска гына белешмәләр дә биреп уза.

Тобол татарларының җырлары турында шушы галим рус телендә күләмле генә кереш сүз дә язган. Ул үзенең кереш сүзендә: «Билгеле бер халыкның тормышын өйрәнү өчен аның җырлары гаять әһәмиятле чыганак булып тора. Халык үзенең җырларында тормыш-көнкүреш шартлары белән бәйләп рәвештә туган үй һәм тойгыларын чагылдырырга тырыша һәм менә шуңа күрә билгеле бер чорда теге яки бу күләмдә аларда халык торчышы ачык яктыртыла. Халык җырлары аның көнкүреш шартлары белән тыгыз бәйләнешле», — дигән мөһим тезисны куя.

Тобол татарларының җырларын җыючы-халык авызыннан ишеткәнчә, диалекталь үзенчәлекләрен тулысынча саклап язып ала һәм татар халык җырларын язып алу өчен гарәп-фарсы алфавитына корылган язуга караганда рус алфавитына корылган язуның уңайлырак булуы турындагы фикерче әйтә. «Татар җырларын кәгазьгә язып алганда халыкның җанлы сөйләм телендә ишетелгән авазларны тотып алырга һәм аларны язуда хәрефләр белән күрсәтергә тырыштым. Зур булмаган кайбер үзгәрешләр белән рус алфавиты татар теле өчен гарәп-фарсы алфавитына караганда шактый уңайлы икән», — ди автор (шунда ук, 280 бит).

Гарәп алфавитында Тобол татарлары телендәге специфик «ц» авазын язу өчен билге булмавын һәм татар телендәге сузык авазларны белдерү өчен хәрефләрнең җитмәвен аның зур кимчелеге итеп санып. Үзе берничә билге өстәп, татар җырларын язып алу өчен рус алфавитын практик рәвештә файдалана.

Әлеге галим үзенең хезмәтендә татар фольклоры өчен әһәмияткә ия булган тагыч бер эш башкара. Ул, рус халкын Тобол татарларының җырлары белән таныштыру максатыннан чыгып, 81 җырның барысын да рус теленә тәрҗемә иткән.

«Тобол татарларының җырлары»ның татар фольклористикасы һәм тел белеме өчен зур фәнни кыйммәте бар. Аның авторы — И. Х. инициаллы рус галименең тулы исем-фамилиясе, кем булуы хәзергә анык билгеле түгел. Аны, һичшиксез, белергә, өйрәнергә кирәк.

Бу җырларның берничәсе, теле шактый әдәбиләштереләп, җыючы галим билгеләгән төркемнәр исеме астында укучыларга тәкъдим ителә.

Г. Саттаров.

МӘХӘББӘТ ЖЫРЛАРЫ

Рюмкалары пыяла,
Жиргә төшсә уала;
Жыр җырла, дип сез әйтәсез,
Йөзкәйләрем сездин ояла.

Басмас ла идем баскычына,
Баскычы ла бадъян агачы;
Дус булмас идем агасына,
Сеңелесе лә дөнья бәһасе.

Төрәзә төптә асыл таш,
Фирәзә белән аралаш;
Бармагың — камыш, йөзең — кояш,
Акылларың — камил, үзең — яшь.

Жаныем, сиңа ни бирәем,
Бохарадин калган малым юк,
Син, жанкай-ярым, искә төшсәң,
Аякларга басар хәлем юк.

Базарга бардым мин үзем,
Базардин алдым бал-йөзем;
Бал-йөземнәрең кирәкмәйт¹,
Бал-йөземдин татлы син үзең.

Төрле атның эченнән
Сөеп лә җиктем бер сары ат;
Минем лә кебек син сагынсаң,
Тормас ла идең бер сәгать.

Аршин-аршин ак ука,
Сатучылар сата алганга;
Әле дә булса үкенәмен
Син матурны алмый калганга.

Өстеңә кигән күлмәгеңнең
Итәгеннән бигрәк иңе озын;
Синең лә йөзең, минем күзем
Карап туялмады көн озын.

Аралап ишкән кыл-чылбыр
Алмачуар атның муенында;
Мине лә ташлап, ятны сөйсәң,
Елан булып ятсын куеңда.

Үләмен, жаный, ай, үләмен,
Үлмәскә лә дару тапсана;
Үлмәскә лә дару шул имәсме²?
Суырып-суырып кына үпсәнә.

ТОРМЫШ-КӨНКҮРЕШ ЖЫРЛАРЫ

Чите күкле кулъяулык,
Кесәңдин алдырма;
Күрше торып, күзең күреп,
Мине ятка калдырма.

¹ Кирәкмәйт — кирәкми.

² Шул имәсме — шул булмасмы.

Пирчәткә кисәң — туңмассың,
Тол хатынны алсаң — уңмассың;
Унҗиде лә яшәр кызны алсаң,
Таң атканнарын тоймассың.

Һавада йолдыз ничәдер,
Ничә лә генә җиргә күчәдер;
Ничә лә генә айлар, ничә еллар
Гомерләрем зая кичәдер.

САТИРИК ЖЫР

Алимжан ничә яшендә
Яшел макмал такыя¹ башында;
Алимжан үзе нихәл итсен,
Аракы эчеп җитте башына.

ТУИ ЖЫРЫ

Карагай башы кар булмас,
Каен суы бал булмас;
Кайгырма, Алимә, нигә кайгырасың,
Кайгы йөрәкләргә ял булмас.

КАЗАМАТ ЖЫРЛАРЫ²

Азаматларда ятканда
Йомшак кояш төшәр йөземә;
Йоклап ятып, уянып китсәм,
Сөйгән ярым төшәр исемә.

Быелгы ла килгән язларда
Күк-аланың³ башын юыгыз,
Күк-аланың башын, ай, юыгыз,
Үтәнәйнең башын юлыгыз.

¹ Макмал такыя — бәрхет бүрек.

² Бу жырларны патша төрмәсендә утырганда Үтәнәй исемле Тобол татары чыгарган (И. Х. искәрмәсе.)

³ Күк-ала — ат төсе.

МИҢНУЛЛА БЭТЕ

«Миңнулла бэте» Төмән өлкәсе Тобол районы Хужайлан авылында яшәүче Хафиз Рәжәпозтан язып алынды. Хафиз бабайга хәзер 87 яшь. Ул шушы бәетне бабасыннан ишеткән һәм отып калган. Бу бәеттә 1812 елгы Ватан сугышында Наполеон илбасарларына каршы туган илнең азатлыгын саклап, геройларча көрәшүче Миңнулла образы гәүдәләндерелә.

Авыл картлары Хужайлан авылыннан Мәхәммәтша Шихов һәм башкаларның 1812 елгы рус-француз сугышында катнашуларын хәбәр итәләр.

Мәхәммәтша Шихов җиргез ярлы крестьян була һәм патшадан җир сорар өчен егет чагыннан Петербургка чыгып китә. Ләкин патша аны кабул итми. 1812 елгы сугыш башлангач, Мәхәммәтша сугышка китә һәм анда зур батырлыклар күрсәтә. Батырлыклары өчен орден белән бүләкләнә. Авылларына кайткач, аңа 10 дисәтинә җир бирелә.

Бәеттә гәүдәләндерелгән Миңнулла да Мәхәммәтша Шихов кебек Хужайлан авылының ярлы крестьяннарыннан берәү булса кирәк.

Бәет фонетик әйтелеш ягыннан хәзерге әдәби тел нормаларына күчәреп бирелә.

Наполеон әйтә икән
Минем теләгем диеп,
Башка илләрнең җир-сулары
Илгә бүләгем диеп.

Әй, Наполеон, мәкерле жан,
Явыз икән теләгең,
Кан койдыру, яшь түктерү,
Шулмы илгә бүләгең?

Французларны кызыктыра
Рәсәйнеке маллары,
Шул малларны талар өчен
Басып керде яулары.

Шул яуларны туздырырга
Китте безнең Миңнулла,
Иле өчен көрәшләрдә
Ул газиз башын сала.

Туган ил өчен көрәштә
Батырлык үзе туа,
Күп батырлыклар күрсәтте
Безнең авыл Миңнулла.

Миңнулланың балалары
Өткәләрен көтәләр,
Газиз өткәбез кайтыр дип,
Ихлас өмет итәләр.

Әй, балалар, көтмәгез сез —
Өткәегез юк инде,
Олы көрәш кырларында
Ул вафат булган инде.

Явыз патшалар булмаса,
Сугыш та булмас иде,
Иң кадерле газиз башлар
Һәлак тә булмас иде.

Бәетне язып алучы Г. Саттаров, Тобол пединститутының өлкән укытучысы.

ЯҢА ЖЫРЛАР ЫӘМ БӘЕТЛӘР

САЛИХ БӘЕТЕ

Бала гынам, бәгырь генәм,
Бердән-берем син идең;
Илгә сугыш килү белән,
Өстеңә шинель кидең.

Озатканда күз тутырып
Карап калдым артыңнан;
Белә идем хәлләреңне
Килеп торган хатыңнан.

Хатларың өзелде кинәт,
Кайда йөрисең икән;
Изге теләк тели-тели,
Хәбәрең өмет итәм.

Күкрәгеңә тидеме әллә
Фашистларның уклары;
Әллә сине юк иттеме
Куркынычлы туплары?

Әллә үлгән гәүдәләрең
Жиргә ятып калдымы;
Жан биргәндә нурлы йөзең
Каннарға буялдымы?

Әллә дошман җирләрендә
Тоткын булып ятамсың;
Әллә яуны тар-мар кыйлгаң
Илебезгә кайтамсың?

И, газиз балам, йөзеңне
Күзем туя күрмәдем;
Күзләремне алмас идем,
Үләрәңне белмәдем.

Киткән чакта шинель киеп,
Каеш будың билеңә;
Кайтам диеп киткән иден,
Кайталмадың илеңә.

Хәлләреңне сорыйм һаман
Саба җилдән, кошлардан;
Жуйдың ахры башларыңны
Безне саклап дошманнан.

Кайтмадың инде, газизем,
Ике күзем карасы;
Йөрәгемнән мәңге китмәс
Шушы сугыш ярасы.

Ширәмәт районы Ю. Чаллы авылында Шәсәра-
ван Тимерхановадан 1954 елгы фольклор экс-
педициясе вакытында Х. Курбатов язып алган.

СӨМБЕЛ ЧЭЧЭК

К ы з:

Ике илле сары каеш
Эле дә билендә микән,
Исән микән минем иркәм,
Үлде микән, ранин микән,
Эллә плендә микән?

К ы з л а р:

Көтмә, кызий, сөйгәнеңне,
Кайтмас туган иленә:
Жимерелгән окопларда,
Атып яткан вакытларда,
Пуля тигән иңенә.

К ы з:

Минем иркәм армиядә,
Көтәм эле үлсә дә,
Военкомат өстәленә
Һәлак булды дип язылган
Хәбәрләре килсә дә.

Жәйләр житкәч үлән баса
Сугышчының каберен;
Дошман пулялары тиеп,
Яралары каты булып,
Сызлангандыр бәгырем.

Өстемдәге күлмәгемнең
Итәге кара плюш;
Шуны гына сизә күңел:
Ранин түгел, плен түгел,
Исән булырга тиеш.

К ы з л а р:

Синең иркәң буган каеш
Эле дә булса билендә;
Яралары төзәлгәч тә,
Явыз дошман жиңелгәч тә,
Кайтыр туган иленә.

К ы з:

Аклы ситса күлмәгемне
Үзем тектем итәкләп;
Ранин булсаң да кайт, иркәм,
Көтәм сине һәр кич-иртән,
Үзем йөрем житәкләп.

Биек тауда сөмбел чәчәк
Үсә-үсә яшәрә;
Безгә насып булыр микән,
Сугыш бетеп, дөнья тынгач,
Бергә-бергә яшәргә?

Агыйделкәй акмый торса,
Аркылы йөзәр идем;

Сугыш бетеп, ил тынычлап,
Киләчәктә бергә булсак,
Хәзергә түзәр идем.

Кызлар:

Муеныңдагы гәрәбәңне
Өзәрсен дә тезәрсен;
Иркәң кайткач җиңү белән,
Пар сандугач күк сайрашып
Матур тормыш төзәрсен.

Егет:

Ике илле сары каеш
Әле дә булса билемдә;
Утлар, сулар, таулар үтеп,
Фашистларны тар-мар итеп,
Кайттым туган илемә.

Кыз:

Тау башында сөмбел чәчәк
Алсу чәчәкләр атты;
Иркәм, утлар-сулар үтеп,
Дошманнарны тар-мар итеп,
Туган җиренә кайтты.

Кызлар:

Таңнар аткач, кояш чыккач,
Нурлана кырларыбыз;
Дошманнарның көне бетте,
Безнең көткән көннәр җитте,
Кайта батырларыбыз.

Бөек Ватан сугышы елларында гаять популяр булган һәм үзешчән сәнгать түгәрәкләре башкаруында сәхиәләштерелгән бу җырның вариантлары Минзәлә һәм Мөслим районы авылларында Х. Г а т и н а, Әгерҗе һәм Яңавыл (Башкортстан) районнарында Н. Ю з и е в, Дебъяз районында И. Н а д и р о в тарафыннан 1947—1954 елларда язылып алынган.

ИДЕЛ ДОН АША

Уен җыры

Идел өстендә пароход,
Тәрәзәсе йөз сигез,
Колхозларны берләштереп
Коммунизм төзибез.

Кушымта:

Идел Дон аша
Океанга тоташа,
Гомер буге булган хыял
Хәзер тормышка аша.

Идел суда битем юдым
Исле сабынна белән;

Без коммунизм төзибез
Тиңсез адымнар белән.
Кушымта.

Бакчаларда чөчәк аткан
Гөл чия дә, ал чия;
Тагы да яңа жиңүләргә
Алып бара партия.

Кушымта:
Идел Дон аша
Океанга тоташа,
Гомер буге булган хыял
Хәзер тормышка аша.

Кама Тамагы районы Олы Карамалы авылы кыз-
ларыннан 1955 елны фольклор экспедициясе член-
нары язып алган.

КИТӘМ ДИСЕҢ, КИТӘМ ДИСЕҢ...

Китәм дисең, китәм дисең,
Китәм дисең еракка;
Син китәм дисең еракка —
Чирәм жирләр бар якка.

Кушымта:

Ах, иркәм, гүзәлем,
Күрми ничек түзәрмен?
Көтми киткәч һич чараң юк,
Өзелсә дә үзәгең.

Китәм дисең, китәм дисең,
Китәм дисең Алтайга;
Иркәм, көтче, сабыр итче
Тагын бер-ике айга.

Кушымта:

Иркәм, көт инде,
Бераз сабыр ит инде,
ВУЗны тәмамлап чыгарга
Күп калмады бит инде.

Китәм дисең, китәм дисең,
Көтә алмыйм, китәм дисең;
Алтайда күрешер көнне
Сагынып көтәм дисең.

Кушымта:

Алай булгач хуш, иркәм,
Мине көтмисең икән,
Барыбер үз сүзем итәм,
Мин дә Алтайга китәм.

Норлат районы Күгеш авылында һөвәскәр җырчы,
укытучы Н. Харисовадан 1955 елгы фольклор
экспедициясе вакытында язып алучы И. Надиров.

Житан күзәтү

ФАТИХ ӘМИРХАННЫҢ «САЙЛАНМА ӘСЭРЛӘРЕ»

Әдәби мирасыбызны туплау, өйрәнү эше акрынлап алга бара. Соңгы берничә ел эчендә генә дә классикларыбызның, танылган язучыларыбызның, әдәбият белгечләренең сайланма әсәрләрен жыйнап биргән берничә хезмәтнең дөньяга чыгуын күрсәтергә мөмкин. Реалист язучы, атаклы сүз остасы, күренекле әдәбият белгече Фатих Әмирхан-ның соңгы ике елда чыккан ике томлык сайланма әсәрләре жыелмасы¹ әдәбият сөючеләргә яңа зур бүләк булды.

Язучының «Сайланма әсәрләре»-нең беренче томына повестьлары һәм хикәяләре, ә икенче томына ике пьесасы һәм мәкаләләре, фельетоннары, очерклары кергән. Егерме елдан артыкка сузылган әдәби-ижат эшчәнлеген чорында Фатих Әмирхан художество көче, тел осталыгы ягыннан татар әдәбиятының алтын фондында күренекле урын алып торучы берничә дистә проза әсәре, пьесалар, йөзләгән публицистик мәкаләләр бирде. Татар жәмгыяте үсешен төрле баскычларына карый торган һәм төрле мәсьәләләргә яктыртучы бу әсәрләргә урта булган бер нәрсә — татар халкының рухи үсешен тоткарлап килүче консерватив көчләргә чиксез нәфрәт, дини-милли йомыклыкны утлы тәнкыйть астына алу. Фатих Әмирхан-ның әдәби осталыгы чәчәк аткан чорда ижтат иткән

әсәрләреннән берсе булган «Фәтхулла хәзрәт» повесте язучының ни дәрәжәдә үткен каләмгә ия булуын, шул чор татар жәмгыятендәге паразит элементларны тәнкыйтьләүдә аның сатирасы көчән раслый. 1909 елда язылган бу повестьта Фатих Әмирхан шул чор «каһарманнары» Фәтхулла хәзрәт һәм Миңсылу кодачаны яңа обстановкада, үз дәвереннән үзгә булган тормышта сурәт-ли. Моның белән ул куелган төп максатына, һәр төрле яңалыкларга баш-аягы белән каршы булган дин башлыгын бөтен кабахәтлеге белән ачып салу максатына ирешүдә зур осталык, тапкырлык күрсәтә. Чөнки билгеле бер чор тормышының тәнкыйтьләнергә, сатира уты белән көйдерелергә тиешле яклары икенче бер обстановкада тагын да үткенрәк, көчлерәк булып күз алдына баса, аның вәкилләре дә үзләренең рухи халәтләре, гадәтләре белән яңа шартларда тагын да мескенрәк, аянычрак булып күренәләр. Язучы гажәп осталык белән шундый хәлгә куйган Фәтхулла хәзрәт үзендә тупланган һәм аңар үз дәверендә ничәмә еллар бие жәмгыятьтә өстенлек итәргә мөмкинлек биргән «аң-белеме», уй-фикере, гореф-гадәтләре белән, үз средасыннан аерылгач, укучы алдына йоны йолкынган этәчкә охшап калган хәлдә килеп баса. Фәтхулла хәзрәтләр өстенлек иткән чорның бер жимеше булган Миңсылу кодача образы да бу жәмгыятьнең житешсезлекләрен ачарга бик уңышлы хезмәт итә.

Фатих Әмирхан ижатында иске карашлы надан аталар белән яңа

¹ Фатих Әмирхан. Сайланма әсәрләр. Ике томда. I том 1957 елда, II том 1958 елда басылды. Татарстан китап нәшрияты. Төзүчеләре А. Шамов, Х. Хисмәтуллин, редакторы А. Гумеров.

карашлы, прогресска омтылучы яшь-ләр-балалар арасындагы көрәш үзәк урыннарның берсен ала. «Бәйрәм-нәр»дә Вәли абзыйларга каршы Габделмәжитләр, «Фәтхулла хәзрәт»-тә Фәтхулла хәзрәт, Миңсылу кода-чага каршы Әхмәт, Зыя, Ләйлә, Нә-фисәләр, «Яшьләр»дә Хөсәен, Рә-химжаннарга каршы Газиз, Йосыф-лар килешмәүчән фикер көрәше алып баралар. Жәмгыять үсеше та-рафыннан көн тәртибенә куелган бу көрәштә жиңүнең дәрәс юлы әле ачык түгел, ләкин язучының яшь каһарманнары көрәшнең үзләре бул-дыра алган төрләрән кулланалар: алар культура өлкәсендә кыю адым-нар ясыйлар, кеше шәхсенең, хатын-кызның азатлыгы мәсьәләләрен хәл итәргә тырышалар. Газиз кебек («Яшьләр») атасы йортын ташлап чыгулар алар өчен зарури бер нәр-сәгә әверелә. Үзенең бу каһарманна-рын Фатих Әмирхан зур теләктәш-лек һәм эчке жылылык белән сурәт-ли.

Фатих Әмирхан әсәрләрендә күтә-релгән әһәмиятле мәсьәләләренең берсе — хатын-кызның жәмгыятьтәге ролен билгеләү. Язучы хатын-кызга карата кыргый хайвани мөнәсәбәткә кискен төстә каршы чыга, хатын-кызга тигезлек бирү идеясен үз әсәр-ләрендә аңарчы татар әдәбиятында күрелмәгән дәрәжәдәге осталык бе-лән ачып бирә. Нибары тугыз биттән генә торган «Татар кызы» исемле нәсерендә ул дини кануннарга буйсынган тормыш шартларында татар хатын-кызларының фажигале, аяныч язмышының киң полотнолы тулы картинасын бирә. Язучы бу темага башка әсәрләрендә дә кат-кат әйләнеп кайта («Хәят», «Яшь-ләр», «Рәхәт көн» һ. б.)

Фатих Әмирхан шул чор татар жәмгыятендә киң канат жәюче ка-питализмның нигезләрен күрә алды.

«Нинди контраст!

Бу йортта үлеп яталар, аның күр-шесендә бик ләззәт белән гомер сө-рәләр. Уйлап-уйлап гажәпләнә баш-лыйм: бәгъзы кешеләр шуның ике-сен бер диләр бит...» — ди ул 1908 елда язылган «Авырулар галәмендә» исемле очеркында.

Капитализм жәмгыяте тудырган

шундый контрастларны, тигезсез-лекләргә Ф. Әмирхан бигрәк тә ижа-тының башлангыч чорында язган публицистик мәкаләләрендә зур ба-тырлык белән күрсәтеп чыга. Мәсә-лән, Думага карата язылган мәкалә-ләре («Думалар», «3 нче июнь кану-ны вә партияләр», «Думада центр» һ. б.) аның бу вакытта большевик-ларга симпатия белән каравын, ае-рым алганда жир мәсьәләсендә аларның тактикасын ачыктан-ачык яклаганын күрсәтәләр.

Ләкин шулай да, бер яктан, «бер уч кадәр аз: помещиклар, купецлар, фабрикантлар... мәмләкәтнең байлы-гын үз кулларына алып, һәртөрле начар эшләргә тотып бетерәләр» икәннән, икенче яктан, «шул ук ва-кытта никадәр халык кулында бер-нәрсәсез һәм ялланып эшләүчегә әйләнеп беткәннәр... вә эш таба ал-масалар, ачтан үләрләр» («71-ел Ком-мунасы»¹) икәннән төшенә алган бу зур язучы шул ямьсез, иске тор-мыштан чыгуның дәрәс юлын күрә алмады. Халыкның, жәмгыятьнең тормышына чын йөрәктән борчылып караган Фатих Әмирхан килчәк тормыш турында күп уйлана, хәтта үзенең карашларын әдәби әсәрләрен-дә дә чагылдырырга тырыша. («Ба-лалар атавы», «Фәтхулла хәзрәт», «Гарәфә кич төшемдә».) Ләкин ка-питалистик жәмгыятьне жимереп төзелә торган яңа жәмгыятькә ба-руның дәрәс юлларын күрә алмаган язучы, әлбәттә, аның ничек булача-гын да ачык күзаллый алмый. Ул бу әсәрләрендә капиталистик жәмгы-ятьнең, һичшиксез, яңа жәмгыять — барлык халык өчен дә яшәве жиңел булачак жәмгыять белән алмашына-чагын сизә, ләкин күренеп торган ти-гезсезлекләргә беткән булуын бары-тик гомуми сызыкларда гына бил-геләп үтә. Капитализмның черек як-ларын фаш итүдә Фатих Әмирхан ижатында, бигрәк тә Габдулла Ту-кай, Хөсәен Ямашевлардан соңгы чорда, тема ваклыгы бик ачык кү-ренә («Сәмигулла абзый», «Салих-жан кари», «Танс кичәсе» һ. б.).

Фатих Әмирхан — әдәбият белгече, тәнкийтьче буларак та киң таныл-

¹ «Әльгасрелжәдит», 1906 ел, № 6.

ган язучы. Аның икенче томына тупланган әдәби тәнкыйть мәкаләләре татар әдәбияты тарихында реализмны тулы теоретик формалаштыруга омтылу шушы язучыдан башлана икән, дигән фикер тудыралар. Ул бу өлкәдә халык шагыйре Г. Тукай белән кулга-кул тотынып эшли. Мәсәлән, 1907 елда Г. Тукай «Тәнкыйть — кирәкле шәйдер» исемле теоретик мәкалә белән чыкса, Фатих Әмирхан нәкъ шул елларда (сүз уңаенда әйтергә кирәк: язучы тәнкыйть мәкаләләренен күпчелеген шушы чорда язган) төрле язучылар әсәрләренә, әдәбият һәм сәнгать өлкәсендәге яңалыкларга рецензияләр язуды киң жәелдереп жиберә. 1908 елда Фатих Әмирхан «Әдәбиятка ганд» исемле тирән эчтәлекле мәкаләсен яза һәм анда татар әдәбияты тарихын тикшерү тәртибендә әдәбиятның халык авыз ижаты белән бәйләнеше турында кайбер фикерләр дә әйтеп уза. Г. Тукай 1910 елда бу мәсьәләне тагын да тирәнәйтүче «Халык әдәбияты» хезмәтен бирә.

Татар язучыларынан беренче булып Тукайның бөек шагыйрь икәнлеген танучы да, аны күп санлы буржуаз тәнкыйтьчеләр һөжүменнән саклап килүче дә, Г. Камалның драма өлкәсендәге көчле сатирасын күрә белүче дә, Г. Коләхметовның татар әдәбиятына яңалык алып килүен хәбәр итүче дә Фатих Әмирхан булды. Әдәбият өлкәсенә караган мәкаләләренен бергә тупланып бирелүе аның эстетик карашларын билгеләүгә, татар әдәбият теориясе тарихын өйрәнүгә зур ярдәм итәчәк.

Соңгы сүз итеп шуны әйтәсе килә: «Сайланма әсәрләр»не төзүчеләр һәм редактор, ижатында төрле чалуларга төшә язып та, алардан уңышлы чыга алган, кайбер ялгышлыкларына карамастан, соң чиктә Советлар дөүләтенен дөрөс политикасын аңлап, аңар чын күңеленнән хезмәт итү юлына баскан язучының әдәби мирасын жыйнау һәм бастыруга яраклы хәлгә китерү буенча зур һәм мактаулы эш башлаганнар. Әсәрләренен, моңарчы чыккан жыентыклар белән чагыштырганда, тулырак туплануы, аларга һәм тарихи шәхесләргә, вакыйгаларга искәртмә

ләр һәм аңлатмалар бирелүе, аңлашылып бетми торган сүзләренен шактый системалы рәвештә аңлатылып барылулары бу басманың кыйммәтен арттыра. Беренче томдагы кереш сүз Фатих Әмирханның катлаулы ижатын күзаллауга ярдәм итә.

Фатих Әмирхан ижаты тулысынча тупланган дип әйтеп булмый әле, әлбәттә. Мәсәлән, бу «Сайланма әсәрләр»гә язучының кайбер бик кирәкле мәкаләләре кертелмәгән («71-ел Коммунасы», «1-Дума әгъзаларына хөкем», «Таңчылар» һ. б.).

Киләчәктә язучының тулы жыентыгын чыгарганда аерым сүзләренә аңлату мәсьәләсендә дә билгеле бер система булдырылсын иде. Бу басмада сүзләргә аңлатма беренче томда аска сан белән төшереп, ә икенче томда беринди билгесез төшереп бирелгән. Безнеңчә, беренчесе уку өчен күп уңайлырак. Күп укучылар аңламастай сүзләренен бер өлеше әле аңлатмасыз калган; бик сирәк булса да, кызганычка каршы, кайбер хәреф хаталары да күренгәли (мәсәлән, 1 том, 17 биттә «танс» сүзе бер төрле, 467 биттә икенче төрле язылган).

Фатих Әмирхан ижатын туплау киләчәктә дә уңышлы дәвам итәр һәм тиздән без аның тагын да тулырак басмасын укырбыз, дип ышанабыз.

АЗАТ ӘХМӘДУЛЛИН

ГАБДУЛЛА ТУКАЙ ТУРЫНДА ЯҢА ХЕЗМӘТ

Билгеле ки, Габдулла Тукайның ижатын фәнни тикшерү эше белән күп кенә әдәбият белгечләре һәм тәнкыйтьчеләр шөгыльләнәп киләләр. Шулай да бөек шагыйрьнең гажәп бай ижатының кайбер яклары тикшереләп бетмәгән әле. Әйтик, Тукайның сатирасы, балалар әдәбияты өлкәсендәге хезмәтләре, публицистикасы һәм башка кайбер яклары аның ижатының әле ныклап кул тимәгән, «ак урыннары» булып калуларында дәвам итәләр.

Рөстәм Башкуровның күптән түгел Татарстан китап нәшриятында чыккан «Тукай һәм рус әдәбияты (Шагыйрьнең тәржемәләре турында)»¹ дигән китабы әлеге «ак урыннарны» тутыру эшендә житди бер хезмәт булып тора һәм аның аша Г. Тукайның моңа кадәр ныклап тикшерелеп житмәгән тәржемә өлкәсендәге эшчәнлеген күз алдыбызга шактый бер бөтен булып килеп баса.

Дөрөс, Тукай ижатының рус әдәбияты белән бәйләнешен тикшергән хезмәтләр моңарчы да булмады түгел, булды. Алардан үзгә буларак, Башкуров бөек шагыйрьнең рус әдәбиятынан тәржемә иткән яки файдаланып язган алтмышлап шигырен һәм дүрт проза әсәрен янәшә куеп тикшереп, чагыштырып чыккан, әлегәчә ачыкланып житмәгәннәрен, төп чыганаclarы билгеле үк булмаганның оригиналлар буенча ачыклаган. Шуңа нигездә бу әсәрләргә анализ ясаган, шагыйрьнең тәржемә үзенчәлекләрен, стилин, системасын һәм принципларын өйрәнгән. Шулардан чыгып, автор: «Тукайның барлык тәржемәләре нигездә ирекле тәржемәләр. Аларны шартлы рәвештә төп ике төргә: оригиналга якын һәм оригиналдан ераклашкан тәржемәләргә бүлсәң мөмкин» дигән нәтижәгә килгән.

Тукайның тәржемә эшчәнлеген болай ике төргә бүлеп йөртү безнең әдәбиятыбызда әле беренче очрый. Автор шагыйрьнең тәржемә эшчәнлеген шулай ике төргә бүлү белән нигездә хаклы һәм ул моны шагыйрьнең тәржемә әсәрләре ярдәмендә уңышлы гына исбат итә. Ләкин болай шартлы бүлүнең, безнеңчә, бер зур кимчелеге дә бар. Тукайның бөтен тәржемәләрен дә «оригиналга якын һәм оригиналдан ераклашкан» дип карау «Төлкә һәм Йөзем жимеше» шикелле адәкват тәржемәләргә тегесенә дә, монысына да кертү мөмкинлегеннән мәхрүм итә. Моңа автор уйлап житкермәгән булса кирәк. Ул Тукайның адәкват тәржемәләре турында ләм-мим әйт-

ми. Безнең карашыбызча, шагыйрьнең мондый әсәрләренә дә тукталу бүгенгә көндәге тәржемә практикасы күзлегеннән караганда үзен аеруча аклаган булып иде.

Шуңа ук вакытта мисалга алынган әсәрләре арасында авторның үз билгеләмәсенә каршы килгән бер очракны әйтми узып булмый. Тукай үз заманында Пушкинның «Сказка о мертвой царевне и семи богатырях» әкиятеннән бер өзекне алып, аңардан «Исәр жил» дип башлана торган бөтенләй яңа әсәрен тудырган. Әгәр Тукай үзе «Пушкиннан» дип куймаган булса, аның оригиналга якын булуы турында, ай-һай, башыбызга килер идеме икән!? Шулай да Башкуров моны оригиналга якын тәржемәләр рәтенә кертә. Оригиналның идеясе саклануга карап кына, аны оригиналга якын тәржемәләр рәтенә кертү белән бу очракта һич тә килешеп булмый, әлбәттә.

Автор Тукайның тәржемәләрен тикшергәндә аларга тар караштан чыгып кына якын килми, киресенчә, рус әдәбиятының Тукайның шагыйрь буларак формалашуына уңай йогынтысын, шуның белән бергә, Тукай тәржемәләренә татар шигыре културасын югарырак күтәрүгә, аның художество чараларын баепуга да уңай йогынтысын күрсәтә. Г. Тукайның, Каюм Насыри шикелле үк, рус културасы һәм әдәбияты белән ижади бәйләнеш урнаштырган очракта гына татар әдәбиятының чын үсеш юлына чыгачагын тирән аңлап эш итүен раслый.

Башкуров, билгеле, үзенә хезмәтендә Габдулла Тукай ижатының бер генә ягын, ягъни шагыйрьнең тәржемә өлкәсендәге эшчәнлеген тикшерүгә генә максат итеп алган. Бу хәл теге яки бу дәрәжәдә алга куелган кайбер мәсьәләләрнең өстәнерәк яктыртылуына китергән. Китапны укып чыккач, мәсәлән, аеруча шагыйрьнең бай ижаты белән таныш булмаган кешенең уенда Тукай тәржемәчә шагыйрь генә булганмы икән әллә, дигән ялгыш фикер туу да бик ихтимал.

Тукайның беренче басылган шигыренә («Мужик йокысы») тәржемә булуы һәм моңа чаклы И. А. Кры-

¹ Р. Башкуров. Тукай һәм рус әдәбияты. Татарстан китап нәшрияты. 1958 ел.

ловның күп кенә мәсәлләрен тәржемә итү белән шөгыльләнүе турындагы юллар укучыда бу фикерне тагын да көчәйтәчәк кенә. Кырлай кешесе Нигъмәтжановның Тукайның Кырлайда ук жырлар һәм бәетләр чыгаруын хәтерләве, Уральск мәдрәсәсендә бергә укыган иптәшләрендә сакланып калган: «Укыгыз, кызлар, укыгыз!», «Туйга бардым мин бүген», «Мөгаллим Нури» кебек шигырьләре Тукайның үзенең ижатын тәржемәдән башлап жибәргән күрсәтмәләр. Үзенең оригиналь шигырьләрен бастырырга аңа, беренчедән, ул чакта Уральскида татар вакытлы матбугаты булмау тоткарласа, икенчедән, ул үзенең бу шигырьләрен житлегеп житкән әсәрләр дип карамаган булса кирәк.

Кафедрада, диссертация яклаганда, болай якин килү, ягъни Тукайның тәржемәләре турында тар мәгънәдә генә сөйләү бик табигый, ләкин китап итеп укучыга тәкъдим иткәндә автор моның белән генә чикләнеп калмаса, бөек татар шагыйре ижатының башка якларын да күрсәтәү үтүгә беркадәр игътибар бирергә тиеш иде. 31 нче биттә ул бу хакта сөйләргә берәз омтылыш ясап карый каравын, ләкин бу фикерен киңәйтмичә, шундук икенче мәсьәләгә күчеп китә.

Аннары Р. Башкуров, Г. Тукай тәржемә эшчәнлегендә күренекле рус шагыйре В. А. Жуковскийны остаз итте, ди. Автор Тукайның 1913 елда язылган «Кыйтга» шигырендәге «Моктабислектә Жуковский — зур остазым минем», — дигән сүзләреннән чыгып шундый нәтижәгә килә. Ләкин монда да беркадәр ачыклык кертергә кирәк иде. «Остаз итте» дип әйтәбез икән, күз алдына шундук остазның шәкерте килеп баса бит. «Шәкерт» белән «остаз» арасында уртаклык шактый булу мөмкинлегеннән чыгып караганда бу мәсьәләдә саклык аеруча сорала. Чөнки Тукайны Пушкин белән генә чагыштырырга мөмкин булуы, Тукайның классик шагыйрьлегә тәржемә эшчәнлегендә булмыйча, халыкчан һәм заман үтсә дә искерми торган оригиналь әсәрләр калдыруында икәнлегә бәхәссез

нәрсә. Тагын шунысы да бар: әгәр Жуковский үзе үк: «Минем әсәрләремнең күпчелеге читтән алынган яки читтәге вакыйгаларга нигезләнеп язылган» дип ачыктан-ачык әйтсә, Тукайда тәржемә дип йөртелгән әсәрләр бик аз — 352 шигыреннән андыйлары 60 ка да тулмый.

Тукайның тәржемә әсәрләренен теле оригиналь шигырьләреннән «саф татарча һәм гади халык телендә язылуы белән аерылып тора», дигән фикер дә, Башкуров үзе еш кабатларга яратканча, артык калку итеп бирелгән. Автор моны берничә урында телгә ала. Тәржемәләре генә түгел, Тукайның иң-иң күпчелек әсәрләре саф халык телендә язылулары белән безне үзләренә жәлеп итәләр. «Пар ат», «Көз», «Туган жиремә», «Теләнче», «Туган тел», «Китмибез!», «Мәдрәсәдән чыккан шәкертләр ни диләр?», «Шүрәле», «Су анасы» һәм башка шигырьләре саф татарча язылмаганнармыни? Тукай үзенең чит сүзләр кыстырып язылган шигырьләрен соңга таба үзе үк аяусыз тәнкыйтьләп чыгуы да һәркемгә мәгълүм.

Р. Башкуров үзенең хезмәтенен кереш өлешендә үк «Тукай тәржемә стиле хәзерге тәржемә стилиннән бик нык аерыла» дип кисәтү ясый. Ләкин алга таба ул үзенең бу тезисын, ни өчендер, үстерми. Тукайның тәржемә принципларыннан, системасыннан һәм стилиннән соңга таба кемнәр файдаланган, ничек файдаланганнар, файдаланмаса, ни өчен файдаланмаганнар, татар әдәбиятының тәржемә практикасына аның бу эшчәнлегенә нинди уңай йогынты ясаган — болар турында автор үзенең китабында, әлбәттә, әйтергә, Тукайдан соңгы чордагы тәҗрибә практикасына, аның торышына, әлбәттә, анализ ясарга бурычлы иде. Тукайның бу өлкәдә йогынтысы бөтенләй булмау мөмкин түгел. Әсәрнең соңгы бүлегендә автор рус классикларын татарчага тәржемә итү Тукай ижатындагы образлар системасының баюына зур йогынты ясауы белән бергә, «Тукайның рус классикларыннан тәржемә иткән әсәрләре аша керткән поэтик образлар системасы

татар поэзиясенә үз хэзинәсенә әверелде. Аны бүгенге көндә дә татар совет шагыйрьләре үз әсәрләрендә уңышлы кулланып киләләр», — дип язучы ук, Тукай тәржемәләренә үзгәртүләр тәржемәчеләр эшчәнлегенә йогынтысы булу мөмкинлеген күрсәтә түгелме?!

Тәржемә өлкәсендә күп кенә хезмәт куйган иптәшләребез нинди юл белән баралар, әле хәзерге көндә дә, аеруча поэзия өлкәсендә, кулланыла торган «ирекле тәржемә» дип йөртелгән нәрсә Тукай йогынтысының давамы түгелме? Гомумән, хәзер, безнең шартларда, ирекле тәржемә булырга тиешме? Тукайның ирекле тәржемәләре белән хәзерге ирекле тәржемәләр арасында нинди аерма бар? Бу һәм моңа охшашлы башка сорауларга үзгәртү китабында җавап бирергә, үткән заман белән хәзерге заман арасына күпер үк булмаса да, басма салырга тиешиде. Ә бит автор үзе үк, Тукай «татар әдәбиятында ирекле тәржемә мәктәбен нигезләде», дип бик ачык әйтә. «Мәктәп нигезләнгән» икән, аның укучылары да булырга тиеш түгелме соң? Ләкин бу мәсьәләне иптәш Башкуров бөтенләй читләтеп үткән.

Тагын бер нәрсәне әйтеп үтәргә кирәк. Р. Башкуров Тукайның тәржемәләренә бая биргәндә аларның иң күпчелеген тәржемә әсәрләр сыйфатында гына карый. Мәгълүм булганча, Тукай тәржемә объекты итеп алган әсәрләрдә, кирәк дип тапканда, тексттан читкә дә китә, аның кайбер әйләнмәләрен төшереп калдырулардан да тукталып калмый, аерым сүз һәм художество берәмлекләрен татар теленә хас алымнар белән тәржемә итә, оригиналга теге яки бу художество детальләре дә өсти. Нәтижәдә, күп кенә очракларда өр-яңа әсәрләр тудыра («Карлыгач», «Ис-сез чәчәк» һ. б.). Шунлыктан В. Г. Белинскийның мәсәлчә Крыловка әйткән сүзләре Тукайның иң зур күпчелек тәржемәләренә карата да әйтелгән шикелле яңгырыйлар: «Үзгәртү кайбер мәсәлләренә эчтәлеген, — ди бөек тәнкыйтьче, — Лафонтеннан алса да, ләкин аны тәржемәчә дип әйтергә ярамый: аның

искиткеч рус табигате барсын да рус рухы аша үткәрдә һәм рус формаларына яраклаштырып яңадан эшләде». Тукайның тәржемә эшчәнлегенә дә без нәкътә шул караштан чыгып якын килергә тиешбез.

Тукай турындагы яңа хезмәт уңай белән кайбер искәртмәләр һәм аныклаулар энә шулар.

Ни әйтсәк тә, яшь тәнкыйтьче Р. Башкуровның «Шагыйрьнең тәржемәләре турында»гы хезмәте Габдулла Тукайның бай ижатын фәнни өйрәнү өлкәсендә шактый әһәмиятле хезмәт булып тора.

Ф. ИБРАҺИМОВ

ТАТАР ХАЛЫК ӘКИЯТЛӘРЕ РУС ТЕЛЕНДӘ

Билгеле булганча, татар халык ижаты үрнәкләрен, аерым алганда әкиятләрен, халык телендә сөйләнгәнчә язып алу, туплау, бастырып чыгару һәм аларны башка телләргә тәржемә итү эше XIX гасырның 70 нче елларында башлана. Шуңа елларда академик В. В. Радлов, венгр галиме Г. Балинт, фин галиме Х. Паасонен, Казан университеты профессоры Н. Ф. Катанов татар халык ижаты турында әһәмиятле гыйльми хезмәтләрен дөньяга чыгаралар. Аларда тел материаллары рәвешендә, халык ижатында төп жанрлардан саналган әкиятләр дә тупланган була. Бу галимнәр татар халык әкиятләренә татарча текстларын шуңа чордагы академик транскрипцияләрдә бирү белән бергә, аларны немец (В. В. Радлов, Х. Паасонен) һәм венгр (Г. Балинт) телләренә дә тәржемә иткәннәр. Бу исә нигездә төрки телләргә өйрәнүче Көнбатыш галимнәренә ярдәм йөзеннән эшләнгән.

1898 елда Казан университеты типографиясендә профессор Н. Ф. Катановның «Материалы к изучению казанско-татарского наречия» исемле китабы басылып чыга. Бу хезмәттә татар халкының шуңа

чордагы язма әдәбиятыннан, авыз ижатыннан күп кенә үрнәкләр татар телендә гарәп шрифтында һәм академик транскрипцияләрдә бирелгәннән соң, аларның русчага төгәл тәржемәсе дә урнаштырыла. Арада Г. Фәезханов һәм Г. Балинт җыентыкларыннан алынган 15 әкият тә бар. Әкиятләренең күпчелеге татарлар арасында киң таралганнан: «Аю белән төлке», «Төлкә белән торна», «Тегүче белән бүре», «Комсыз мулла» һ. б. Профессор Н. Ф. Катанов аларны оригиналга мөмкин кадәр якынарак итеп тәржемә кылырга тырышкан, аерым сүзләргә хәтта аңлатмалар да биреп барган. Аның бу хезмәте татар халык әкиятләренең кайбер үрнәкләрен рус җәмәгатьчелегенә җиткерүдә башлангыч эш дип каралырга лаеклы.

Татар халык әкиятләренең рус телендәге махсус җыентыгын бастырып чыгару Каюм Насыйри тарафыннан башкарыла. Бөек мәгърифәтче үз халкын агарту, аның культурасын, фәнен үстерү буенча армый-талмый хезмәт итү белән бергә, тугандаш рус халкын татарларның рухи байлыгы белән таныштыруга да зур әһәмият бирә. Каюм Насыйри һәм П. А. Поляковның 1900 елда «Сказки казанских татар и сопоставление их со сказками других народов» дигән исемдә чыккан хезмәте шул максаттан килеп эзерләнгән булырга тиеш.

Китапта К. Насыйринның халыктан үз кулы белән язып алган 11 әкиятте бирелә. Алар арасында «Салам торхан», «Юләр угыл», «Гөлнәзек» кебек, халкыбыз тарафыннан яратып сөйләнелә торган әкиятләр дә бар. Аларны рус теленә П. А. Поляков тәржемә иткән. Тәржемәче, җыентыктагы әкиятләренең тел өйрәнүдә дә бер чыганаك булуларын истә тотып, тәржемәне оригиналга якин итеп эшләгән. Китапның соңгы өлешендә П. А. Поляков татар халык әкиятләрен башка халыкларның әкиятләре белән чагыштырып язган хезмәтен урнаштырган. Бу исә җыентыкның фәнни әһәмия-

тен тагын да күтәрә. К. Насыйри һәм П. А. Поляковның шушы җыентыкларыннан соң Октябрь революциясенә хәтле татар халык әкиятләренең русча махсус басмасы күренми. Бу хезмәт революциягә кадәр татар халык ижаты буенча чыккан басмалар арасында иң күренеклесе, иң кыйммәтлесе булып тора.

Татар халык әкиятләренең рус һәм чит ил телләренә тәржемә ителгән басмалары, һичшиксез, күркәм, әһәмиятле факт. Ләкин без аларның кимчелекле якларына да күз йомып кала алмыйбыз. Бердән, ул басмаларның барысы да диярлек лингвистик материал буларак чыгарылганнар. Шунлыктан җыентыкларда еш кына халык ижатына ят булган яки очраклы әсәрләр дә күренгәли. Күп кенә әкиятләренең кайда, кайчан, кемнән һәм кем тарафыннан язылып алынулары әйтелми. Икенчедән, аларда рус яки башка телләргә тәржемә итү тар академик принциплар белән чикләнгән: текстларны башка телләргә төп-төгәл итеп күчерү һәм шунда ук аңлатмалар, өстәмә сүзләр биреп бару, әлбәттә, әкиятләренең художестволылыгына шактый зыян иткән. Бу исә әкиятләргә нибары тел өйрәнү материалы дип кенә караудан һәм аларның халыкның рухи көзгесә, югары сәнгать әсәрләре булуы белән хисаплашмаудан килә. Ниһаять, өченчедән, ул җыентыклар гыйльми басмаларда фән кешеләре өчен генә аз тираж белән чыгарылганнар һәм киң катлау халык арасында таралмаганнар.

Бөек Октябрь социалистик революциясә хезмәт ияләренең авыз ижатын өйрәнүгә, төрле милләт халыкларына рухи һәм тарихи казанышлар белән үзара таныштырга реаль мөмкинлекләр тудырды. Яңа шартларда, 1924 елда, Казан дәүләт педагогия институты укытучысы М. А. Васильевның «Памятники татарской народной словесности. Сказки и легенды» исемендәге китабы басылып чыга. Революциядән соң дөньяга чык-

кан беренче жыентык, күренә ки, рус телендә була.

Китапта 53 әкият һәм 7 легенда урнаштырылган. Кайбер әкиятләрнең берничәшәр вариантлары да бирелә. Әкиятләрнең күпчелеген төзүчегә элекке укытучылар институты студентлары тапшырган. Жыентыкка: «Камыр батыр», «Салам торхан», «Шомбай», «Күке кычкыргач хезмәтче хезмәт хакы ала» һ. б. кебек халык әкиятләре кергән. Ләкин аларның кайда, кайчан язып алынулары әйтелсә дә, кемнән, кайсы сыйныф вәкиленән, кем тарафыннан язып алынулары турында белешмә юк. Аның каравы, һәр әкиятнең азагында шул ук сюжетның башка халыкларның эпик иҗатларындагы параллельләре күрсәтелә.

Төзүче үзенең кыска гына кереш сүзендә моны төрле халыкларның рухи-культура хәзинәләрен үзара уртаклашу кирәклеген белән аңлата. Димәк, М. А. Васильев халык әкиятләре — зур коллективның гасырлар буе иҗат иткән югары художестволы сәнгать әсәрләре икәнлеген бик яхшы төшенгән. Ләкин эшкә килгәндә, ул татар халык әкиятләренең нәкъ менә шушы төп сыйфатын — аларның художестволылыгын — бөтенләй диярлек исәпкә алмаган. Күпчелек әкиятләр бик нык кыскартылып, җансызландырылып тәржемә ителгәннәр, аларның кайберләренең хәтта коры бер сюжет схемалары гына калган.

М. А. Васильев жыентыгынан соң үткән утыз еллык дәвердә татар халык әкиятләренең рус телендәге аерым басмасы күренми. Дөрес, утызынчы еллар уртасына кадәр татар әкиятләрен халыктан җыеп алу эше тиешле югарылыкта тормый, халык иҗатының бу жанрына салкын караш яшәп килә. Шунлыктан, аларны рус телендә чыгару өчен, әүвәлге хезмәтләргә исәпкә алмаганда, реаль нигез дә булмый. Утызынчы еллар уртасынан халык әкиятләрен җыю һәм өйрәнүдә яңа этап башлана. А. М. Горький инициативасы белән бө-

тен ил күләмендә барган бу эшкә татар язучыларынан Г. Толымбайский, Г. Бәширов, Х. Ярми керешәләр. Кыска гына вакыт эчендә байтак әкиятләр җыела һәм аларның беркадәресе басылып та чыга. Бөек Ватан сугышынан соң әкиятләр җыю тагын да киңрәк үткәрелә. Г. Бәширов һәм Х. Ярми төзегән әкият китаплары бер-бер артлы дөньяга чыга тора. Шулай итеп татар халык әкиятләренең рус телендә басылып чыгуы өчен реаль мөмкинлекләр туа. Ләкин бу эш байтак елга кичегеп кала. Ниһаять, татар халык әкиятләрен, сәнгать әсәрләре буларак, рус телендә бастырып чыгаруны Г. Бәширов, Х. Ярми үз өсләренә алалар һәм кечкенә генә бер жыентык төзеп, Мәскәүдәге балалар әдәбияты нәшриятына (Детгиз) тапшыралар.

1952 елда Детгиз «Гөлчәчәк» (төзүчеләре Г. Бәширов, Х. Ярми, тәржемәчесе Г. Шәрипова), ә 1957 елда, шул ук «Гөлчәчәк» тәге әкиятләргә дә кертеп, шактый киңәйтеп, «Татар халык әкиятләре» исемендәге (төзүчесе Х. Ярми, тәржемәчеләре Г. Шәрипова һәм М. Булатов) жыентыкларны бастырып чыгара. Татарстан китап нәшрияты бу жыентыкларны, үзгәртүсез-нисез диярлек, кабатлап бастыра (беренчесен 1953, икенчесен 1957 елда). Бер уңайдан әйтәүтик, Казанда чыккан жыентыклар, танылган художникларыбыз Л. Фәттахов һәм Х. Якупов рәсемнәре белән бизәлгәнлектән, унышлырак күренәләр. Бу басмаларның һәрберсенә аерым-аерым тукталып тормастан (чөнки алар бер-берсен кабатлыйлар), без Мәскәүдә соңгы тапкыр чыккан басмага¹ тукталыйк.

Төзүче Хәмит Ярми жыентыкка татар халык әкиятләренең иң гүзәлләрен тәкъдим иткән. Ләкин, кызганычка каршы, бу китапка татар әкиятләренең төп үзенчәлекләрен характерлаган кереш мәка-

¹ Татарские народные сказки. Рус телендә. Мәскәү. Детгиз. 1957 ел. Төзүчесе Х. Ярми. 319 бит. Бәясә 5 сум 80 тиен.

бирелмәгән, ә бит «Гөлчәчәк» җыентыгы кечкенәрәк булса да, анда кереш мәкалә бар. Андый мәкалә урнаштырылса, бу басма, билгеле, отышлырак булган булыр иде. Хәер, балалар әдәбияты нәшрияты басмасының озын, катлаулы мәкалә һәм фәнни искәрмәләр белән чыгуын таләп итү үзе беркатлылык булыр иде.

Тәржемәчеләр, Г. Шәрипова һәм М. Булатов, күп кенә татар әкиятләрен рус теленә шактый уңышлы, матур тәржемә иткәннәр. Мәсәлән, Г. Шәрипова тәржемәсендәге «Мудрый старик», «Саран и Юмарт», «О кривой березе», М. Булатов тәржемәсендәге «Салам торхан», «Тан батыр» әкиятләре шундыйлардан. Ләкин без биредә җыентыктагы матур, уңай якларга тукталуга караганда, тәржемәләрдәге кайбер кимчелекләрне яктырту әһәмиятләрәк булыр дип исәплибез.

Югарыда әйткәнбезчә, балалар әдәбияты нәшриятыннан фәнни яки фәнни-популяр басма чыгаруны таләп итеп булмый. Халык әкиятләрен балалар өчен яраклаштырып тәржемә иткәндә, беркадәр эшкәртүгә юл куелуы табигый. Ләкин мондый эшкәртү катлаулы тел-стиль системасын һәм авыр аңлаешлы урыннарны җиңеләйтү, ачыклау рәвешендә, ягъни әсәрнең идея эчтәлегенә, образлар тезмәсенә зыян китерми хәл ителергә тиеш. Югыйсә, тәржемәләрдә, «эшкәртү» сүзе белән капланып, әллә ни хәтле каш җимерүләр, күз чыгарулар да мөмкин бит.

Г. Шәрипова һәм М. Булатов ничек тәржемә иткәннәр соң? Китапка бирелгән эчтәлек исемлегендә М. Булатов әкиятләренә тәржемә итеп кенә калмаган, ул аларны эшкәртеп тә чыккан диелә, ә Г. Шәрипова эшләре турында андый күрсәтү ясалмый. Эчтәлек исемлегендә ни өчен алай язылгандыр, аңлашылмый, чөнки чынында Г. Шәрипова да әкиятләренә бик нык кына эшкәрткән. Тәржемәчеләрнең һәр икесе дә татар әкиятләрен рус телендә би-

рүдә шактый иркен алымнар белән эш иткәннәр һәм тел-стиль чараларын, авыр аңлаешлы урыннарны җиңеләйтә кенә калмаганнар, бәлки байтак кына үзгәртүләр дә керткәннәр.

Менә «Алпамша» әкиятә (Г. Шәрипова тәржемәсе.) Әкият оригиналда болай башланып китә: «Алпамша ярлы гаиләдән чыккан бер малай була. Ул бик күп еллар көтү көтә. Көтү көткән вакытында очрый моңа бер кырказ баласы. Ул кырказ баласын яз башыннан алып асрый, үзе белән көтүдә йөртә. Көз җитә. Каз булып үскәч, кырказ баласы очып китә, ташлы бу көтүченә»¹.

Тәржемәдә: «В давние времена жил на свете молодой пастух по имени Алпамша. Не было у него ни родных, ни друзей(?), пас он чужой скот и дни и ночи проводил со стадом в широкой степи.

Однажды ранней весной нашел Алпамша на берегу озера большого гусенка и очень обрадовался своей находке. Выходил он гусенка, выкормил его, и к концу лета маленький гусенок превратился в большого гуся. Вырос он совсем ручным и не отходил от Алпамши ни на шаг(?).

Но вот настала осень. Гусиные стаи потянулись к югу. Однажды гусь пастуха пристал к одной стае и улетел в неведомые края. И остался Алпамша опять один(?)» (220 бит).

Тәржемәнең бик озын булуын, артык детальләр белән тулып ятуын укучы үзе дә бик яхшы күрә. (Күпчелек тәржемәләр шул рәвешчә бик иркен бирелгәннәр.) Без игътибарны шуңа юнәлдәрик: русчасында Алпамшаның туган-тумачасы, дус-ишләре юк икән, ул кешеләрдән аерылган бер ялгызак икән. Оригиналда геройга андый сыйфатлар тагылмаган.

Дәвам итик. Менә бер заман Алпамшага бер карт очрап, аны патша кызы өчен барган ярышта

¹ Татар халык иҗаты. Таткнигоиздат. Казан, 1954 ел. Төзүчеләре Г. Бәширов, А. Шамов, Х. Ярми һәм Х. Госман. 448 бит.

катнашырга чакыра. Герой моның белән шундук кызыксына һәм ярышның шартларын сораптыра. Аннары «Алпамша уйлап та тормый, икенче көнне, көтүен ташлап, ярыш була торган урынга китә».¹ Ә тәржемәдә Алпамша әлегә картка: «—Куда уж мне с батырами тягаться, такая борьба не по моим силам», — ди үз-үзеннән шикләнеп. Соңыннан «Алпамша сперва не хотел идти на состязание, но утром не вытерпел: пошел на площадь, чтобы хоть издали посмотреть на прославленных батыров» (221 бит). Шулай итеп, оригиналдагы тәвәккәл һәм курку белмәс егетнең характеры тәржемәдә шактый үзгәрә.

Алпамша ярышта жиңеп чыккач, патша кызы Сандугачка өйләнеп кенә калмый, ярты патшалыкны да үз кулына ала, тәржемәдә исә соңгысы әйтелми. Ягъни батыр егет ярты юлда туктап калгандай була.

Озакламый Алпамша белән Сандугач, дошманнары Кылтапка каршы сугышка эзерләнеп, ат сайлыйлар: «Алпамша атларның койрыгын тартырга тотына. Койрыгыннан тартып жибәрә, атның тиресе суырылып чыга. Бу сарайда яраклы ат табылмый. Икенче сарайга кереп бер атның койрыгын тартып караган иде, ат селкенеп кенә куйды»² — «Но только Алпамша брал какого-нибудь за хвост и легонько (?) тянул к себе — конь сразу падал мертвый (?). Долго ходили Алпамша и Сандугач по конюшне — никак не могли выбрать себе подходящих коней. Наконец, в дальнем углу (?) конюшни увидел Алпамша низкорослую лошадедку. Подошел он к ней, потянул за хвост, а лошадедка даже (?) не шелохнулась: стоит, как стояла» (222 бит).

Дошманнарына каршы Алпамша белән Сандугач икәүдән-икәү генә чыгалар, ә тәржемәдә: «... во главе своего войска двинулись

в поход». «Алпамша выстроил войско» (соңыннан Алпамша жиңелгәч, бу гаскәр кая киткәндер — билгесез). Алпамша дошман гаскәре килгәнче йоклап алырга була һәм Сандугачка: «Менә, ди, шушы безне алып, минем маңгайга куеп, шушы чүкәч белән сугарсың, мин шул вакыттагына уянырмын»¹, — ди. Ә русчада Алпамша: «Только помни: я сплю очень крепко и разбудить меня не так-то легко!» — ди (224 бит).

Әкиятнең татарчасыннан без Сандугачның Алпамшаны, үтерермен дип куркып (бик табиый), уятмавын һәм дошманга каршы япа-ялгызы китүен күрәбез, ә русчасында исә: «Жалко (?) стало Сандугач будить мужа. Решила она не тревожить (!) его, а сама стать во главе войска (?) и сразиться с врагом» (224 бит).

Каты сугышлардан соң, Сандугач яраланып өенә кайта. Алпамшаны дошман тотып ала, ә тәржемәдә яраланган Сандугачны «спасли от плена храбрые джигиты Алпамши-батыра» (225 бит).

Чагыштыруны шушында туктатык. Укучы игътибар иткәндер: рус телендәге әкият оригиналыннан теле белән генә түгел, бәлки геройның характеры, эчтәлектәге кайбер моментларның үзгәлектәре белән дә аерыла. Димәк, Г. Шәрипова татар халык әкиятендә икенче бер вариант тудырган дисәк, ялгышмабыз. Моңы ничек дип атарга? Тәржемә һәм эшкәртү дипме, әллә саксызлык үрнәге дипме? Әгәр Урта Азия халыкларының «Алпамыш» дастанын өйрәнүчеләр Г. Шәрипова тәржемәсен укый калсалар, аларның бу дастанның татар халкы арасында әкият төсендә таралган варианты турында байтак ялгыш фикерләргә килүе бик ихтимал.

Шул рәвешчә образларны һәм эчтәлектәге аерым мотивларны үзгәртүләр тәржемә ителгән башка әкиятләрдә дә очрый. (Мәсәлән,

¹ Татар халык ижаты. Казан, 1954. 448 бит.

² Шунда ук, 449 бит.

¹ Татар халык ижаты. Казан, 1954 ел. 450 бит.

Г. Шәрипова тәржемәсендәге «Алтын балдак», «Агай казны ничек бүлгән», М. Булатов тәржемәсендәге «Алтын кош», «Жилән» һ. б.).

Болардан тыш тасвирлау алымнарында да төрле «үзгәртүләр» байтак. Мәсәлән, М. Булатовның «Унберенче Әхмәт» әкиятендәге унай герой турында: «Бросился он лицом вниз и стал в отчаянии грызть (?) землю», — дип (40 бит) әйтүен һичничек тә аклап булмый (бу юлларның татарчасы: «Кая барырга белми, аптырап кала»)¹.

Мондый саксызлык үрнәкләрен күп кенә әкиятләрдә табарга мөмкин. Шулай итеп, соңгы елларда рус телендә чыккан басмалардан татар халык әкиятләренең чын йөзе, күркәмлеге, эчке дөньясы тулы күренми әле. Жыентыклар балалар өчен махсус эшкәртелеп чыгарылганнар. Ләкин эшкәртү төшенчәсенә чамадан тыш киң, иркен мәгънә бирелгән һәм, шуның нәтижәсендә, тәржемәләрдә һәр төрле саксызлыklar, бозулар килеп чыккан. Ни өчендер төзүчедә, редакторлар да аларны үз вакытында төзәтмәгәннәр.

Югарыда язылганнарның бөтенесен жыйнап әйтсәң, менә ни күрәбез: татар халык әкиятләрен жыйа һәм бастырып чыгара башлауга йөз ел тулып килүгә карамастан, әлегә кадәр әкиятләребезнең рус теленә фәнни төгәл дә, сәнгатьчә югары художестволы да тәржемә ителгән басмасы юк икән.

Бүгенге көндә моны эшләргә реаль мөмкинлекләр бармы? Һичшиксез бар. Соңгы елларда татар халык әкиятләренең ике китап күләмендәге академик басмасы дөньяга чыкты. Шуның нигезендә, тирән эчтәлекле мәкалә, тиешле искәrmә — аңлатмалар биреп һәм Якупов, Фәттахов рәсемнәре белән бизәп, 20—25 табак күләмендәге фәнни-популяр жыентыкны рус телендә бастырып чыгарырга бик мөмкин, бик вакыт. Андый китапның әһәмияте бик зур бу-

лыр иде. Бердән, ул татар халкының гүзәл иҗат җимешләре белән рус һәм башка халыкларны таныштырачак. Шул басма ярдәмендә әкиятләребезнең башка телләргә дә тәржемә ителүе мөмкин. («Гөлчәчәк» жыентыгы, мәсәлән, рус теле аша кытай теленә тәржемә ителеп чыкты ич). Икенчедән, бу эшнең фәнни әһәмияте ндә онытмыйк. Соңгы елларда СССР халыкларының эпосларын өйрәнү-тикшерү эше киң җәелеп китте. Безнең эпик әсәрләребездә бер читтә калырга тиеш түгелләр. Андый жыентыкны матбугатта чыгару эшен һич кичектермичә башларга кирәк. Ашыга төшсәк, соңыннан «Ах, без соңга калганбыз икән?» дип үкенмәскә яхшы булыр.

Э. КАСЫЙМОВ.

ТОРМЫШЧАН ОЧЕРКЛАР

Татарстан китап нәшрияты рус телендә Тихон Журавлевның «В пригороде» («Шәһәр янында») дигән очерклар китабын¹ басып чыгарды.

Очеркларның төп үзенчәлегә — аларның тәнкыйть юнәлешендә булуларында. Әдәбиятның сугышчан бер жанрында автор колхоз һәм совхозларның үсешен тоткарлап торган житешсезлекләргә тәнкыйтьләп чыга. Шунысы әһәмиятле: ул житешсезлекләргә Журавлев колхозларның гөрләп үсү һәм чәчәк атуы өчен янучы кеше позициясеннән, коммунистик партиялелек позициясеннән тәнкыйть итә.

Автор житешсезлекләргә әйтеп үтү белән генә чикләнми. Ул, катлаулы тормыш хәлләрен гомумиләштереп, үзе күтәргән проблеманы хәл итү юлларын да күрсәтә, шул ук вакытта укучыга да уйланырга мөмкинлек калдыра.

¹ Татар халык әкиятләре. 1 китап. Казан, 1946. Төзүчеләре Г. Разин. Х. Ярми. 71 бит.

¹ Т. Журавлев. В пригороде. (Шәһәр янында). Очерклар. Рус телендә. 1958. 98 бит. Бәясе 1 сум 65 тиен.

Китап «Шәһәр янында» дигән очерк белән башланып китә. Очеркның герое Иван Трофимович колхоздан шәһәргә якынрак бер авылга күчеп килә. Беренче ел үзе, хатыны һәм житкән кызы беркайда да эшләмиләр, ике дуңгыз симертәләр, хатыны һәркөн үз сыерының сөтен-маен базарга чыгарып, магазиннан капчыклап икмәк ташый, ә кызы елгада юкә төшерү белән шөгыльләнә. «Үз эшебез муеннан, көчкә өлгерәбез, нигә тагын производствого барыга?» — ди Иван Трофимович.

Конкрет факттан автор гомумиләштерүгә күчә: «Ә мондый Трофим Ивановичлар азмыни! Алар барысы да шәһәр тирәсенә оялаганнар», — ди. Гомумиләштерелгән фактлар проблема дәрәжәсенә күтәрелә: «Аларны яңадан колхозга кайтарыр яки фабрикага жиберер өчен урыннарыннан ничек кузгатырга соң?» Автор укучыны бу хакта уйларга чакыра һәм үзе мондый юл тәкъдим итә: «Заводка, артельгә яки шәһәр советына караган бу жирләрне колхозларга бирергә вакыт түгелме икән? Шулай иткәндә Иван Трофимовичларга жирлек калмас иде».

Журавлевның «Ихлас күңел белән», «Совхоз эшчеләре янында», «Туры мөгез» исемле очеркларында да, колхоз һәм совхозларны ныгыту белән бергә, гади колхозчылар һәм совхоз эшчеләренә дә игътибарны көчәйтергә кирәк дигән фикер чагыла.

...Республика совхозларының берсенә үзәктән комиссия килә. Комиссия членнары бөтен вакытларын игенне урып-жыю һәм терлекчелекнең торышын тикшерүгә багышлыйлар, ләкин аларның берсе дә эшчеләр белән сөйләшү, аларның өйләренә кереп карау турында уйламый. Ә бит совхозда гади хезмәт ияләре белән тыгыз бәйләнештә генә дәрәжә хәл итәргә мөмкин булган мәсьәләләр аз түгел. Очеркта күрсәтелгән совхоз тормышындагы төп кимчелек, автор фикеренчә, эшче-игенчеләрнең материал яктан житәрлек тәэмин ителмәгән булуында. Күпчелегенең айлык хезмәт хакы өч йөз сумнан артмый. Әлбәттә, ул акчага эшчегә, бигрәк тә ишле семьялы

кешегә, авыл жирендә дә яшәве җиңел түгел.

Материаль кызыксындыруның житәрлек булмавы һәм кадрларның тиз алмашынып торыуы аркасында эшкә очраклы, сезонлы эшчеләр һәм яшь үсмерләрне кабул итәргә туры килә. Шул ук вакытта Журавлев совхозларда хәзер дә турыдан-туры производство эшенә катнашмаган кешеләрнең күплеген күрсәтә. Совхозларны андый кешеләрдән чистартып, алар өчен тотыла торган акча исәбенә эшче һәм игенчеләрнең материал кызыксынуларын арттырырга вакыт түгелме икән? Бик вакыт! Һәм чыннан да авыл хужалыгыбызны кискен рәвештә күтәрү буенча хәзер шулай эшләнә дә инде.

«Ихлас күңел белән» дигән очеркта да шушы фикер күтәрелә. Артта калучы бер колхозда уникаль председатель алышынган. Кемнәр генә үзенең көчен сынап карамаган бу поста! Ләкин председателйләр алышына торган, ә колхоз һаман элеккечә артта кала биргән. Партия райкомы бу колхозга гади авыл укытучысы Евдокия Георгиевна Антонованы жибергән. Аннан соң инде өч ел вакыт узган. Колхоз хужалыгы ныгыган, күп кенә тармаклар буенча колхоз алдынгы урынга чыккан. Артель белән дәрәжә җитәкчелек итүнең сере нәрсәдә соң? Кешеләр белән эшли белүдә, колхозчыларның ихтыяжларына колак салуда, гади эшчеләргә кешечә мөгамәлә күрсәтүдә, ди автор. Очеркның героинясы Антонова: «Мин гадәттән тыш берни дә эшләмәдем, бернинди яңалык ачмадым, тик кешеләргә ышандым һәм алар да миңа ышаналар. Председателенең сүзләре эш белән беркетелергә тиеш. Вәгъдә биреп тә аны үтәми калсаң, колхозчыларның ышанычын югалтасың», — ди.

Тихон Журавлев бу жанрга хас булган традицион чаралар белән генә чикләнми. Ул образларны сатирик үткенәйтү алымнарын да кыю куллана. Моңа карап тормыш дәрәжәлегенә зыян килми. Журавлев күзбездә күнегеп беткән, ләкин килешергә мөмкин булмаган әйберләрне безгә сатира лупасы аша күрсәтә. «Күсе-

ләр» очеркы тулысынча сатирик планда язылган.

Бер совхозга күселәр һәм башка кимерүчеләр белән көрәшү буенча ел саен комиссия килә. Тик ул комиссиядән беркемгә дә бернинди файда юк, дәүләт акчасы гына әрәм ителә. Комиссия башлыгын автор болай сурәтли: «Тычкан тиресе төсендәге гимнастерка аша, кыршаулы мичкә кебек, солдат каешы белән буган тыгыз корсагы беленеп торган кечкенә буйлы, шат күңелле пеләш агайның бер кулында дыңгычлап тутырылган иске портфель, икенчесендә помидор һәм каймак тутырып майлы кәгазьгә төреп бәйләнгән банка салынган сетка». Совхозга килгәч тә ул гаять актив эшчәнлек күрсәтергә тотына. Аның төп максаты — үзенң сеткасына күбрәк азык тутыру. Комиссия членнары шул ук вакытта матур сөйләргә тырышалар, купшы һәм четрек фразалар артына яшеренәләр.

Ләкин Журавлев очеркларында безне бар нәрсә дә канәгәтләндереп җиткерми. Кайвакыт автор кызыклы гына башланган хикәяләвен ашыкпошык тәмамлап куя, жанрның барлык мөмкинчелекләреннән файдаланмый. Бу бигрәк тә «Туры мөгез» очеркына хас.

Очеркның герое Марко Иванович Сизой — ызгышучан, ачулы, шәхси интересларын гына кайгыртып яшәүче бер бәндә. Очеркның азагында инде без аны төзәлгән кеше итеп күрәбез. Ләкин аның эчке үсеше, характерындагы үзгәреш ачылмый. Сизойның дөньяга карашы ничек үзгәрүе, аңа нәрсә тәэсир итүе

укучыга караңгы. Ә бит авторга партия Үзәк Комитетының Сентябрь Пленумынан соң авылда булган күтәрелеш нәтижәсендә кешеләрнең ничек үзгәрүен күрсәтергә мөмкин иде.

Журавлев кире персонажларны үткен каләм белән фаш итә. Сүз дә юк, андыйларга каршы көрәш алып барырга кирәк. Ләкин ул авыл хужалыгын күтәрү өчен көрәшүче уңай кешеләр образын аз сурәтли. Ә бит очерклар КПСС Үзәк Комитетының Сентябрь Пленумынан соңгы чорны, авылга меңнәрчә коммунистлар җибәрелгән чорны эченә ала. Китапта аларның көрәшләре, очраган кыенлыкларны ничек җинүләре турында күбрәк укыйсы килә.

Жыентыкка бай материал тупланган. Аларны сайлаганда автор югары таләпчәнлек күрсәтергә тиеш иде. Ә Журавлев, күп проблемалар чишәргә тырышуы аркасында, кайбер очракларда үз фикерен нигезләп җиткерми; очеркның аерым бүлекләре арасында таркаулык сизелә. Мәсәлән, «Нюра апа» дигән очеркта персонажларның берсе булган Павел турындагы кисәк төп материалга органик бәйләнмәгән, кеше язмышына җитди анализ ясау урынына, автор йөгерең сурәтләү белән чикләнгән. «Жалоба» очеркы исә китапның тематикасына туры килеп бетми.

Шулай да, барлык кимчелекләренә карамастан, Журавлевның очерклары чыгуы — безнең әдәби тормышыбызда кызыклы һәм әһәмиятле күренеш.

Б. ЗИЛЬБЕРМАН.

УКУЧЫЛАР ХАТЫ

Г. ИБРАХИМОВНЫҢ «САЙЛАНМА ЭСЭРЛӘРЕ»

Татарстан китап нәшрияты 1957 елда атаклы әдип Галимжан Ибраһимовның өчтомлык «Сайланма эсәрләр»ен бастырып чыгарды. Әдәбият мәйданында бу, әлбәттә, зур вакыйга булды.

Г. Ибраһимовның ижтимагый әһәмиятле эсәрләрен эченә алган бу өчтомлыкны төзү һәм редакцияләү эшен А. Шамов, Г. Халит, Ә. Еники һәм Х. Музагитов иптәшләр башкарганнар. Китапның башында Галимжан Ибраһимовның тормышы һәм ижатына карата Г. Халит тарафыннан язылган шактый тулы кереш сүз урнаштырылган.

Без шушы өчтомлыкка анализ ясауны максат итеп куймыйбыз, бәлки аның беренче томына¹ гына һәм аның да бер караганда «таррак» булып күренүе мөмкин булган бер ягына гына тукталабыз.

Татар әдәбиятының башка классикалары кебек үк, Г.Ибраһимов та үзенең ижатында үз заманында татар әдәби телендә кулланылган байтак кына гарәп сүзләреннән һәм тәгъбирләреннән файдалана. Аларның кайберләре бүгенге укучыларга бик авыр аңлашыла, хәтта аңлашылмыйлар да дияргә мөмкин. Шуңа күрә элек язылган һәм басылган эсәрләрнең махсус аңлатмалар соравы табигый һәм нәшрият аларны биреп бик дөрес эшли. Ләкин, кызганычка каршы, биредә менә шул аңлатмалар бирүдә чуарлык, кай-

чакта хәтта ялгышлар да күренә. Мәсәлән, китапның 246 битендә: «Кәрим ахунның кызы «Шәрхы мулла» укый, ди, кафия мәтенен яттан су кебек эчә имеш...» дигән жөмләне алыык. Сызык астында «Кафия мәтене» сүзенә шигъри (рифмалы) текст, дип аңлатма бирелә. Чынлыкта исә андый шигъри текст юк. Бәлки «Кафия» дигән гарәпчә атаклы синтаксис китабы бар.

69 биттә шундый жөмләне укыйбыз: «...табигый сөрүәтнең артык күплеге сәбәп булган кебек...» Бу жөмләдә сөрүәт сүзе ялгыш язылган, чөнки сөрүәт дигә сүз гарәп телендә юк. Бу «байлык» мәгънәсендә йөргән «сәрвәт» сүзе булырга тиеш.

«Мин сезнең иманыгызга хәләл китерәсем килми». Аңлатмада бирелгәнчә, хәләл сүзе — катнашу, хәл итү мәгънәсендә түгел, бәлки кимчелек мәгънәсендә кулланыла (261 б.).

«Ул зурлыкта, матурлыкта, тоткан мәртәбәсенең бөеклегендә дөньяда мәсәлсез дә булсын» (262 б.). Мәсәлсез дип язу дөрес түгел, мәгънәсе дә бозылган. Дөресе: мисәлсез — тиндәшсез.

«... әллә нинди фәлсәфә вә әхлакый ноктадан карап түгел, тик үзенең табигате, хилкате белән үк Сабир боларның берсен дә булдыра алмый» (269 б.). Бу жөмләдәге хилкат сүзе характер мәгънәсендә түгел, бәлки яратылыш мәгънәсендә йөри.

«Минемчә, бу икесе мөтәлә зиман булып...» (273 б.). Монда сүз Зыя белән музыка турында бара. Мөтәлә-

¹ Г. Ибраһимов. Сайланма эсәрләр. 1 том, Татарстан китап нәшрияты. Казан. 1957. Төзүчесе Г. Халит. Редакторы Ә. Еники, 527 бит. Бәясә 10 сум 10 тиен.

зиман (гарәп телендә икелек санда килгән бер сүз) — аерылгысызлар мәгънәсендә. «Мөтәләзиман» сүзен аерып язу һәм аны «кушылган» дип аңлату мәгънәне бозуга илтә.

Шуның белән бергә китапта күп кенә читен сүzlәргә тиешле аңлатмалары бирелми калдырылган. Мәсәлән: мохыйт, моназыйф, мәсгудият, мөбһәм, мәдһүш, кибер, гамәли, маузуғ һибә, кяинат, назари, һидия, сәммәт, фәлакәт, маниғ, фәза һ. б.

(269, 282, 326, 341, 378, 429, 467, 493, 495, 496, 497, 499, 508, 515, 520 битләрдә).

Бу житешсезлекләр, безнеңчә, бездә яхшы эшләнгән «Борынгы сүzlәр», «Гарәп-татар сүзлегә» кебек белешмәләр булмаудан килә. Татарстан китап нәшриятына бу турыда күптән уйланырга вакыт инде.

Бу кимчелекләр өчтомлыкның кабат нәшерендә искә алынырлар дип ышанабыз.

Г. ИШМӨХӘММӘТОВ

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ЧЫККАН ГАРӘП ХИКӘЯЛӘРЕ

Татарстан китап нәшрияты үзенең укучыларына гарәп һәм мисыр хикәяләреннән жыентыклар¹ бүләк итеп, мөһим һәм файдалы эш эшлэгән.

Азатлык һәм хезмәт сөючән гарәп халкы күп гасырлар буге капиталистик илләр тарафыннан изелеп яшәсә дә, үзенең рухи көчен һәм бердәмлек хисен саклап килде. Гарәп халкы соңгы елларда империализмга каршы алып барган батырларча көрәше белән бөтен дөньяның дикъкатен биләде. Күз алдыбызда гарәп илләре берсе артыннан берсе политик мөстәкыйльлеккә һәм экономик бәйсезлеккә ирешәләр. Бу — бик озак һәм авыр көрәш нәтижәсе. Халыкка аң-белем тарату, аның рухын күтәрү, эксплуататорларга һәм империалистларга көрәшкә өндәүдә әдипләр аеруча зур эш башкардылар һәм башкаралар. Гарәп халыкларының әдәбияты да үсте һәм чынныкы, язучылары чынбарлыкны, тормыш хакыйкатен тагын да тирәнрәк тасвирларга өйрәнделәр.

Бу ике жыентыкта, бер яктан, иске тормыш калдыклары, изелеп яшәгән

кешеләрнең наданлыгы, артта калганлыгы, түбәнчелегә һәм һәртөрле кимчелекләргә сурәтләнә; күз алдынан изелгән, кимсетелгән, бозыклыкка бирелгән кешеләрнең образлары үтә. Икенче яктан, укучыны дулкынландыра һәм рухландыра торган көчле хисләр, тирән кайгы һәм зур шатлык, сөю һәм усал нәфрәт, алга, яктылыкка омтылу, намус һәм аң уянуы, геройларның чит ил илбасарларына каршы кораллы көрәш юлына басулары гәүдәләнә.

Ике жыентыкта 16 язучының 27 эсәре тупланган. Бу, әлбәттә, безнең замандагы гарәп әдәбиятының бик аз өлеше, шулай да, жыентыкларга кергән хикәяләр буенча (ә гарәп әдәбиятында кыска хикәяләр төп жанрлардан исәпләнә) укучы гарәп халкының тормыш-көнкурешен, колонизаторларга каршы тарихи көрәшен күрә ала. «Мисыр хикәяләре» жыентыгына хикәяләр остасы Мәхмүт Тәймүр, Габдрахман әш-Шәркауи, Габдрахман әл-Хәмиси һ. б. (барлыгы 11 язучының) хикәяләре тупланган. «Гарәп хикәяләре» жыентыгы укучыны Сүрия, Ливан һәм Гыйрак язучыларының кайбер эсәрләре белән таныштыра.

Жыентыкларның кайбер житешсез яклары да бар. Гарәп хикәяләренең татар теленә рус теле аша тәржемә ителүе сәбәпле, житди генә кимчелекләр килеп чыккан. Беренчедән,

¹ Гарәп хикәяләре. Тәржемәчеләре С. Сибгатуллина һәм И. Гыйльфанов, кереш сүз М. Мәхмүтов тарафыннан язылган. Казан, 1958, 119 бит. Бәясә 2 сум 20 тиен.
Мисыр хикәяләре. Ф. Гайнанова тәржемәсе һәм кереш сүзе. Казан, Татарстан китап нәшрияты. 1958, 166 бит. Бәясә 2 сум 70 тиен.

төрле исемнәр, хәтта язучылар исемнәре дә дәрәс бирелмәгән. Мәсәлән, әл-Хәмиси урынына әл-Хамиси; әл-Гурьян урынына әл-Әрьяни; Бинт әш-Шатый урынына Бинт әш-шәти; Дәкрүб урынына Дакрүб; Гәввад урынына Аввад дип бирелгән.

Бөек гарәп шагыйре Әбуль-Гәлә әл-Мәгарри (XI гасыр) исеме бер жыентыкның кереш сүзендә («Гарәп хикәяләре», 5 б.) Абуль-Галә әл-Магари дип, ә икенчесендә Әбелгалә формасында алынган.

Башка исемнәрдә һәм гарәп сүзләрендә дә ялгышлар бар. Мәсәлән: Әгсәм урынына Гасам; Гәфалла (яки Гафаулла) урынына Әфәллах; Фургул урынына Фөргель; Әз-зәмәлик урынына Әжжәмәликә; Әлисгаф урынына Әльисаф; Әлгәтәбә урынына Әльатаба; Сәвад урынына Сәүәд; Сәгд Зәглул урынына Сәгәт Зәһләл; Әлгизә урынына Әльгизә; мурабиг урынына мураби дип басылган.

Икенчедән, хикәяләрдә, гарәпчәдән русчага, русчадан татарчага тәрже-

мә ителү сәбәпле, язучыларның кайбер тел һәм стиль үзенчәлекләре югалган. Тәржемәләрнең телендә хаталар, күңелсез ялгышулар очраштыргалый. Мәсәлән, М. Дәкрүбның «Төнлә йөрүчеләр» исемле хикәясе И. Гыйльфанов тарафыннан «Төнге хыялланучылар» дип тәржемә ителгән. Хикәяләрнең татарчасын гарәпчә оригиналы белән чагыштырганда аермалар шактый гына жыела, ләкин аларны биредә жентекләп санап китү мөмкин түгел.

Шул кимчелекләренә карамастан, шушы ике жыентык укучыларга ошар һәм, «Гарәп хикәяләре»нең кереш сүзе авторы әйтүенчә, «һичшиксез, гарәп халыклары белән дуслыгыбызны ныгытуда бер өлеш булып, һәм, әлбәттә, гарәп әдәбияты белән тирәнрәк, якынак танышырга теләк уятыр», дип өмет итәбез.

Якын киләчәктә гарәпчәдән һәм башка Көнчыгыш әдәбиятларынан турыдан-туры тәржемә итү эшен киңәйтеп жибәрергә кирәк.

ӘНӘС ХАЛИД,

филология фәннәре кандидаты. Ленинград.

Безнең календарь

ЛИДИЯ СЭЙФУЛЛИНА

(Тууына 70 ел тулу уңае белән)

1880 елның август аенда Казан укучылар семинариясендә Мамадыш өязеннән бер татар егете килеп укый башлый. Тиздән укучылар бу егет турында бер фикергә киләләр: «Сәләтле, ләкин тәртибе шәптән түгел». Класс документларында Николай Сәйфуллин фамилиясенә каршы шундый аңлатма язып куела: «Яхшы укучы, ләкин тәртибен һәм иптәшләренә булган йогынтысын искә алып, семинариядә калдыру куркыныч».

Барысын да белергә тырышкан кыю семинарист Казан студентлары белән дуслаша. Ә бу нәрсә семинария житәкчеләренә ошамый. Аның өстеннән донослар языла. Шуңа да карамастан, 1883 елны Н. Сәйфуллин семинарияне уңышлы тәмамлый.

Яшь егет китап уку белән бик мавыга, үзе язучы булу турында хыяллана. Ләкин аңа православный рухани булып Оренбург губернасына китәргә туры килә. Анда ул үзенә башыннан үткән вакыйгалардан чыгып, ятим калган кечкенә татар малаеның коточкыч күргәннәре, аның бер рус семьясы тәрбиясендәге тормышы турында повесть яза. Ләкин бу повесть турында архирей белеп ала һәм авторны «дөнъяви хикәяләр язудан» катгый рәвештә тыя. Сәйфуллин моңа кадәр үк инде, алдау һәм сатып алу юлы белән рус булмаган халыкларны чукындырудан баш тартканы өчен, югары руханилар алдында үзен «начар» яктан күрсәтеп өлгергән була. Авыр семья шартлары бу юлы аны алар сүзен тыңларга мәжбүр итә. Ләкин ул әдәбият яратуын үзенә соңгы көннәренә кадәр саклый һәм балаларында да әдәбиятка мәхәббәт тәрбияли.

Үзенә охшаган түгәрәк йөзле, кара чәчле, зур коңгырт-кара күзле кызы Лидиянең гимназиядә укыган елларында әдәби эсәрләр язуга сәләте күренгәч, Николай Сәйфуллин горурланып болай ди: «Шулай да мин дөнъяда юкка яшәмәгәнмен икән. Этисенең авызын капладылар, эмма ул талантын жиргә күмеп калдырмады бит, кызына бирде! Күрсәтер әле ул минем кызым!»

Ләкин Николай Сәйфуллин кызының зур язучы булып танылган көннәрен күрә алмый. Ятимлектә үткән балачак вакытында ук какшаган сәламәтлелеге аны вакытынан элек кабергә илтә.

Татар кызы Лидия Сәйфуллина авылда укый-яза белмәгән рус карчыгы тәрбиясендә үсә. Кечкенә кызга туган телен өйрәтергә кеше булмый һәм ул бик яшьтән рус телен үзенә туган теле итеп кабул итә. Бу телдә ул тәрбияче әбисеннән бик күп халык әкиятләрен, легендаларын, әйтемләрне һәм мәкальләрен тыңлый. Шулар нәтижәсендә аңарда бик яшьтән үк гади халыкка карата мәхәббәт тәрбияләнә. Шушы гади халыкның тормышын өйрәнү өчен ул революция алды елларында авылдан авылга, шәһәрдән шәһәргә йөри. Укучы була, китапханәләрдә эшли. Ул халык тормышын өзлексез күзәтә һәм әкреләп мондый тормыш озака бармаслыгына төшенә, аның күңелендә коллыкка, хәерчелеккә, тигезсезлеккә карата нәфрәт үскәннән-үсә. 1917 елның жәендә Мәскәүдә үткәрелгән китапханәчеләр курсында гади авыл китапханәсе эшчесе Лидия Николаевна Сәйфуллина искелеккә каршы көрәшне яклап ялкынлы речь белән чыга.

Яшь совет республикасы авыр көннәр кичергәндә, хезмәт халкы үзенә азатлыгы өчен күп төрле һәм күп санлы дошманнарына каршы авыр сугышлар алып барган көннәрдә, хезмәт ияләрен яулап алынган революция казанышларын сакларга чакырып, каләм көче белән дә көрәш алып барырга кирәк булды. Ләкин моңа кәгазь житәрлек түгел иде. Менә шуңа күрә Л. Сәйфуллина үзенә макаләләрендә халык алдына чыгып сөйләү сәнгате оңтмаска өндәп хезмәтчел интеллигенциягә мөрәжәгать итә.

Һәм үзе бу өлкәдә башкаларга үрнәк күрсәтә. Ул вакытта үзе яшәгән Чиләбе шәһәренә ижтимагый тормышына киң катнаша, кызылармеецлар казармаларында, шәһәр китапханәсендә хезмәт ияләре алдында бик еш чыгышлар ясый, яшьләр белән эшли. Ул булган кичәләргә тыңлаучылар бик күп жыела. Л. Сәйфуллина һәрвакыт көн тәртибендә торган актуаль мәсьәләләр турында сөйли, революция эшенә җиңгә халыкта ышанычны арттырырга омтыла.

Бу елларда ул сәнгатьнең халык белән бәйләнеше, аның алдында торган бурычлар турында да күп уйлана, мәкаләләрендә сәнгатьнең халык омтылышларын яктыртырга тиешлеген таләп итә. Сүз белән таләп итеп кенә калмый, үзенең әдәби эшчәнлеген белән моның бик кирәкле эш икәнлеген күрсәтә.

1922 елда ерак Себердән Казанга «Сибирские огни» дигән журналның беренче китәпләре килеп житә. Кәгазь кытлыгы булуга карамастан, Ново-Николаевск шәһәрində бу журналның чыга башлавында Л. Сәйфуллинаның да эшчәнлеген зур роль уйный. Бу журналны оештыручыларның берсе ул була. Шушы журнал битләрендә Казан укучылары Лидия Сәйфуллина имзасы куелып чыккан хикәяләрен очрата башлыйлар. Л. Сәйфуллинаның 1922 елда язылган «Дүрт бүлек», «Кечкенә жинаятьчеләр», «Нух көймәсе», «Черемә» исемле әсәрләре яңа туып килә торган совет әдәбиятының беренче карлыгачлары булалар. Аның егерменче сәлләрдәге әсәрләре революциянең гади халык тормышындагы чагылышын тасвирлый.

Лидия Сәйфуллина үзенең иң яхшы повестларын һәм хикәяләрен революция тудырган яңа кешегә багышлый. («Вирения» (1924), «Александр Македонский» (1923), «Линюхина Степанида» (1924). Үз геройларының революцион чынбарлык шартларында хәрәкәтләрен сурәтләгәндә язучы революциянең кеше йөрәгендәге чагылышына игътибарын юнәлтә, революция барышында кешенең үзгәрешен, бөек сынаулар йогынтысы астында аның рухи үсешен тасвирларга омтыла.

Тәрбиячесез балалар турында язганда язучы революцион көнкүрешне тирәнтен белүен, балалар психологиясен аңлавын күрсәтә. Аның «Кечкенә жинаятьчеләр» хикәясе совет әдәбияты тарихына революциянең гуманистик асылын чагылдыручы әсәр булып кереп калды. Бу әсәрендә ул тәрбиячесез калган кечкенә жинаятьчеләренң революцион чынбарлык шартларында чын кеше булып житешүен сурәтли.

А. С. Макаренко әйткәнчә, бу хикәядә «иң яхшы кешелекле сыйфатларга тирәнтен һәм чын күңелдән ышану... шактый ук көтелмәгәнчә һәм кыю яңгырый». Л. Сәйфуллинадагы бу үзенчәлекне талантлы язучы һәм педагог «кешегә оптимистик перспективасы караш» дип бәяли. Бу хикәянең сәнгатьчә югарылыкта эшләнеше аның язмышын да билгеләде. 1923 елда ук инде ул япон теленә, соңрак башка бик күп телләргә тәржемә ителә. 1930 елда «Кечкенә жинаятьчеләр» китабы Гали Хәбиб тәржемәсендә татар телендә Казанда басылып чыга.

Балалар өчен Л. Сәйфуллина аеруча яратып яза. Аның 1933 елда Казанга килгәч, пионерларны сәламләп: «Исәнмесез, минем язылачак әсәрләремнең геройлары», — дип исәнләшүе юкка гына булмый. Озакламый аның пионер кыз турында «Таня» исемле хикәясе басылып чыга. Бу хикәянең

беренче вариантын Казанда, пионерлар белән очрашуда ул укып та чыга. Соңыннан бу әсәргә А. М. Горький уңай бәяли.

Л. Н. Сәйфуллина ижатында хатын-кыз образы зур урын алып тора. Хатын-кыз язмышына, аның жәмгыятьтә тоткан урынына язучы күп әсәрләрендә игътибар итә.

1924 елның январенда, илебез халыклары В. И. Ленин белән сабуллашкан көннәрдә, Л. Н. Сәйфуллина юлбашчы табуты янында торган «чал чәчле хатын»га багышлап үзенең дулкынландыргыч очеркын яза. Бу очеркта сурәтләнган Н. К. Крупская образы тирән символик характерда. Бу образда язучы хатын-кызның якин дус булуын, тормышта, көрәштә һәм эштә бергә атлаучы тугры иптәш булуын сурәтли. Бүтән әсәрләрендә дә Л. Н. Сәйфуллина хатын-кыз язмышына шушы күзлектән карап мөрәжәгать итә.

Хезмәт сөюче хатын-кыз темасы Л. Сәйфуллинаның утызынчы-кырыгынчы еллар ижатында тагы да зуррак үсеш ала. Ул үзенең «Наташа» (1937 ел) исемле пьесасын, беренче бишьеллыклар чорында язылган күп кенә хикәяләрен, очеркларын шушы темага багышлый.

Бөек Ватан сугышы елларында Л. Н. Сәйфуллина, инде олы яшьтә булуына карамастан, Мәскәүдә яши, сугыш вакытының бөтен авырлыкларын халык белән бергә кичерә. Ул радиодан, совет кешеләрен дошманны жинү өчен көрәшкә тагы да ныграк тупланырга чакырып, чыгышлар ясый, фронтларда була, газеталарга һәм журналларга халыкның тылдагы фидакарлыгына, совет хатын-кызларының фронтта һәм дошман тылында күрсәткән батырлыклары турында хикәяләр, очерklar яза. Аның «Яшел тасмалар» (1943) исемле хикәясендә Ватанга чын күңелдән бирелгән хатын-кыз командир Вера Крылованың тормышы, аның батырлыгы зур осталык белән сурәтләнә. «Үз жиребездә» (1946 ел) исемле повестенда язучы Бөек Ватан сугышының авыр сынау көннәрендә гади совет кешесе характерындагы совет дәүләте яшәү дәверендә партия тәрбияләгән иң яхшы сыйфатларның ачылуын тасвирлый, халыкның жинелмәслеген сурәтли. Аның сугыш чорында язылган әсәрләре тормышка тирән мөхәббәт белән сугарылган.

Л. Н. Сәйфуллина совет әдәбиятына утыздан артык ел хезмәт итте, киң катлау укучыларга прозаик һәм драматург буларак та, очеркист һәм тәнкыйтьче буларак та киң танылды. Ул яшьләргә карата сизгер һәм таләпчән укытучы булды.

Лидия Николаевна Сәйфуллина 1954 елның 25 апрелендә үлдә. Күренекле язучы һәм жәмәгать эшлеклесе Л. Сәйфуллинаның тууына шушы елның 22 мартында житмеш ел тулу көнен совет жәмәгатьчелегенә һәм киң катлау укучылар зур хөрмәт белән билгеләп үттеләр.

Г. БАЛАКИН.

ШӘФИКА КОТДУСОВА

(Тууына 50 ел)

Илебезнең төрле почмакларындагы татар хезмәт ияләре, күп санлы музыка сөючеләр радиодан Шәфика Котдусова җырлавын зур ярату белән тыңлыйлар. Зур осталык таләп итә торган нинди генә катлаулы әсәр булмасын, Шәфика Котдусованы бөтен төгәлләге белән тыңлаучыларга җиткерә иде. Үзе башкара торган әсәргә бөтен йөрәк җылысын бирүе, һәр әсәренң үзенчәлеген таба белүе белән ул тыңлаучыларның мәхәббәтен казанды. Шәфика Котдусова төрле халык җырларын, классикларның романсларын, совет композиторлары җырларын — барын да бердәй яратып башкарды. Артистка халыкның җырга салынган тойгыларын, уйларын тирән ихтирам итә. Халыкның чын күңелдән туган моңнары җырчы өчен кадерле. Шуңа күрә ул аларны тыңлаучыга бөтен гүзәлләге белән җиткерергә тели, зур саклык белән җырлый. Ул тавышының көчен күрсәтү белән мавыкмый, ә татар хатын-кызларына хас әдәп, тыйнаклык, нәфислек белән башкара. Борынгы озын көйләр җай гына агылалар. Татар көйләренә генә хас бормалар, бизәкләр Шәфика Котдусова башкаруында оста куллар бәйләгән гажәп матур үрнәклә чөлтәрне хәтерләтә: чөлтәр нечкә, нык, бизәкләре тирән уйланган була. Шаян, кыска көйләрдә дә ул җырлау техникасын оста файдалана. Көйгә колоратура бизәкләре кертә, тиз җырлый, ләкин бер сүз дә югалмый. Бар да аңлашыла. «Алмагачлары», «Иркәм», «Асыләсе-Вәсиләсе», «Эрбет» көйләрен шулай тиз, житез җырлавы, колоратуралар белән бизәве — татар халык көйләрен башкаруда үзенә бер яңалык булып яңгырады һәм Шәфика Котдусованың болай җырлау алымын хәзерге көндә башка җырчылар дәвам иттерәләр.

Шәфика Котдусова 1909 елда (18 мартта) Севастопольдә туа. Җырчыда халык ижатына мәхәббәт бик яшәтән үк тәрбияләнгән. Алар гаиләсендә бар да музыка яраталар. Шәригатьнең тыюына карамастан, Шәфиканың әнисе (мулла хатыны) күршеләреннән качып гармонь уйный, җырлый. Аның музыка яратуы балаларына да күчә. Улларының кайсысы гитарада, кайсысы кларнетта уйнарга өйрәнә. Бергә тату үскән балалар Бөек Октябрь революциясеннән соң Севастопольдә ачылган татар клубында концертлар, спектакльләр куялар. Ул чагында әле бала гына булган Шәфика, абыйлары, апалары белән, клубка йөри, татар халык көйләрен тыңлый.

Шәфика унике яшендә музыка мәктәбенә укырга керә. Аннан Симферопольдәге музыка техникумының фортепиано бүлеген уңышлы тәмамлап, Кырым радиосында пианистка булып эшли башлый. Музыка техникумында бер үк вакытта җыр буенча да дәрәсләр алган Шәфика радио-концертларда татар халык көйләрен җырлый.

1940 елда Шәфика Рәхимова — Котдусова Казанга күчеп килә һәм ул Татар дәүләт опера һәм балет театрына эшкә керә. Моңа кадәр татар җырчылары, татар композиторлары турында ерактан ишетеп кенә белгән яшь артистка зур дулкынлану һәм ялкынлану белән ижат эшенә бирелә. Татар сәнгатен, әдәбиятын бөтен күңеле белән яраткан Шәфика Котдусованың Казанда чын ижат тормышы башлана. Аны театрдагы бөтен нәрсә кызыксындыра, ул һәр эштә үзе якыннан катнашырга тели. Татар дәүләт академия театрының һәр спектаклен кабат-кабат карый. Сәхнә, актерлык эше буенча махсус мәктәп үтмәгән Котдусова татар театры артистларынан күп нәрсә өйрәнә. Композиторлар белән дуслаша, аларның әсәрләрен тыңлый, җырчы буларак үзенен киңәшләрен айтә.

Композиторлар Союзының һәр ижади җыелышы, Язучылар клубындагы кичәләр, артистлар белән аралашу — барысы да артистка өчен зур мәктәп булалар.

Татарстан тыңлаучылары белән беренче тапкыр радио-концертларда очрашкан Шәфика Котдусова концерт җырчысы булып кына калмый, гомеренең иң күп өлешен ул татар опера сәнгатенә багышлый. Ул Татар дәүләт опера һәм балет театры сәхнәсендә уйналган спектакльләрдә төп образларны ижат итүчеләреннән берсе була. Казан тамашачылары аның белән беренче тапкыр 1941 елның көзендә Нәҗип Җиһановның «Алтынчәч» операсында Алтынчәчкә җырлаганда очрашалар. Зур сәхнәгә җаваплы опера партиясе белән чыгу тәҗрибәсез артистканы башта каушата, ул үзен сәхнәдә табигый, иркән тоталмый. Ләкин хезмәт сөючән артистка беренче уңышсызлыктан югалып калмый, режиссерларның киңәшләрен төгәл үтәргә, кимчелекләрен бетерергә тырыша. Өлкән сәхнә иптәшләреннән эшләрен нык игътибар белән өйрәнә. Татар драма сәхнәсендә талантлы артисткасы Нәфига ханым Арапова белән дуслашу Котдусованың ижади үсешенә нык йогынты ясый. Шәфика Котдусова спектакльдән спектакльгә үсә бара, һәр образ өчен үзенчәлекле штрихлар таба. «Алтынчәч» операсында Алтынчәчкә бәхеткә омтылучы халык кызы итеп сурәтләүгә ирешә. Музыкадагы якты, нечкә лириканы, ялкынлы романтиканы Шәфика халыкка зур мәхәббәт белән җиткерә. Шәфика Котдусова катнашкан опера спектакльләре күп һәм төрле. Ул «Ильдар» (Н. Җиһанов музыкасы, М. Җәлил либреттосы) операсында — Сажидә, «Фәридә» операсында (М. А. Юдин музыкасы, К. Нәҗми либреттосы) — Ватан азатлыгы өчен, сөйгәнә өчен үлемне каршыларга эзәр торган курку белмәс очучы кыз Фәридә, М. Мозаффаровның Ә. Ерикәй либреттосына язган «Галиябану» операсында — саф күңелле, гадил авыл кызы Галиябану, Н. Җиһановның Ә. Исхак либреттосына ижат иткән «Намус» операсында — шаян, шат күңелле яшь кыз Карлыгач, Т. Гыйззәтнең «Наемщик» музыкаль драмасында (С. Сәйдәшев музыкасы) — җырчы кыз Гөлийәзем, Н. Җиһановның «Түләк» операсында — Сусылу (Н. Исәнбәт либреттосы), итальян компо-

зиторы Россининның «Севилья чәч алучысы» операсында — үткен кыз, үз теләгенә ирешү өчен төрле хәйләләр кора белүче Розина, Вердинин «Риголетто» операсында — гүзәл Джильда образларын ижат итә.

Казан тамашачылары Шәфика Котдусованы музыкаль комедияләрдә дә күрәләр. Ж. Фәйзинен «Башмагым» музыкаль комедиясендә (Т. Гыйззәт либреттосы) Котдусова башкаруында Сәрвәр якты, матур тормышка омтылучы, үзенә бәхет өчен кыюлык күрсәтә белүче, шул ук вакытта бик оялчан яшә кыз булып сурәтләнә. Ж. Фәйзинен «Акчарлаклар» (Ә. Фәйзи либреттосы), «Алтын көз» (Г. Насрый либреттосы) исемле музыкаль комедияләрендә Шәфика Котдусова шат, үткен колхоз кызлары образларын гәүдәләндерә.

1950 елда татар совет музыкасын үстерүдәге уңышлы хезмәтләре өчен Шәфика Котдусовага Татарстанның атказанган артисткасы дигән хөрмәтле исем бирелде.

Сәхнәдә ирешелгән уңышлар артистканың башын әйләндерми. Үзенә гомуми культурасын, квалификациясен үстерү өстәндә ул данни рәвештә эшли, Казан консерваториясенә укырга керә һәм 1952 елны аны тәмамлый.

1953 елдан алып гомеренә соңгы көннәренә кадәр Шәфика Котдусова Мәскәүдә СССР гастрольбюросы солисткасы булып эшли. Ул СССРның төрле шәһәрләренә концертлар белән йөри: 1955 елда Эстония шәһәрләрендә җырлый, 1955 елның азагында Төньяк Казакстандагы яткын җирләрдә эшләүче яшә патриотлар янында була.

Шәфика Котдусова 1956 елның язында Казанга кайтып, ижат концертын уздырырга җыенып йөргән чакта авырып китә һәм шул авыруыннан терелә алмый.

Шәфика Котдусова — татар совет музыка культурасында матур эз калдырган артистка. Ул бөтен талантын, белемен, көчен татар совет музыкасына багышлады, үз эшендә һәрвакыт таләпчән, эзләнүчән булды. Ул үзенә ижаты белән бүген дә безнең җырчыларыбызга үрнәк булып яши.

З. ХӘЙРУЛЛИНА

«ТӨХФӘИ МӘРДАН»

Казан шагыйре Мөхәммәдьярның «Төхфәи Мәрдан» («Егетләр бүлгә») поэмасы язылуга шушы елда дүрт йөз егерме ел тула.

«Төхфәи Мәрдан» — ике юллы бәет белән язылган барлыгы 1612 юлдан торган шигъри поэма. Аның бердәнбер нөсхәсе бүгенге көндә СССР Фәннәр Академиясенең Көнчыгышны өйрәнү институтында (Ленинград) саклана. Әсәр гарәпнең ярым нәсх һәм тәгълик хатында көрән кара белән язылган. 18 нче йөздәге су билгеләре белән эшләнган ак кәгазьгә язылган булуына карап, «Төхфәи Мәрдан» шул йөзнен урталарында күчерелгән булырга тиеш дип исәпләнелә.

Шагыйрь Мөхәммәдьярның исеме әдәбият дөньясына XIX йөзнен икенче чирекләрендә

үк билгеле булган. Көнчыгышны өйрәнүгә, күрәнгә рус профессоры И. Н. Березин элекке Азиатский музейның кулъязма әсәрләре арасында шагыйрь Мөхәммәдьярның «Төхфәи Мәрдан» исемле поэмасына очрый. Профессор аны өйрәнә, шул чорның башка әдәби әсәрләре белән чагыштырып, «Төхфәи Мәрдан» га зур бәя бирә. «Гадн татар язугы белән язылган зур һәм бик әйбәт поэма... ул зур игътибарга ия булып тора»,¹ — дип яза И. Н. Березин. Татар әдәбиятының борынгы дәверен өйрәнә, гаять әһәмиятле бу ачыш шагыйрь ижатын өйрәнүгә башлангыч нигез ташын сала. Әмма шуннан соң нәкъ йөз ел вакыт уза, Мөхәммәдьярның исеме телгә алынмый. Ш. Мәржани һәм К. Насыри да, Р. Фәхретдинов һәм Г. Ибраһимов та, Г. Сәгъди һәм башкалар да аны белмиләр.

Н. Исәнбәт 1941 елда «Казан ханлыгы чоры әдәбиятынан Мөхәммәдьяр Мәхмүд углы әсәрләре»² исемле мәкаләсендә Мөхәммәдьярның «Нуры содур» исемле поэмасы табылуы һәм аның эчтәлегенә турында язып чыга. Мәкалә шагыйрь турында татар телендә чыккан беренче материал булып тора. Шагыйрьнең икенче бер зур поэмасы «Нуры содур»ның табылуы, аның онытылган авторы Мөхәммәдьяр турында яңа сәхифә ачты.

1957 елның апрелендә Көнчыгышны өйрәнү институты китапханәсенә кулъязмалар бүлегендә Г. Могыйнов һәм Ш. Абилов тарафыннан «Нуры содур» поэмасының тагын бер яңа нөсхәсе табылды.

Шагыйрь Мөхәммәдьярның тормыш юлы һәм ижаты турында конкрет материаллар булмаса да, «Төхфәи Мәрдан» һәм «Нуры содур» поэмаларында кайбер мәгълүматлар теркәлеп калган.

Атымны кем дип сорасан, и шәһрия³! Мәхмүт Хажн углы фәкыйрь Мөхәммәдьяр... Ошбу «Төхфә»⁴ тарихын гәр сорсайлар, Тугыз йөз кырык алтыдыр белсәйләр. Башладык Газан шәһәрәндә моны Шәгъбан аеның унынчы көне һәм Шәгъбан ахырында булды тәмам...

(«Төхфәи Мәрдан», 64 б.)

«Төхфәи Мәрдан» Казан шәһәрәндә һижридән 946 елда шәгъбанның 10 көнендә языла башлап, шул айның ахырында тәмамланган. Бу милади буенча 1539 елның 22 декабренә туры килә. Ә «Нуры содур» поэмасы 1542 елда язылган. Мөхәммәдьярның кайда, нинди мәдрәсәләрдә укыганын ачык әйтеп булмаса да, ул үз заманының зур галим, мөгаллимнәреннән белем алган булырга кирәк. Аның гарәп, фарсы,

¹ И. Н. Березин, Описание турецко-татарских рукописей, хранящихся в библиотеках С.-Петербурга. Журнал министерства народного просвещения, 1846 г., ч. 50, отд. III, 36 бит.

² Н. Исәнбәт. Казан ханлыгы чоры әдәбиятынан Мөхәммәдьяр Мәхмүд углы әсәрләре. «Совет әдәбияты», 1941, № 4.

³ Шәһрия — хөкемдар.

⁴ Төхфә — Бүләк.

Урта Азия халыклары язучыларының әсәрләре белән яхшы таныш булуы, үз халкының культура казанышларын тирән үзләштерүе, аны заманының күренекле кешесе итеп күтәрәләр.

Шул заман тормышынан ямь тапмау һәм үз язмышының авырлыгынан зарлану мотивлары Мөхәммәдъярда бик көчле.

Гомере узган саен, шагыйрьдәге рәнжүләр арта бара, тормышның кысрыклавы тагын да көчәя һәм бу хәл аны соңыннан Мөхәммәд Әмин хан кабере төрбәсенә китерә, шунда ул «Нуры содур» поэмасы иҗат итә.

«Күп зар белән можавер¹ булып торам» диюендә бу эшне шагыйрьнең ирке һәм теләве белән түгел, ә бәлки мәжбүр булганлыгы аңлашыла. Гади кабер сакчысы хәленә төшүендә шагыйрь тормышындагы соңгы баскычны аңларга туры килә: күрәсен, аңа башка юл калмаган булган.

Илдәге шау-шу һәм бөлгенлектән куркынып, аптырашта калган кешеләрнең төркем-төркем булып, шәһәр капкасы янында жыелып торулары Мөхәммәдъярны да борчыган һәм шул кешеләр белән бергә ул да хәсрәтләнгән, аларның кайгыларын уртаклашып, аларга игелекләр теләгән, яхшылыктар өмет иткән, хәер-догалар укыган.

Мөхәммәдъяр «Төхфәи Мәрдан»ның кереш өлешендә шул вакытта Казанда ханнарга ялагайланып, баш орып яшәүче, вәжданын югалткан шагыйрьләр турында сөйли. Аларның күбесе аерым хан, феодалларны мактаудан уза алмаган. Мөхәммәдъяр, андый түбән әхлаклы шагыйрьләрнең гайбәт һәм талаш бәхәсләренә катнашмыйча читтә калып, гражданлык сыйфатын югалтмаган. Хан, бәкләрнең зур бүләкләре дә, сарай бакчаларындагы былбыллар да шагыйрьнең күңелен үзләренә тарта алмаган, шагыйрьлек сазы да алар алдында сайрамаган.

«Төхфәи Мәрдан» — лиро-эпик поэма. Ул алты зур хикәяне, һәм шагыйрьнең эчке тойгыларын сурәтләгән юлларны эченә ала.

Мөхәммәдъяр үз чорының иң караңгы якларын — кешеләрне бикләп тотучы төрмәләрен, хосусый милекчелекне калтыранып саклаган явыз аталарны, бер телем икмәк күрергә зар булган түбән катлау вәкилләрен күрә, һәм шул каргалган тормышны үзенчә гадел нигезгә корып үзгәртەرгә, явызлык урынына яхшылык, саранлык урынына шәфкатьлек урнаштырырга тели.

Хәерчелек хәленә төшкән фәкыйрьнең кичсәген тартып алучыны шагыйрь фәжигале үлем белән җәзалата.

Мөхәммәдъяр гади кешегә ихтирам белән карый, аның игелекле эшләрен мактый. Поэмада төп фигура — кеше, һәм аның илгә, халыкка карата булган файдалы эшчәнлегә.

Мөхәммәдъяр кешеләрдәге гаделлекне яклай: ил, халык алдында намус сакларга, вәжданлы булырга чакыра. Әлбәттә, гомумән алганда, XVI йөзгә беренче яртысында гуманизм идеяләрен җырлау яңа бер хәл булып тормый. Аны Мөхәммәдъярда кадәр күп еллар элек яшәгән зур шагыйрьләр — Фирдәүси, Хәйям, Низами, Рүдәки, Сәгъди, Хафиз, Җами, Нәваи һ. б. мактаганнар. Мөхәммәдъяр илдә киң күләмдә террор, эзәрлекләүләр хөкем сөргәндә, илнең алдынгы көчләре һәм әсирдәге кешеләр белән төрмәләр тулганда, күпчелек гади массалар газалы көн күргән бер вакытта яши, — һәм ул урта гасырчылык гуманизмының алдынгы идеяләрен үз ватанының авыр язмышы җирлегенә күчерә һәм аларны Казан ханлыгының иң караңгы көннәрендә, иң каты реакция елларында мактап җырлый.

Мөхәммәдъяр дөньяви мәсьәләләрдән хатын-кызларга тигез караш булдыру, белемнең файдасы, әхлак-тәртипләргә саклау һәм инсафлылыкны тәрбияләү кебек якларын да күтәргән.

«Төхфәи Мәрдан»да шагыйрьнең карашлары каршылыксыз. Әсәрдә хикәяләрдә һәм лирик юлларда ул, бер яктан, кешеләрнең бер-берсенә ярдәм итүләрен, юмартлыктарын мактап, халыкка кызганып карау тойгыларын белдерсә, икенче яктан, хан-феодалларны да ташламый, тик аларны гадел кешеләр итеп тәрбияләргә уйлый.

Мөхәммәдъяр — талантлы шагыйрь, сүз остасы. Ул үзенең шагыйрьлек табигатен гөл бакчасы сандугачына, шигырьләрен аның сайраган җырларына охшата, ә күңелен (йөрәген) кош белән тигләштерә.

Мөхәммәдъяр кешегә игелек күрсәтүне читлектәге кошны азат итү белән чагыштыра.

Сурәтләүдәге аерым төшенчәләренң традицион тарихи үсү юлы бар. Соңгы вакытларда күп кулланылган кош образының беренче булып әдәбиятка керүе шагыйрь Мөхәммәдъяр каләме белән бәйләнгән.

«Төхфәи Мәрдан» — халык телендә язылган югары художестволы әсәр.

«Төхфәи Мәрдан»ның хыялый һәм дини мистика, суфыйчылык карашлары белән сугарылмаган булуын да әйтмичә булмый.

«Төхфәи Мәрдан» поэмасында дөньяви мотивлар өстен тора һәм алар әсәргә нигезен тәшкил итә.

III. АБИЛОВ.

¹ М о ж а в е р — кабер сакчысы.

ЯЗУЧИЛАРДАН ДЕПУТАТЛАР

Татарстан өлкә партия мәктәбе укучылары, укытучылары, эшчеләре һәм хезмәткәрләре Татарстан АССР Верховный Советына депутатлыкка кандидатлар күрсәтүгә багышланган гомуми жыйынышында 33 нче Казан-Суворов сайлау округы буенча депутатлыкка кандидат итеп Татарстан язучылары союзы председателе, күренекле язучы Афзал Шамовны тәкъдим иткән иделәр. 1 мартта үткән сайлауларда Афзал Шамов бер тавыштан Татарстан Верховный Советы депутаты булып сайланды.

Шагыйрь Сибгат Хәким Казан шәһәр советына үткән сайлаулар вакытында да депутат булып сайланган иде. Татарстан язучыларының гомуми жыйынышында катнашучылар Казан шәһәр Советына депутатлыкка кандидат итеп 16 нчы сайлау округы буенча тагын Сибгат Хәким кандидатурасын күрсәттеләр һәм бертавыштан якладылар. Сибгат Хәким 1 мартта узган сайлауларда Казан шәһәр Советына яңадан депутат булып сайланды.

ТАТАР ЯЗУЧИЛАРЫ ӘСЭРЛӘРЕ ВЕНГР ТЕЛЕНДӘ

Күптән түгел Татарстан язучылары союзына Румыниядән калын гына бандероль-хат килеп төште. Бандерольдә Румыниядәге Венгр автономияле өлкәсендә венгр телендә чыга торган «Игаз Со» (Хак сүз) журналының үткән елгы унберенче саны булып чыкты. «Игаз Со» редакциясеннән ялкынлы сәлам, — дип язганнар журнал тышлыгына Румыниядәге дуслар. — Сөзгә журналыбызның татар номерын жибәрәбез. Яңа ел белән! Гүзәл эшегездә яңадан-яңа уңышлар теләп калабыз».

«Игаз Со» үзенек битләрендә татар әдбиятына киң урын биргән. Калын журналының яртысыннан артыгы татар әдбиятына багышланган. Журнал тугандаш татар әдбиятына багышлап жылы итеп язылган кереш сүз белән ачыла. Аннары Муса Жәлил шигырьләре урнаштырылган. Гомәр Бәшировның «Сиваш» повестеннан зур гына өзек, Афзал Шамов һәм Мирсәй Әмирләрнең хикәяләре тәржемә ителеп басылган. Укучыларга шагыйрьләрдән Салих Баттал, Шәйхи Маннур, Сибгат Хәким, Нури Арсла-

нов, Әхмәт Ерикәй, Зәки Нури, Гали Хужиев шигырьләре тәкъдим ителгән. «Татар әдбияты турында» исемле күләмле мәкалә (журнал бите белән 22 бит) венгр укучылары татар әдбиятының бай тарихы — үткәне һәм хәзерге торышы белән таныштыра. Мәкаләнең авторлары — филология фәннәре кандидаты Нил Юзиев һәм Абдулла Гумеров.

«ИОСЫФ КЫЙССӘСӘ» ТУРЫНДА ФИКЕР АЛЫШУ

30 январьда язучыларның Тукай исемендәге клубы галимнәр, студентлар, язучылар һәм төрле профессия кешеләре белән тулды. Залдагылар Казан дәүләт университеты укытучысы Жәвад Алмазовның «Иосиф кыйссәсе» һәм аның татар әдбиятына мөнәсәбәте» дигән темага ясаган фәнни докладын зур кызыксыну белән тыңладылар. «Иосиф кыйссәсе»нең сюжеты көнчыгыш халыкларында бик нык таралган. Татар халкында да ул бик популяр. Поэманың кайсы халыкта тууы турында галимнәрдә төрле фикерләр яши. Жәвад Алмазов «Иосиф кыйссәсе» татар язучысы Кол Гали тарафыннан язылган, татар әдбиятының борынгы бер әсәре дигән фикерне яклый. Докладчы үзенек фикерен яңа табылган шактый кызыклы һәм ышандыргыч тарихи, әдәби һәм тел фактлары белән дәлилләргә омтылды. Доклад буенча фикер алышуларда катнашучылар (фикер алышулар 6 февральдә дәвам итте) филология фәннәре докторы профессор Латыф Жәләй, язучы Нәкый Исәнбәт, филология фәннәре кандидаты доцент Якуб Агишев, язучы Афзал Шамов, филология фәннәре кандидаты Хәлиф Курбатов һ. б. — яшь әдбиятчы галимнең материалны ныклап өйрәнүен, поэманың теле һәм әдәби эшләнеше буенча кызыклы күзәтүләр ясавын, поэманың авторы Кол Галинең Кама буендагы Кашан шәһәрində туганлыгын расларга омтылуын, бу өлкәдәге уңышлы эзләнүләрен билгеләп үттеләр.

Дөрес, филология фәннәре кандидаты Хисам Мөхәммәтов Жәвад Алмазовның эзләнүләрендә яңалык юк, андагы фикерләр «Татар поэзиясе антологиясе»ндәге Гали турындагы биографик белешмәдә әйтелгән, — дигән үзгәчлекләрәк фикер дә әйтә куйды. Ләкин барлык сөйләүчеләр (Х. Курбатов, Я. Агишев, врач Ф. Сафин һ. б.) аның бу фикерләре белән килешмәделәр һәм Х. Мө-

хәммәтовның борынгы әдәбиятны өйрәнүгә карата шундый мөнәсәбәтен каты тәнкыйтьләп чыктылар. Салих Ногманов докладчының поэма авторын Кушаннан дип дәлил-ләве белән кушылып житмәвен белдерде. Әмма ул поэманың нигездә болгар-татар телендә язылуына, докладчының башка дәлилләренә каршы чыкмады. Сәгыйть Исәнбаев «Йосыф кыйссәсе»нең Утыз Имәни жыйнаган һәм редакцияләгән вариантлары турында фикер йөртте.

Л. Жәләй, Я. Агишев үзләренен чыгышларында бу поэманың теле шул чорда ук татар әдәби теленен югары әдәби дәрәжәдә торганлыгын раслый, ул гына да түгел, бу чорда поэмадан башка татар халкының бай әдәбияты булуы турында фикер йөрткән нигез бирә, дип чыктылар. Л. Жәләй татар әдәби теленен тарихын борынгы төрки әдәби телдән — урхун язмаларынан ук өйрәнә башлау кирәклеген әйтте. Х. Курбатов татарларда гарәп язуы кергәнче үк язу булганлыгын сөйләде.

Нәкый Исәнбәт докладчыга шул юнәлештәге эзләнүләрен давам итәргә киңәш бирү белән бергә, борынгы әдәбиятны комплекслы өйрәнү (телчеләр, әдәбиятчылар, тарихчылар), борынгы әдәбиятны өйрәнүче кадрлар хәзерләү, «Йосыф кыйссәсе» һәм башка китаплар турында аерым фәнни жыентыклар чыгару, борынгы кулъязмаларны жыйнау буенча экспедицияләр оештыру, «Йосыф кыйссәсен» басып чыгару мәсьәләләрен күтәрде.

ТАТАРСТАН ЯЗУЧЫЛАРЫ СОЮЗЫ ИДАРӘСЕНДӘ

Татарстан язучылары союзы идарәсенен 28 январьда булып үткән утырышында башка мәсьәләләр белән бергә, Татарстан китап нәшриятының матур әдәбият һәм халык ижаты әсәрләрен басу буенча 1960—1965 елларга төзегән перспектив планы тикшерелде. Планны тикшерүдә язучылар актив катнашты. Чыгып сөйләүчеләр Татарстан язучылары союзы каршында әдәби мирас һәм фольклор буенча оештырылган комиссияләрнең тәкъдимнәрен, алар төзегән планны хуплап, эшлекле тәкъдимнәр дә керттеләр. План буенча татар әдәбиятының борынгы

әсәрләрен басып чыгаруга да житди игътибар бирелгән. Мәсәлән, 1960—65 елларда укучыларны «Йосыф кыйссәсе», «Мәхәббәтнамә» поэмасы, «Нуры содур»; «Төхфәи Мәрдан»; «Таһир—Зөһрә»; «Бүз егет» кебек әсәрләр белән таныштыру күздә тотыла. К. Насыйриның дүрт томлык, Галимжан Ибраһимовның сигез томлык сайланма әсәрләр жыентыгын чыгару һ. б. уыланыла.

ДАИМИ СЕМИНАР

Татарстан язучылары союзы каршында быел яшь һәм башлап язучылар өчен даими ижат семинары эшли башлады. Семинарның январьда үткәрелгән беренче утырышында яшь язучылар филология фәннәре докторы М. Гайнуллинның әдәби осталык турында сөйләгән лекциясен тыңладылар. Аннары Хафиз Тимербаевның «Тормыш бөреләре» исемле хикәясә тикшерелде. Март аендагы семинарда язучы Нәкый Исәнбәт үзенен ижат тәжрибәсе белән уртаклашты. Шушы ук айда семинарда яшьләр альманахы «Идел»нең икенче китабы тикшереләчәк, «Социалистик реализмның төп принциплары» дигән темага доклад куелачак.

РӨСТӘМ ЯХИННЫҢ ИЖАТ КИЧӘСЕ

13 февральдә язучыларның Тукай исемендәге клубында композитор Рөстәм Яхинның ижат кичәсе булып үтте. Зал язучылар, журналистлар, студентлар белән тулды. «Әдәби жомга»ны кереш сүз белән шагыйрь Сибгат Хәким ачып жибәрде. Музыка белгече Зәйнәп Хәйруллина кыскача гына композиторның тормышы һәм ижаты турында сөйләде. Рөстәм Яхин фортепиано өчен язылган «Шигъри күренешләр» прелюдиясен, «Нәни шаяру» һәм «Вальс экспромт» әсәрләрен рояльдә башкарды. РСФСРның халык артисткасы Мөһирә Булатова, Татарстанның атказанган артистлары Йосыф Гыйззәтуллин һәм Венера Шәрипова башкарган жыр һәм романслар, И. Халитов виолончельдә, Р. Сәйфуллин скрипкада башкарган әсәрләр дә Яхин ижатының үзенчәлекле, дәртле, халыкчан булуын күрсәтте. Композиторның ижат кичәсе тыңлаучыларда күнелле тәэсир калдырды.

ЭЧТӘЛЕК

КПССның ХХІ съезды

А. Хабаров. Матур киләчәк өчен.	3
Р. Сәгъдиева. Тагында тырышыбрак эшлик!	5
Г. Минский. Коммунизм идеясе пропагандистлары булайк.	6

Хикәяләр, шигырьләр

З. Нури. Дунай дөфтәре. Шигырьләр	8
Фан Цзы-син. Ай кызы каршылай. Шигырь. С. Баттал тәржемәсе	13
Ф. Хөсни. Ак перчатка. Хикәя.	14
Б. Рәфиков. Оста килгән. Шигырь.	19
К. Мостафин. Мәхәббәг һәм нәфрәт турында. Шигырь	20
К. Булатова. Минем теләк. Вузга киткән дустыма. Шигырьләр.	22
З. Вәли. Базымсыз егет. Хикәя	24
Ә. Исхак. Һәйкәл янында. Шигырь	33
И. Әхсәнов. Кайту. Шигырь	34
Яз һәм дар ағачы турында. Шигырь. К. Мостафин тәржемәсе	35
Шолом Алейхем. Кош булган кеше. Хикәя. Я. Халитов тәржемәсе	36
Г. Латып. Базы суы. Шигырь.	39
Г. Насыйров. Бәхет. Шигырь.	40

Очерклар

Р. Шәйхетдинов. Кандидат.	41
Ф. Шәрәфиев. Халык артисты.	44
Г. Әмиров. Борынгы Смоленск юлында	48
Х. Ярми. Бельгиядә.	75

Әмирхан Еникигә 50 яшь	81
----------------------------------	----

Публицистика

К. Фасиев. Ижади хезмәт, ямьле тормыш, саф эхлак өчен!	82
--	----

Халык иҗаты

Халык жырлай...	91
-------------------------	----

Китап күзәтү

А. Әхмәдуллин. Фатих Әмирханнның „Сайланма әсәрләре“	105
Ф. Ибраһимов. Габдулла Тукай турында яңа хезмәт	107
Ә. Касыймов. Татар халык әкиятләре рус телендә...	110
Б. Зильберман. Тормышчан очерклар.	115

Укучылар хаты

Г. Ишмөхәммәтов. Г. Ибраһимовның „Сайланма әсәрләре“	118
Ә. Халид. Татар телендә чыккан гарәп хикәяләре	119

Безнең календарь	121
Хроника	126

Жаваплы редакторы — Абдулла Гумеров.

Редколлегия: Ибраһим Гази, Хәсән Хәйри, Сибгат Хәким, Фатих Хөсни, Нил Юзиев, Габдрахман Әпсәләмов.

Производствага бирелде 6|II-59 ел. Басарга кул куелды 14|III-59 ел. ПФ 01089. Кәгазь форматы 70x108|16. Учет.-изд. табак 9,86. Басма табак 8,0(10,96). Табакта 57296 знак. Заказ К-71. Тираж 10507 экз. Бәясә 4 сум.

Татарстан Культура министрлыгы каршындагы нәшрият һәм полиграфия промышленности бүлегенә Камил Якуб исемендәге матбугат комбинатында басылды. Казан, Бауман урамы, 19, 1959 ел.

17

УКУЧЫЛАР ИГЪТИБАРЫНА!

«СОВЕТ ЭДЭБИЯТЫ» журналына теләсә кайсы айдан һәм теләгән айга — өч, биш, алты, тугыз, ун, уника айга язылырга мөмкин. Журналга барлык почта бүлекләрендә һичбер чикләүсез язылырга була.

Урыннарда теге яки бу сылтау белән подписка кабул итмәсәләр, турыдан-туры редакциягә хәбәр итүегезне үтенәбез.

БЕЗНЕЦ АДРЕС:

*Казань, Баумана 19, Дом печати, редакции журнала
„Совет эдэбияты“*

Бәясе 4 сум.
Цена 4 руб.

Совет ӘДӘБИЯТЫ

НА

ТАТАРСТАН ЯЗУЧЫЛАРЫ
СОЮЗЫНЫҢ АЙЛЫК
ӘДӘБИ ҺӘМ ИҖТИМАГИЙ-
ПОЛИТИК ЖУРНАЛЫ

ПОДПИСКА
АЛУ ДӘВАМ ИТӘ

«СОВЕТ ӘДӘБИЯТЫ» журналы киң катлау укучылар өчен чыгарыла. Аңарга күренекле татар язучылары, шагыйрьләре, драматурглары, тәнкыйтьчеләре һәм публицистлары катнаша.

«СОВЕТ ӘДӘБИЯТЫ» журналы битләрендә хәзерге татар әдәбиятының иң яхшы әсәрләре басылып килә. Журнал үзенең укучыларын рус язучыларының, тугандаш халыклар язучыларының, шулай ук халык демократиясе илләре язучыларының яңа әсәрләре белән таныштырып бара. Журналда рус һәм Европа классиклары әсәрләренә яңа тәржемәләре бирелә.

«СОВЕТ ӘДӘБИЯТЫ» журналы битләрендә Татарстанның әдәбиятын, музыка, сынлы һәм театр сәнгатен өйрәнү мәсьәләләренә, татар әдәбияты тарихы мәсьәләләрен эшләү, әдәби мирасны туплауга һәм тәнкыйть-библиографиягә киң урын бирелә.

ЖУРНАЛГА ЯЗЫЛУ БӘЯСЕ

12 айга — 48 сум, 6 айга — 24 сум,

3 айга — 12 сум, аерым саны 4 сум.

«СОВЕТ ӘДӘБИЯТЫ» журналы Бөтенсоюз каталогына кертелде һәм аңа Советлар Союзының барлык элемент бүлекләрендә һәм «Союзпечать»нең барлык бүлекләрендә чикләүсез язылырга мөмкин. Журналга мондый адрес белән дә язылып була:

Казань, Университетская, 2.

«Союзпечать»нең өлкә бүлегә.

«СОВЕТ ӘДӘБИЯТЫ» журналына язылыгыз!

*Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический журнал*

СОВЕТ ӘДӘБИЯТЫ

(Советская литература)

ОРГАН СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ ТАТАРИИ